

**A DEBRECENI VÁROSI
NYOMDA TÖRTÉNETE**

1561–1911

IRTA

DR. CSÚRÖS FERENC

A DEBRECENI KOLLÉGIUM TANÁRA

DEBRECEN SZAB. KIRÁLYI VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA

TARTALOM

ELŐSZÓ

I. FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS ÁLLAPOTA 1561 ELŐTT

II. FEJEZET

A VÁROSI NYOMDA KELETKEZÉSE

III. FEJEZET

A NYOMDA FEJLŐDÉSE HUSZÁR GÁL DEBRECENBŐL VALÓ TÁVOZÁSA UTÁN

IV. FEJEZET

A VÁROSI NYOMDA A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. ÖSSZEFOGLALÁS.

V. FEJEZET

A NYOMDA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

VI. FEJEZET

A NYOMDA A XVII-İK SZÁZADBAN

VII. FEJEZET

A RÁKÓCZI-KOR. ÖSSZEFOGLALÁS.

VIII. FEJEZET

A VÁROSI NYOMDA ÁLLAPOTA A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

IX. FEJEZET

A VÁROSI NYOMDA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. ÖSSZEFOGLALÁS.

X. FEJEZET

A NYOMDA FEJLŐDÉSE AZ 1848-49-İK SZABADSÁGHARCIG.

XI. FEJEZET

A NYOMDA FEJLŐDÉSE A SZABADSÁGHARC UTÁN. JELEN ÁLLAPOTOK.

ELŐSZÓ

„A könyvnyomtató betűk, noha némák, de mégis hangossabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a lehangossabban kiáltó tanítóknál”. Ezt a bölcs tanítást intézte a debreceni tanácshoz néhai való derék tudós Köleséri Sámuel, Debrecen messze híres szépszavú prédikátora, 1673-ban kiadott „Arany Alma” című munkájának ajánlásában.

A nemes város szenátusa eleitől kezdve jól ösmerte a könyvnyomtató néma betűknek az oktatásra minden kiáltó szónál alkalmasabb voltát. Erős kezű, de a tudományok iránt is érzékel biró bölcs főbírák, hitükben állhatatos, messzehangzó szavú prédikátorok, tudományukban jeleskedő, külföldet bejárt, a legjavából választott nagyhírű professzorok csak megerősítették a szenátust e meggyőződésében.

Ennek köszönhetjük, hogy immár 350 éves fordulóját ünnepelhetjük e nemes város nyomdája megalapításának.

E nyomda attól kezdve, hogy Huszár Gál, a XVI. század legnemesebb vándor reformáló apostolainak egyike 1561 májusában az első debreceni nyomtatványt megjelentette egyszerű kézi sajtóján, mind a mai napig, mikor a jelen munka betűit szinte emberfölötti leleményességgel megkonstruált, eleven értelemmel rendelkezni látszó, tökéletes gépszerkezet önti s egyszersmind állítja katonás sorokba, a debreceni városi nyomda negyedfél századon át, annyi megpróbáltatás, zaklatás, „búsulás”, nyomorúság és elnyomatás között is mindig nyomós, elsőrangú tényezője volt a magyar művelődésnek.

Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának adatai szerint a szatmári békéig, 1711-ig napvilágot látott 1789 magyar nyelvű nyomtatvány közül 327 jelent meg Kolozsvárott, 262 Debrecenben, 238 Lőcsén, 144 Nagyszombatban, 72 Kassán, 65 Váradon, 46 Pozsonyban, 8 Pápán stb. A debreceni városi nyomda tehát második helyen áll, a XVI. és XVII. század magyar nyelvű nyomtatványainak számát tekintve, az ország összes nyomdái között. Nagy szó ez. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Kolozsvárt az erdélyi fejedelmek erős keze őrködött a nyomdák fölött, Nagyszombatban a katolikus egyház és királyi hatalom karöltve igyekezett előmozdítani a nyomda ügyét, Lőcse, Kassa, Pozsony mint erős fallal övezett városok, melyek nem is estek annyira útjába táborjárásnak, hadakozó seregek dúlásainak, sokkal több biztonságot adhattak nyomtatóiknak, mint a minden rossznak kitett, fapalánkjaival egyáltalán nem védett Debrecen. Nyolc emberöltőn át sarcolások, dúlások, égetések, táborjárások szakadatlan sora zúdult át ezen a szegény városra, mint zátonyra került hajón a tenger hullámainak árja. S annyi baja között mégis ráért a város vezetősége, hogy nyomdáját, mely harcokban, nyomorúságok idején csak terheit növelte, sőt a XVIII. század elején, mint vascsúcs a villámot, a labancok bosszúját hozta a városra, mindvégig mégis féltő szeretettel, odaadó gonddal vegye oltalma alá. Mária Terézia síma asszonyi ravaszsággal, Ferenc császár zaklatásokkal, Metternich kormánya furfanggal, a szabadságharcot követő abszolutizmus durva erőszakkal igyekeztek Debrecen kezéből a szellem legerősebb fegyverét kicsavarni. Nem sikerült. A városi tanács nem engedett sem asszonyi ravaszságnak, sem diplomata furfangnak, sem elnyomó erőszaknak s megtartotta nyomdáját. Lehetetlen ebben a tényben a városi tanács és polgárság kulturális belátásának fényes jelét nem látnunk s érdeme szerint nem méltányolnunk.

A városi önkormányzatnak az az erős, demokrata szervezete, mely évszázadokon át megtartotta Debrecen városát és tette az ország legnevezetesebb kereskedő városává s kollégiuma és nyomdája révén egyik szellemi középpontjává, legszebb diadalának a nyomda állandó fenn tartását tekintheti. Annak tekintheti már csak azért is, mert ez által lett a debreceni városi nyomda egyedülállóvá az összes magyar nyomdák között.

Nincs még egy magyar nyomda, mely 1561-ig vihetné fel történetét egy és ugyanazon helyen, egy és ugyanazon testület birtokában, Háromszázötven esztendő, megszakítatlan múlta egyedül a debreceni városi nyomda tekinthet vissza e hazában.

E jubileum jelentős esemény. Ünnepe kell, hogy legyen az egész magyar kultúrának, melynek fejlődésében hathatós tényező gyanánt mindenkor ott működött a debreceni városi nyomda.

Hogy a város mostani vezetősége is teljes nagyságában tudja értékelni e jubileum kulturális jelentőségét, mi sem bizonyítja inkább, mint a jelen munka, mely megjelenését a város áldozatkészségének köszönheti.

A debreceni városi nyomdának ez az első részletes monográfiája. Egy pár rövid dolgozat foglalkozott ugyan már a nyomda történetével, de nagyon vázlatosan s telve hibákkal, tévedésekkel, melyeknek helyesbítése rám, mint e munka szerzőjére, hárult. Ahol az anyag bővebb s részletesebb feltárása segítségével megtehettem, ezt meg is tettem. Világért sem akarom azonban ezzel azt mondani, hogy munkám megjelenésével most már lezártam a nyomda napjainkig tartó fejlődésére vonatkozó kutatásokat. Nagyon is tudatában vagyok annak, hogy ez a munka is még fogyatékos, a fejlődés folyamatát sok helyen nem tudja megvilágítani, még sok kidolgozatlan hézagot hagyott. De ez nem is lehet másként. Idővel előkerülő újabb és újabb adatok fogják a hézagokat majd lassanként betölteni. Nekem csupán az lehetett a feladatom, hogy a jelenleg rendelkezésre álló anyagot összegyűjtsem, s mert a debreceni nyomda története egyszersmind az egyetemes magyar művelődéstörténet színes szövedékének egyik szalagja, a hazai közállapotokkal és a művelődés egyéb tényezőivel kapcsolatba hozva, feldolgozzam. E feladatnak igyekeztem a tölem telhető legnagyobb igyekezettel s lelkiismeretességgel megfelelni.

Munkámban kettős cél vezérelt s ennek megfelelően e könyv voltaképpen két részre oszlik. Egyrészt lehetőleg eleven, a száraz adatszerűséget kerülő előadásban igyekeztem feltárni a nyomda fejlődésének menetét. Ez munkám első része, a voltaképeni nyomdatörténet, mely a nagyközönség számára készült. A másik részben okmánytár formájában összeállítottam mindazon okirati adatokat, melyek a debreceni városi nyomda történetére nézve jelentősek, de egyszersmind forrásjellegűek a magyar művelődéstörténet minden kutatója számára. Az utóbbival a magyar nyomdászat részletes története leendő megírójának, általában a művelődéstörténeti szaktudománynak kívántam szolgálatára lenni, ezért mindenütt pontos utalással láttam el a levéltári forrásra s azon igyekeztem, hogy mint adatgyűjtemény teljesen megbízható alapja legyen a további kutatásoknak.

A voltaképeni nyomdatörténetben a nyomda keltezésének és XVI. s XVII. századbeli fejlődésének történetét dolgoztam ki nagyobb részletességgel. A XVIII. és XIX. század kidolgozása vázlatosabb. Magyarázata eljárásomnak az, hogy a XVIII. század elejétől kezdve a levéltári adatok mind bővebben állnak rendelkezésre, a rájuk való utalással pótolhattam a részletezést, melynek a megelőző korok tárgyalásából nem volt szabad hiányoznia. Ott igen sokszor föltevésekkel kellett dolgoznom, melyeknek megokolását nem mellőzhettem el.

A címlapmásokat úgy válogattam össze a XVI. és XVII. század debreceni nyomtatványai közül, hogy egyrészt a nyomdai kiállítás, betűtípusok változásait is feltüntessék, másrészt, hogy lehetőleg olyan nyomtatványok címlapjai legyenek, melyek eddig hasonmásban nem jelentek meg.

A nyomdatörténet folyamatosságát olykor-olykor félbe kellett volna szakítanom valamely felvetődő vitás kérdés tisztázásával, vagy a forrásaimnál talált téves adat helyreigazításával. Hogy ezt elkerüljem, az ilyeneket jegyzetben tettem meg. A jegyzeteket nem a lap aljára – mert ez vétség a könyv külső szépsége ellen – hanem a nyomdatörténet függelékéül külön nyomattam. Hogy adataim ellenőrizhetők legyenek, a források jegyzékét is közlöm.

Ennyit a munka céljáról és beosztásáról.

Előszónak szánt soraimat nem zárhatom be mással, mint őszinte hálám kifejezésével e nemes város első polgára, *Kovács József* polgármester úr, a városi tanács és a nyomdai felügyelőbizottság tagjai iránt, amiért a városi vezetőség ősi tradícióinak, a kultúra haladását mindig szemmel kísérő és értékelni tudó kulturális érzékének megfelelően a városi nyomda nevezetes jubileumát a nyomda történetének megíratásával kívánták megörökíteni s hogy e munka elvégzésének nehéz, de egyben díszet hozó feladatával engem tüntettek ki. Kötelességem egyszersmind hálával emlékezni meg arról a buzgóságról, melyet a nyomda jelenlegi művezetője, a régi híres debreceni nyomtatók, Hoffhalter Rafael, Rheda Péter, Rosnyai János, Csáthy György méltó utódja, *Keresztessy István* úr e munka létrejövetelére érdekében kifejtett s arról az ügybuzgó fáradozásról, mellyel e könyvnek a debreceni városi nyomda nagy múltjához illő díszes nyomdai kiállításáról gondoskodott.

A nemes város áldozatkészsége, melynek e munka létrejöttét köszönheti, bizonyosága annak, hogy elevenen lüktet Debrecenben az a szellem, mely egykor naggyá tette e várost, mely jövőre nagyráhatottságának biztos záloga s mely ez alkalommal is ily szép jelét adta kulturtörekvésének, midőn minden frázisnál többet érő cselekedettel tette magáévá tudós Köleséri Sámuel szép mondását, hirdetvén vele egyszersmind a saját maga dicsőségét:

„A könyvnyomtató betűk, noha némák, de mégis hangossabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a lehangossabban kiáltó tanítóknál”.

Debrecenben, 1911 március havában.

Dr. Csűrös Ferenc.

I. FEJEZET A MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS ÁLLAPOTA 1561 ELŐTT

Az első nyomda Magyarországon – a reformáció jelentősége – a reformáció és könyvnyomtatás – a könyvnyomtatás közszükségletté válik – a legrégebb magyarnyelvű nyomtatványok – első hazai könyvnyomdánk a XVI. században – hányadik a sorban a debreceni nyomda? – a debreceni az egyetlen magyar nyomda, mely 1561-től mostanig megszakítás nélkül fennáll – Debrecen közállapotai a XVI. század második felében – adózik mindenfelé, közügyeit mégis függetlenül intézi – első nyomtatója protestáns pap – mi ennek a magyarázata?

Magyarországon 1472-ben keletkezett az első nyomda. A tudományt és művészetet kedvelő nagy király, Mátyás, nem kevésbé műszerető, tudós főpapja, Geréb László állíttatta Budán. Ennek a nyomdának azonban semmi kapcsolata nem volt a nemzeti étellel. Hamarosan meg is szűnt. Mátyás halálával kilobbant az a fényes korszak, mely hadi dicsőségében, hírben, hatalomban és szellemi művelődésben egyaránt egyik vezető népévé tette a magyart a XVI. századbeli Európa életének.

Nyomda hamarabb keletkezett nálunk, mint Európa későbbi vezérnépénél, az angoloknál. De, mert nem a közszükséglet, hanem egy nagy tehetségű, a szellemi haladás iránt is fogékony királyi egyéniség akarata teremtette meg szellemi fényűzési cikk gyanánt, hatása nem is lehetett gyökeres. Mátyás kora különben is sokkal többre becsülte a művészi kivitelű, remekbe készült, tarka keretrajzokkal és iniciálisokkal díszített kézirásos könyveket, mint az akkor még csecsemőkorát élő könyvnyomtató mesterség első esetlen termékeit. Mátyás könyvtárából 125 írott kódex mellett csupán egyetlenegy ősnymtatvány maradt. Ez eléggé jellemzi a viszonyokat.

Hazánkban a könyvnyomtatás közszükségletté a XVI. század első felében vált, attól az időtől fogva, hogy a reformáció mindinkább terjeszkedni kezdett s az új tanok mind nagyobb és nagyobb területen hódították meg a szíveket és elméket. A reformáció és könyvnyomtatás ikertestvérek. A kapcsolat közöttük a legbensőbb, a legerősebb. A fejlődés kérlelhetetlen logikájú menete teremtette meg mindakettőt, egyik a másik nélkül létre sem jöhetett volna. Mint egy erős boltozat két tartó oszlopa jelenik meg a XVI. század folyamán a reformáció és könyvnyomtatás. A boltozat, mely rájuk épült: a művelt emberiség szellemi föllendülése, az eddig sötétségben tartott nagy tömegek fölvilágosodása.

A reformáció a népek fölvilágosításának világrengető munkáját el nem végezhetné volna a könyvnyomtatás nélkül, mely az új tanok közlésében leghatékonyabb eszköze volt. Viszont a könyvnyomtatás XVI. századbeli nagy lendülete be nem következik, ha az új mozgalom keltette vágyódás a tudás után a nyomtatott betűt közszükségletté nem teszi. E nélkül maradt volna a könyvnyomtatás unatkozó kolostori barátok unaloműző játékszere, legfőleg művészetkedvelő fejedelmek tudós köreinek kedvelt eszköze a régi klasszikus írók műveinek sokszorosításában.

Külföldön a könyvnyomtatás már nagy fejlettséget ért el, mire nálunk is annyira fejlődtek a viszonyok, hogy nyomdák állításának szüksége mint közszükséglet kezdett jelentkezni. Németország, Svájc, Olaszország, Hollandia már világhírű könyvnyomtatókat tudnak felmutatni, mikorra nálunk az első magyar nyomda megalakul a XVI. század közepén, a sárvári vár alatt, Új-szigeten, 1537-ben.

Pedig a reformáció hatása nálunk jóval hamarabb jelentkezik, főleg a német telepeken, a felvidéken és az erdélyi szász városokban, természetes következményeképpen annak a kereskedelmi kapcsolatnak, melyben e városok lakói a német kereskedelmi s egyszersmind szellemi középpontokkal állottak. Az alföldön is hamar tért foglalnak az új tanok. Német egyetemeken járt ifjak itthon buzgó harcosaivá válnak a reformáció világosságot terjesztő, demokratikus

jellegű tanainak. A magyar néplélek hajlandósága a tisztánlátásra, világos átértésre, nagy mértékben elősegítette a reformáció terjedését. Hozzájárultak a zilált politikai viszonyok s a katolikus egyház elernyedtsége is. A reformátoroknak nem volt túlnehéz dolguk a forradalmi jellegű mozgalom terjesztésével. A könyvnyomtatást azonban, mint legfőbb népszerűsítő eszközt, nem nélkülözhatték.

Eleinte, hazai nyomdák hiányában, külföldön nyomtatták könyveiket. Sajátságos dolog, de a korviszonyok eléggé megmagyarázzák, hogy az első protestáns jellegű nyomtatványok lengyel földön jelentek meg: Komjáthi Pál apostol leveleinek fordítása 1533-ban, Ozorai Imre békési prédikátornak a Krisztus és Antikrisztusról írott munkája 1535-ben, Gálszécsi István Perényi Péternek ajánlott énekes-könyve 1536-ban, mind Krakóban jelentek meg. Ezek vallásos jellegű munkák. De a szellemi élet más terén is élénk mozgolódást hoz magával a reformáció. Pesti Gábor Aesopus-fordítása 1536-ban, hatnyelvű szótára 1538-ban, tehát elég korán jelenik meg, de még mindig külföldön, Bécsben.

Az erősen érzett szükséglet végre hazánkban is kielégítésre talál és pedig a Krakóval való szellemi kapcsolat révén, lengyel segítséggel. Már annyiban, hogy az első magyar könyvnyomtató, Abádi Benedek, az újszigeti nyomda megalapítója, Krakóban tanulta a könyvnyomtatást. Anyagi eszközökkel azonban egy magyar protestáns főúr, Nádasdy Tamás látta el.

A német szellemi kapcsolat hatása alatt ugyan két évvel előbb, 1535-ben alakul meg a mai Magyarország területén az első nyomda, a brassói, ennek azonban az első időkben csupán latin, görög és német kiadványai vannak, a magyar szellemi közösség nemzeti munkáját később sem támogatta. (A szebeni nyomda 1629-ből való egyetlen kiadványának csak emléke maradt a XVIII. század végén elhalt Soterius György szebeni lelkész egy följegyzésében, maga a nyomtatvány nincs meg. A szebeni nyomdának 1629-ben történt megalapítása tehát legalább is kétséges.)

Tizenhárom évvel az újszigeti után létesül a kolozsvári nyomda, 1550-ben, nyolc évre rá Magyaróvárott működik rövid ideig a Huszár Gál vándor nyomdája, 1561-ben pedig megalakul az alföld kereskedelmi és szellemi egyik erős középpontján, a hazai kálvinistaság legerősebb várában a debreceni nyomda. A mai Magyarország területén – a társországokat nem, de Erdélyt beleszámítva – a debreceni nyomda az alapítás idejére nézve *negyedik*. Mivel azonban a budai, újszigeti és magyaróvári nyomdák rövid idő múlva megszűntek, a kolozsvári is a kor viszontagságai és más gátló körülmények miatt hosszú időközönként át szünetelt, az első alapítású Heltai-féle nyomda 1660-ban végleg feloszlott, a szebenit és brassóit meg nem tekinthetjük magyar nyomdának, kiadványaik nyelve és természete miatt, a debreceni az *első és egyedül álló magyar nyomda*, mely 1561-től, megalapításának évétől kezdve a mai napig, tehát negyedfél századon át annyi zivataros évtized hanyattatásain keresztül, töröktől, némettől, kuructól háborgatva, többször porig égve, hamvaiból új életre kelve, de mégis kimutathatólag megőrizve folytonosságát, megtartotta vezető helyét a hazai nyomdák sorában, mint a mai napig fennálló magyar nyomdák között alapítására a legrégebb, nemzeti fontosságára s a magyar szellemi művelődésnek tett szolgálataira első.¹

¹ A magyarországi nyomdák keletkezésök sorrendjében

1473: Buda,
1499: Zeng,
1520: Zágráb,
1531: Fiume,
1535: Brassó,
1537: Újsziget (Sárvár),
1550: Kolozsvár,
1558: Magyaróvár,
1561: Debrecen,
1565: Nagyvárád stb.

Hogy Debrecenben már 1561-ben keletkezett nyomda s hogy a nyomda oly nehéz viszonyok között is mindmáig megszakítás nélkül fenn tudott maradni, az nem véletlen dolog. Okát magának a városnak különleges helyzetében kereshetjük.

Debrecen városa a XVI. század közepéig nem volt jelentékenyebb hely. Jelentőségre a reformáció révén emelkedett, mint a legszilárdabban szervezett kálvinista egyház székhelye s ezzel egyszersmind a tiszántúli kálvinistaság s vele a tiszántúli nagy alföldi síkvidék szellemi életének középpontja. A XVI. század első felében még az Enyingi Török-család birtokaihoz tartozott. 1552-ben rátette kezét a török s ez időtől kezdve a hódoltsági városok hányatott, nehéz életét élte. Voltaképen az erdélyi fejedelmek alá tartozott, kik rendes adózás alá vetették. De adót – és pedig súlyos adót – fizetett a töröknek is. Később a nemet és kuruc hadak is adóztatták, sarcolták szünet nélkül. Valóságos éléstára és hadviselési alapja volt e város a töröknek, magyarnak, németnek egyaránt. A török pasák, az erdélyi fejedelmek, a kuruc és labanc generálisok táborjárása több mint másfél századon át, egészen a szatmári béke után beállott békésebb korszakig, elviselhetetlen teherrel nehezedett a szerencsétlen város lakosságára.

Erős falak nem védték. Fegyveres ellenállásra soha sem gondolt, nem is gondolhatott. Fegyvere éppen a gyöngesége volt. Adózott mindenfelé, kézbeli ajándékokkal kedveskedett a hatalmasoknak, türte a hatalmaskodást békével. És sajátságos, éppen mert mindenkinek szolgája volt, belső dolgai intézésében soha sem volt függetlenebb Debrecen városa, mint a hódoltság korában.

Autonóm közigazgatási szervezete kitűnően bevált a nehéz időkben. A lakosság munkájának gyümölcseit ugyan legtöbbször a török szedte le, de máskülönben nem törődött vele, hogy a város a maga dolgait miként intézi. Szellemiekbe meg éppen nem ártotta magát. Csakis ilyen körülmények között erősödhetett meg oly hamar és gyökeresen a kálvinista egyház Debrecenben s tarthatta fenn épségben főiskoláját, a város pedig mindvégig határozottan protestáns jellegű nyomdáját.

A város vezetősége, főbírája és tanácsa, egészen Mária Terézia koráig kizárólag kálvinistákból került ki. A város ügyeinek vezetésében nem csekély szava volt a kálvinista prédikátoroknak és a főiskola tanárainak.

Ilyen körülmények között az adott viszonyok természetes következményének kell tekintelnünk, hogy a debreceni nyomda megalapítója is kálvinista prédikátor volt: *Huszár Gál*.

Debrecen tehát kilencedik a sorban. A budai, zengi, zágrábi, fiumei, brassói nem nyomtattak magyar könyveket. A magyar nyomdák között a negyedik a debreceni. Az újszigeti és magyaróvári nyomdák igen rövid életűek voltak, a Heltai-féle kolozsvári is megszűnt 1660-ban. Eszerint a debreceni a legrégebbi azon magyar nyomdák között, melyek a XVI. században keletkeztek s folytatólag fennállanak mind mai napig.

II. FEJEZET A VÁROSI NYOMDA KELETKEZÉSE

Mikor keletkezett a debreceni nyomda? – Huszár Gál, az első debreceni nyomdász élete – kassai papsága – fogságba kerül – Verancsics egri érsek „atyai” bánásmódja – a kassai zendülés – Huszár Debrecenbe menekül s felállítja sajtóját – a legjobb időben jön – Mélius és a kálvini irány meggyökerezése Debrecenben – égető szükség van nyomtatóra – a debreceni sajtó első terméke – az első debreceni nyomású könyv a városi tanács támogatásával jelenik meg – Debrecen dicsérete – Félegyházi Tamás bizonyágtétele – Huszár többi nyomtatványai – miért távozott el Debrecenből? – élete további folyása, halála.

Mikor keletkezett a debreceni nyomda? Régi és újabb időben többen foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Debrecen város tanácsában a XVIII. században és a XIX. század elején több ízben fölmerült a kérdés. Kutatták a régi jegyzőkönyvekben, de pontosan megállapítani nem tudták a nyomda alapításának idejét. Az igazsághoz mégis közelebb jártak, mint Pápai Páriz Ferenc, aki Tótfalusi Kis Miklósról írott s Bod Pétertől 1767-ben kiadott versében így emlékezik meg a debreceni nyomdáról:

Magyar-Ország ebben (*t. i. nyomdában*) szenved még is tsorbát,
Poson orvoslá meg elsőben ez hibát;
Török Bálint rá szerzé Pápa városát,
Meg-mutatá ő Nagyságos Úri voltát:
Azon Úr Debretzent is erre rá szerzé... stb.

A derék tudós, Bod Péter e verssorokhoz csatolt jegyzetében így ír: „Török Bálint birta Debretzen városát is; s ha ez az Úr szerzett oda Tipográfiát, annak kellett lenni fogsága előtt, azaz 1511-ik Esztendő előtt. Én ezt ugyan nem tagadom, de nyomát nem láttam”.

A kritikai érzékkel bíró Bod Péter tehát maga is fejszóválva fogadja Pápai Páriz állítását. Aminthogy ez az állítás – bármire alapította is Pápai – csakugyan tévedés. Valamint nem Pozsonyban keletkezett az első magyar nyomda, úgy kétségtelen dolog ma már az is, hogy a debreceni nyomdát nem Török Bálint, az 1541-ben Buda elfoglalásakor török fogságba jutott magyar vezér s mind ez ideig Debrecen ura alapította.

Több tudósunk (főleg Szabó Károly és Révész Imre) egybevágó kutatásai alapján ma már bizonyosan tudjuk, hogy a debreceni nyomdát 1561-ben alapította meg Huszár Gál.²

² A debreceni nyomda keletkezési idejének meghatározásával a következők foglalkoztak:

Bod Péter, mint láttuk, nem bízik meg teljesen Pápai Páriz adataiban. „Legelső könyvnyomtató – írja további jegyzetében (Erdélyi Féniks. 1767. 33–34. 1.) – akit megjegyezhettem, *Török Mihály*; aki 1563-ik Eszt. nyomtatta ki a Melius Péter Innepekre válogatott Prédikációit, és a Rómaiakhoz írott Levélre való Magyarázatját”. Ő tehát korábbi debreceni nyomtatványt nem ismert s Török Mihályt tartotta első debreceni nyomtatónak.

Kulini Nagy Benő, aki a debreceni nyomda történetének nagyon is hézagos, hibáktól hemzsegő vázlatát állította össze a Debr. Közl. 1860. évf.-ban s körülbelül ugyanezt közölte az 1860-ki Csokonai-Alumban megjelent „Debreczen irodalomtörténetének rövid áttekintése” című dolgozatában (A Csokonai-Album 249–274. lapjain szól a nyomdáról), ezt írja a nyomda keletkezéséről: a debreceni reformátusok „a reformationak nagy pártolója s a reformatiot terjesztő irományoknak nyomtatója és szorgalmas terjesztője, Hofhalter Rafael – vagyis tulajdon nevéen Szkrotuszky [*sic*] – lengyel születésű nyomdászhoz folyamodtak, ki is minden elővigyázat dacára, betűkkel és sajtóval, már 1562-dik évben Debrecenben termett és a könyvnyomtatást a mondott év Május havában megkezdte”. (Debr. Közl. 8. sz.) Látnivaló – amit különben a Kulinitól ugyanott közölt debreceni nyomtatók névsorából is látni, – hogy Kulini nem ösmerte Bod Péternek annyiban helyét megálló följegyzését, hogy 1562-ben Török Mihály nyomtatott Debrecenben, nem pedig Hoffhalter, bár ezek egyike sem volt az első debreceni nyomdász.

Ki volt hát ez a Huszár Gál?

A XVI. század magyar közéletének egyik legjellegzetesebb alakja. Tudós, pap, agitátor és könyvnyomtató egy személyben. A hitjavítás lángoló lelkesedésű apostolainak egyike, kiknek nyugodni nem tudó, de nem is akaró, üldözést, szorongatást mibe sem vevő, egyedül a nagy célt szem előtt tartó fanatikus lelkesedése vitte diadalra oly hamar a magyar reformáció ügyét.

Származása, születése helye, ideje, ifjúkora teljesen homályban van még. Az irodalomtörténeti kutatás életének erre a részére adatok hiányában eddigelé nem tudott világot vetni.

1554 végén tűnik fel alakja először, mikor Oláh Miklós érsek üldözése elől Miksa főherceg birtokára, Magyar-Óvárra menekül, hol a város német őrségének kapitánya, Wohntitzky Zakariás, veszi oltalmába. Hogy a hatalmas érsek protestáns hitelvei miatt vette üldözöbe, kétségtelen dolog, valamint, hogy a német kapitány azért vette pártfogásába, mert, mint a magyarországi német tisztek nagy része akkoriban szintén a lutheri hitelvekhez szíttott, az is nagyon valószínű, Óvárból kirándulásokat tett a környékre, Mosonyba, Kálnokra, a főurak kastélyaiba, ahol nagy buzgalommal gyarapította az új hitelvek híveinek seregét.

1557-ben Bécsbe ment, ahol barátságot kötött Hoffhalter Rafaellel, a jónevű bécsi nyomdással, aki maga is később rövid időre debreceni nyomdásszá lett. Hogy mi része volt Huszár

Szűcs István Debrecen történetében (1872. II. köt. 556. 1.) szintén Hoffhaltert tartja az első debreceni nyomdásznak, aki „a Melius Péter által is serkentett debreceni tanács hívására már 1561-ik évben betűkkel és sajtóval Debrecenben termett” és még ez év májusában megkezdte a nyomtatást. Az évszámban ráhibázott ugyan az igazságra Szűcs István, de hogy nem öntudatosan tette, abból látszik, hogy Hoffhaltert hozza 1561-ben Debrecenbe, holott e nyomdász csupán Török Mihály után, mint Debrecen harmadik nyomtatója, 1565-ben került e városba. 1565 előtt semmiféle debreceni nyomtatványon sincs ott a Hoffhalter impresszuma.

Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár. 1879. I. 19. 1.) első debreceni nyomtatványul Huszár Gál: „Isteni dicsiretek és Psalmusok” című énekeskönyvét veszi ugyan föl 1560-ból, jegyzetben azonban oda teszi, hogy a munka maga nem maradt ránk, csupán „így van említve e könyv a Debrecenben 1602-ben nyomtatott énekeskönyv előbeszédében, a Sz. Újfalvi Imre által a régebbi énekeskönyvekről készített lajstromban”. Tehát az adat csupán Sz. Újfalvi följegyzésére van alapítva, melyet Szabó Károly félreértett s ezért került ez adatában ellenkezésbe Huszár Gál okiratilag bizonyítható életrajzi adataival. Mint kétségtelenül bizonyos és meglevő első debreceni nyomtatványt, Szabó Károly az 1561-ben megjelent Melius: A Krisztus közbejárásáról való prédikációit közli (1. még Századok 1867. 150–154. 1. és Erd. Múz. Évkönyve V. köt. 39–40. 1. ugyancsak Szabó Károly cikkeit e kérdéstről).

Révész Imre igen értékes, bár vázlatos értekezésében a debreceni nyomda keletkezéséről és első korszakáról (A debreceni nyomdászat első korszakáról. Emlékbeszédek... stb. Debrecen, 1874.) határozottan az 1561-ik évet jelöli meg a debreceni nyomda keletkezése évéül. Ő azonban valószínűen legelső debreceni nyomtatványnak a szintén 1561-ben megjelent Melius: A Szent Pál apostol levelének... magyarázattya c. munkáját tartja, melyet Szabó Károly második kétségtelen debreceni nyomtatványnak vesz föl.

Legújabb összefoglaló munkáink Szabó Károly és Révész megállapításai után mind az 1561-ik évet veszik föl a debreceni nyomda megalapítási évének. Így a Pallas Lexicon (X. k. 909. 1.), Beöthy: Képes Irodalomtörténete (II. kiad., I. k. 8. 1.), Ballagi: A magyar nyomdászat történeti fejlődése (Bpest. 1878. 54. 1.), Pintér Jenő Irodalomtörténete (II. k. 8. 1.) stb.

Érdemes megemlíteni, hogy a debreceni városi tanács 1823 május 20-án tartott gyűléséhez beterjesztett bizottsági jelentés, mely bevezetésében röviden megemlékezik a város legrégebbi nyomtatóiról, Huszár Gál működéséről semmit sem tud. (L. az Okmánytárban LXXIX. sz. a.), a nyomda keletkezéséről csak ennyit mond: „... amennyire az akkori időkbeli viszontagságai után mind ezen Országnak, mind különösen ezen Városnak ki lehetett tapogatni, ez a Könyvnyomtató Műhely már 1563-k Esztendőben ezen Városban volt, és akkor annak Provisora Török Mihály volt”. A bizottsági jelentés készítője minden bizonnyal a városi jegyzőkönyvekben nézett utána a nyomda keletkezésének, már pedig e jegyzőkönyveknek éppen az a kötete, melyben az 1560–1562 terjedő évek föl jegyzései lennének, hiányzik, elkallódott valamelyik török dűlás, vagy tűzvész alkalmával. Ezért van, hogy Huszár Gál debreceni működéséről a debreceni városi levéltárban semmiféle adat sem tanúskodik, egyetlen okirati bizonyosságra ittlétének a tiszántúli református egyházkerület levéltárában azon okmány, melyben Arany Tamás 1561 december 13-án unitárius tanait visszavonja s melyben a tanúk nevei között mindjárt a Somogyi Péter neve után ott van a Gál papé is (az okmány közölve: Magy. prot. egyh. és isk. Figyelmező. 1873. 49–50. 1.).

Gálnak Hoffhalter későbbi Debrecenbe jövetelében, arról semmi tudomásunk nincs. Csupán gyanítani lehet, hogy távozásakor a debreceni tanácsnak, mint kiváló nyomdászt, ajánlhatta egykori bécsi barátját. A nyomtatást Hoffhaltertől tanulta. Bécsben nyomdát is vásárolt, melyet Óváron állított föl. E nyomda 1558-ban működött is. Vele megszerezte Huszár Gál azt a dicsőséget, hogy Abádi Benedek után ő lett a második magyar vándor nyomtató.

Működése azonban sehogysem tetszett a környékbeli katolikus papságnak. 1558 április 18-án Velykei Márk győri nagyprépost a győri székesegyház ajtajára kifüggesztett iratban a szentszék elé idézte, tévtanok terjesztése miatt. A káptalan meg Ferdinánd király előtt panaszolta be eretnek könyvek nyomtatása miatt. Óvári tartózkodása alatt Huszár Gál, vagy – mint az egykorú okiratok legtöbbször említik – *Gál pap* már határozottan a kálvini irányhoz szegődött s ennek lett azután mindvégig buzgó terjesztője. Óvárt azonban a katolikus papok fellépése miatt égni kezdett talpa alatt a föld, menekülnie kellett, ha azt nem akarta, hogy börtönbe kerüljön. Kapóra jött ekkor Kassa város meghívása. Kassán 1560-ban megüresedett a hitszónoki állás. A kassaiak előbb Dávid Ferencet, a későbbi híres unitárius püspököt hívták meg, de ez nem fogadta el a meghívást. Ekkor a kiváló szónok, derék énekszerző, ügyes könyvnyomtató hírében álló Gál papra fordult figyelme s nem is hiába. 1560 nyarán már kassai prédikátor Huszár Gál. De ha azt hitte, hogy itt megpihenhet a régi hit papjainak üldözésétől, akkor nagyon csalódott. Kassai rövid tartózkodása folytonos zaklatások, idézések s végül bebörtönözés közben telt le. Mielőtt még Kassára ért volna, a protestánsok üldözése már is megkezdődött e vidéken. Verancsics Antal, a hatalmas egri érsek, már jóval azelőtt királyi rendelkezést sürgetett az eretnekség meggátlására. 1560 márciusában Lippai Jánost és Draskovics Györgyöt küldte ki az udvar szigorú vizsgálatra s a felvidéki protestánsok megrendszabályozására, akik aztán mindenben kezére jártak a hatalmaskodó egri főpapnak. Verancsics nem sokáig tűrte, hogy Kassán eretnek pap hirdesse az ígét. Október havában már sürgős engedélyt kér a királytól, hogy Gál papot bebörtönözhesse. Az engedély megjött mihamar s Huszár Gál a börtönbe került.

Rövid kassai tartózkodása alatt azonban már annyira meg tudta nyerni új hívei szeretetét, hogy ezek nem hagyták a bajban kedvelt papjukat s mindent megtettek kiszabadítására. November 13-án maga Kassa város tanácsa ír fel a királyhoz papja szabadon bocsátásáért, a hívek pedig könyörgő küldöttséget küldenek Verancsicshoz ugyanezen célból. A mozgalomnak látszólag sikere lett. Verancsics november 25-én azt az utasítást küldötte Zay Ferenc felvidéki kapitánynak, hogy Huszárt kezesség mellett bocsássa ki a börtönből, de mert a katolikus vallás ilyen ellenese kánonszerű vizsgálat nélkül papságot nem viselhet, szoros őrizet alatt szállítsa Egerbe, ahol majd arra kirendelt bírói szék előtt védheti magát.

A küldöttség persze jól tudta, hogy ha Huszárt kiszakítják hívei köréből, ahol ha börtönben is, nagyobb biztonságban van, mint Egerben, akkor többé nem látják viszont szeretett papjukat. Ellenálltak a rendeletnek, úgy, hogy Verancsics november utolsó napján panaszos levélben írta meg a királynak, hogy hiába adta ki a parancsot az eretnek pap elszállítására, a nép ellenállása miatt foganatja nem lett.

December első napján pásztori levélben tiltja meg a kassaiaknak Gál pap hallgatását, mert ez a börtönben is csüggedetlenül folytatta papi működését s híveinek a börtönben prédikált. Egyszersmind magát Gál papot is felszólította, hogy önkényt jöjjön Egerbe, ahol atyai bánásmódban lesz része. Persze Huszár is, a kassaiak is előző szomorú példákból jól tudták, mit jelent ez az „atyai” bánásmód, nem hallgattak a hívásra.

December közepén a városi tanács újból folyamodott, de most már a protestánsok iránt sokkal türelmesebb Miksa főherceghez, Gál pap érdekében. A kérésnek csak annyi foganatja lett, hogy híveinek prédikálhatott, de csak szigorú őrizet mellett.

Igy folyt a huza-vona egészen a hónap végéig. Verancsics látva, hogy nyílt erőszakkal nem boldogul, cselhez folyamodott s megbízta Zay Ferencet, hogy december 27-én este, kijátszva a hívek éberségét, titkon szállíttassa el Egerbe Huszárt. A dolog azonban, hogy, hogy nem, tudomására jutott a híveknek. Huszár Gál éppen esti prédikációját tartotta, mikor a tömeg előre kiadott jelszó szerint forrongásban tört ki. A nagy lárma, zavar közben sikerült a rabot kiszöktetni a börtönből s álruhában kijuttatni a város falain kívül. Szabad volt tehát, de gyorsan menekülnie kellett biztos helyre. Hol található voltna akkoriban biztosabb helyet az erős kálvinista Debrecennél? A menekülő útját egyenesen arra vette.³

A kassai városi tanács, tartván attól, hogy papja kiszabadításáért maga a város fog bűnhődni, feliratot intézett Miksa főherceghez, melyben mentegetőzött, hogy a tanács nem oka semminek, az egész a fölzendült nép műve volt. Verancsics csakugyan szigorú vizsgálatot kért a dologban. A vizsgálatot az udvar elrendelte s Liszti Jánosra, Oláh Miklós érsek rokonára bízta. Ez azonban a tetteseket kinyomozni nem tudta s az egész város egyetemleges megbüntetését javasolta. A kassai polgárság nevében ekkor a város bírái írtak fel a királyhoz s tiltakoztak az ilyen eljárás ellen. Az egyetemleges büntetés azután csakugyan el is maradt.

Huszár Gál ezalatt Debrecenben nem pihent tétlenül. Sajtóját, melyet sikerült Kassáról menekedtében magával hoznia,⁴ azonnal felállította s mert Debrecenben nem annyira prédikátori, mint inkább nyomtatói tudományára volt szükség, azonnal hozzá is fogott a könyvnyomtatáshoz, *mint Debrecen város első nyomtatója.*

³ Itt helyre kell igazítanom Szinnyei József egy tévedését (Magyar Irók IV. 1448.), mely Huszár Gál életrajzába csúszott bele s melyet Gyalui Farkas is átvett (Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. Magyar Könyvszemle. 1902. 62. 1.). Szinnyei u. i. tévesen azt írja, hogy a kassai főkapitány, Zay Ferenc, Gál papot titkon Egerbe hurcoltatta s az ottani nép szabadította ki a börtönből. Huszár Gált Zay Ferenc nem vihette magával Egerbe, mert még Kassán kiszabadult. Kassai hívei szabadították ki a börtönből, nem pedig az egriek. Az eredeti latin nyelvű tudósítás erről a dologról így hangzik: „1560. XXVII. die Decembris seditio periculosa exorta Cassoviae sub noctem circa horam 6-tam, quae duravit ultra 7-mam, ob concionatorem Gallum, quem voluit Capitaneus eo vespere Agriam mittere”. (Kovachich: Scriptorum rerum Hung. minores. I. köt. 114. 1. Gyalui Torda Zsigmond jegyzése.)

Ugyanez derül ki Thúri Etele kutatásaiból is (Huszár Gál élete. Prot. egyh. és isk. lap. 1887.).

Hogy Debrecenbe vette útját, arra hatással lehetett talán az is, hogy már előzőleg összeköttetésben állott valamelyik ottani vezető emberrel; erre azonban adatunk nincs. Különben egymagában az az ok is elegendő lehetett, hogy ott biztonságban érezhette magát Verancsicstól, aki az elfogott protestáns papokat ha szabadon bocsátotta, csakis oly föltétellel tette, hogy Egertől húsz mértföldnyi távolságban sehol meg nem állapodnak s nem tanítanak.

⁴ Szabó Károly Huszár Gálról írott tanulmányában (Huszár Gál életéről és nyomdájáról. Századok. 1867.) föl-
említi, hogy érdekes volna tudni, vajjon Meliusnak Arany Tamás tévelygéseiről írott s 1562-ben Debrecenben
kiadott műve ugyanazon betűkkel van-e nyomva, mint Huszár Gál óvári nyomtatványa? Ő nem tud rá feleletet
adni, mert az utóbbinak egyetlen példánya a bécsi császári könyvtárban van s az összehasonlításra nem nyílt
alkalma.

A kérdés csakugyan nagyon fontos, mert ha az egyezés bebizonyul, akkor kétségtelen, hogy a debreceni első
nyomda nem volt más, mint az a nyomda, melyet Huszár Gál Bécsben szerzett be s Óvárrott állított föl és
működtetett először.

A kérdést Gyalui Farkas fejtette meg (Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. Magyar
Könyvszemle 1902. 61–91. 1.), akinek sikerült egy régi könyv fedeléből kiáztatni Bullinger zürichi reformátor
Institutio c. kis művének töredékét, Huszár Gál 1559-ből való eddig ismeretlen óvári nyomtatványát.

Gyalui összehasonlította ezt Huszár Gál debreceni nyomtatványaival s beható vizsgálat után e nyomtatványok
egész nyomdai kiállítását teljesen azonosaknak találta. Megegyezésüket oly határozottan állítja, hogy
kétségtelen ténynek kell elfogadnunk azt a körülményt, hogy Huszár Gál Debrecenben az Óvárrott Kassára,
onnan Debrecenbe hozott nyomdai felszereléssel nyomtatta az első debreceni kiadványokat.

Az óvári nyomtatványból Gyalui két fakszimilét közöl. Ezekon már első tekintetre feltűnik az ajánlás apróbb,
valamint a szöveg nagyobb antikva betűinek, továbbá az iniciálisnak megegyezése a debreceni nyomtat-
ványokéval.

Huszár Gál megjelenése Debrecenben a legjobb időben történt. Nagy szükség volt itt könyvnyomtatóra.

A kálvini irányú debreceni egyházat ebben az időben szervezte a nagy tehetségű, kérelhetetlen erélyű Melius Péter, a „magyar Kálvin”, egyszersmind e kezdő korában a debreceni nyomdászat hatalmas pártfogója, aki e nyomdát úgyszólván maga látta el eleinte nyomtatni való munkákkal.

Dunántúli, horhii születésű ember volt a XVI. századbeli Debrecen legnagyobb férfia. Alsóbb iskoláit Zala megyében járta. 1556-ban iratkozott a wittenbergi egyetemre, ahol félév múlva az ottani magyar ifjak szervezett egyesületének, a *burzának* vezetője, széniora lett. 1558-ban Enyingi Török Jánosnak. Bálint fiának pártfogásával került Debrecenbe, ahol az iskolában tanítói, az egyháznál lelkészi (mint az oklevelek említik, *concionatori*) hivatalt töltött be.

Valószínűleg a nagy hittudós, Szegedi Kiss István hatása alatt válik az eleinte lutheri irányzatú Melius buzgó kálvinistává s kezdi meg a kezdetben szintén lutheránus debreceni egyház kálvini szellemben való átszervezését, elfoglalván a még 1556-ban elűzött Kálmán-csehi papi székét. Előbb Debrecenben, majd Erdélyben is Dávid Ferencsel vállvetve, szívós, kitartó munkával teljes diadalra juttatja a kálvini irányzatot, melynek önkormányzati szervezete különösen megfelelt Debrecen város ezidőbeli állapotának, mely a várost egyenesen szilárd önkormányzati szervezet megalkotására utalta.

Később Dávid Ferenc az unitárizmushoz csapott át s ennek a felekezetnek lett buzgó apostola. Útja természetesen most elvált a Meliusétól, aki leghevesebb üldözője lett az unitáriusoknak s elkeseredett ellensége a szerinte árulóvá lett Dávid Ferencnek, akivel Gyulafehérvárott nagy hallgató közönség előtt a kor szokása szerint nyilvános vitába ereszkedett. A vita Melius javára dőlt el, Dávid szelidíteni volt kénytelen tanain. Meliust az erdélyi fejedelem ekkor nagy adományban részesítette, még pedig egyenesen azzal a céllal, *hogy a debreceni nyomdát jobb karba helyezze.*

Az unitárizmus 1560 táján Debrecenben is felütötte fejét. Képviselőjét, Arany Tamást, azonban Melius tanai visszavonására kényszerítette s a kálvini egyházat végleg megszilárdította.

E kétfelé hadakozásban, egyrészt a katolikusok, másrészt az unitáriusok ellen, Melius szorongató szükségnek látta egy nyomda felállítását. Hittudományi, vitázó, prédikációs könyvei kéziratban csak nyomtatóra vártak. Bizonyára gondoskodott volna róla, hogy előbb-utóbb nyomdát állítson Debrecenben. Éppen azért valósággal kapóra jött az a véletlen, mely Huszár Gált sajtójával együtt Debrecenbe juttatta.

Gál pap 1560 december 27-én este szabadult ki kassai börtönéből. Az akkori viszonyok között beletelt legalább három nap, míg a téli időben sajtójával együtt Debrecenbe jutott. Ott a be rendezkedés, helyiség keresése, nyomtatóságok (akkori nevük szerint: *szóciusok*) fogadása, a sajtó felállítása, papiros beszerzés lefoglalhatott jó pár hetet, esetleg hónapot is. Valószínű tehát, hogy minden buzgósága mellett sem foghatott hozzá a nyomtatáshoz 1561 tavaszánál.

Melyik könyv lehetett Huszár Gál debreceni működésének első terméke, tehát az első debreceni nyomtatvány? Nehéz kérdés, mert az adatok hiánya miatt csak tapogatózásra s következtetésekre vagyunk utalva. Városi jegyzőkönyvek éppen ezekről az évekről nem maradtak ránk, elvesztek a török dúlások idején, közvetlen s kétséget kizáró adat nem áll rendelkezésünkre.

Régebben a *Confessio Catholica*, vagy közönségesen *Egervölgyi hitvallás* néven ösmert 1562-ki latin nyomtatványt tartották a debreceni sajtó első termékének. Szabó Károly széleskörű bibliografiai kutatásai azonban ennél régibb debreceni nyomtatványokat is napvilágra hoztak.

E nyomtatványok közül legrégebnek Melius Péter azon munkáját vehetjük, melyet Pál apostolnak a Colossabeliekhez intézett leveléről írt. E munka pontos címe: „A Szent Pal Apastal levelenec mellyet a Colossabeliecne irt predicacio szerent való magyarázattya. A Keresztyen igaz atyafiui szeretet munkalodic es masnac örömet szolgál az iregység pedig es a ragalmazas senkit nem eppit sem használ. I. Cor. 14.”

*Mai tudásunk szerint ez a nyolcadrétű, 1561-ben nyomott, csonkán ránk maradt munka a legelső debreceni nyomtatvány.*⁵

Egyetlen példánya az erdélyi Múzeum könyvtárának becses unikuma, néhai dr. Radák Istvánné adományából. Ajánlása Meliustól való s a „Döbrötzeni Tanács”-nak szól. Ami kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a legelső debreceni nyomtatvány a debreceni városi tanács költségén, vagy legalább támogatásával jelent meg.

A XVI. és XVII. század folyamán u. i. általános szokása a szerzőknek, hogy műveiket annak, vagy azoknak ajánlják, akik a mű kiadásának költségeit viselték, vagy legalább hozzájárultak. Huszár Gál a rajtavalóval menekült Kassáról, örülhetett, hogy sajtóját meg bírta menteni. Melius Péter – kálvinista prédikátor léte – szintén nem volt gazdag ember. A könyv nyomtatásának költségeit mégis ki kellett valahonnan teremteni. Debrecen ekkor nem volt olyan hely, ahol áldozatkész, gazdag főúr pártfogására lehetett számítani. Nem maradt más, mint a város szellemi előbbre vitelét szemmel tartó, arra a város különben nagyon igénybe vett anyagi erejéből áldozni tudó városi tanács és a hasonló áldozatokra egyházáért, iskolájáért s prédikátoraiért szintén mindig kész városi polgárság. E város polgárságának élénk érzéke a szellemi, a kulturális dolgok iránt – nem csekély dolog oly zivataros másfél századon át – tette a régi Debrecen művelődésben is keleti Magyarország legjelentősebb gócpontjává.

Hogy az egykorúak is ilyen véleménnyel voltak Debrecen városáról, annak bizonyítékául elegendőnek tartom idézni Félegyházi Tamás 1586-ban kiadott Ujtestamentuma ajánlásának,

⁵ Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának első kötetében első debreceni nyomtatványnak Huszár Gál: Isteni dicsiretek és Psalmusok című, állítólag 1560-ban kiadott műve van megemlítve. Hogy ez a megállapítás tévedésen, az 1602-ki debreceni énekeskönyv előbeszéde egyik passzusának félreértésén alapszik, azt már Gyalui is észrevette (idézett értekezésében. Magyar könyvszemle. 1902.). „Nyilvánvaló – írja Gyalui, – Szabó Károly tollhibája, mert forrása, melyből Huszár Gálnak tulajdonítja az énekeskönyvet, Sz. Ujfalvi Imre, A Keresztyéni Énekek praefatiojában, 1602-ben azt mondja, hogy ezt (az 1602-ki) kiadást megelőzte negyven esztendővel, tehát 1562-ben, mint maga Szabó Károly is mondja e mű leírásánál. És ez a helyes”.

De még abban az esetben is, ha Sz. Ujfalvi csakugyan az 1560-ik évet jelölné meg ez énekeskönyv nyomtatási évének, hitelt nem lehetne adni neki, annyira kétségtelen, hogy Huszár Gál csak az 1560. év legutolsó napjai egyikén jutott Debrecenbe s így ebben az esztendőben itt nem nyomtathatott.

A hibát átvette Szabó Károlytól Szinnyi (Magyar Írók. IV. 1448., Huszár Gál munkái felsorolásánál) és Pintér Jenő is (Irodalomtört. II. 25.)

Sorrendben második, az 1561-ki debreceni nyomtatványok között első, tehát a legrégebb kétségtelen debreceni nyomtatványnak veszi föl Szabó Károly Melius Péter prédikációs könyvét a Krisztus közbenjárásáról. Ez is tévedés.

1561-ből ugyanis Huszár Gálnak csupán két nyomtatványa maradt ránk egy-egy példányban. Mindkettő Melius munkája. Az egyik a Krisztus közbenjárásáról, a másik a Pál apostol levelének magyarázattya. Az előbbinek impresszumán fel van tüntetve a hely és évszám, de a nyomtató neve hiányzik; az utóbbin egyáltalán nincs impresszum. Az ajánlás kelte és a nyomdai kiállítás után azonban kétségtelenül meg lehet állapítani erről is, hogy 1561-ki debreceni nyomtatvány. „A nyomtatási évet, – írja az utóbbiról Szabó Károly – biztosan tartom 1561-re határozhatónak azért, mert Melius ajánlása 1561 május 1-én kelt: tapasztalásom szerint az azonkori magyar nyomtatványokban az ajánlás a nyomtatással együtt szokott kelni”. A megállapítás helyes. Annál meglepőbb, hogy Szabó Károly ennek ellentmondva, a sorrendben előbbre teszi a Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációs könyvet, holott ennek ajánlása Mindszent havának 1. napján kelt. Míg tehát ezt 1561 őszén, addig a Pál apostol levelének magyarázattját ugyanezen év tavaszán nyomatta Huszár Gál. Ezért vettem legelső debreceni nyomtatványnak ezt az utóbbi. Révész Imre (i. m. 26. 1.) szintén Meliusnak ezt a munkáját tekinti a debreceni nyomda első termékének.

mely szintén a debreceni tanácshoz van intézve, egyik idevonatkozó passzusát: „Drága és becsületes helyek és városok tehát azok, – írja az ajánló, Gönczi György prédikátor – melyek az Isten anyaszentegyházának hajloki és kikben az Istennek igéje bővülködik, az Isten igazán esmértek és tiszteltetik, és kikben az fő népek egymást megbecsülik, szeretik, egymásnak túrnak és az községgel egyetemben közakarattól, egyezségből és szeretetből az Istennek tisztességére és az közönséges igazságnak, békességnek megmaradására gondot viselnek.

Ilyen volt az ti kegyelmetek városa, mi időtül fogva az Istennek igéjének fejet hajtott, főképen ez harminczöt esztendő alatt, buzgó volt az Evangeliomnak hallgatásában és tanulásában, szorgalmatos gondot viselt az Isten anyaszentegyházára, az tanítókra és tanulókra. Egyeztenek mindnyájan az igaz tudománynak vételében és oltalmazásában. A külső igazságnak kiszolgáltatásában is, és az közönséges békességnek és egyezésnek megtartásában, egymás között való szeretetben hívek és szorgalmatosok voltak. Mindezekért az ti kegyelmetek városa ez mi országunkban s mind szomszéd országokban nagy becsületben volt, kitül egyéb helyek is mind az isteni tiszteletre s mind az külső rendtartásra nézve jó példát vettenek és úgy mint ez óráiglan *főnek tartatott ez mi országunkban*”.

Jellemző, hogy Huszár Gál második, ránk maradt debreceni nyomtatványának ajánlása a „kereskedő és árros népeknek” szól, jelölül annak, hogy az irodalom többé nem pusztán nagyvagyonú főurak pártfogásából tengődik, hanem a szellemi mozgalmaknak megnyert s irántok érdeklődő nagy tömegekre támaszkodik.

E munka szintén Melius Péter tollából került ki. Hét prédikációt tartalmazó, negyedréti, 28 számozatlan levélből álló nyomtatvány. Címe: *A Christus Közbe Jarasarol Valo Predicacioc, Mellyeket Melius Peter a Döbrötzöni Lelki Pasztor irt... stb.*⁶

Két példányban van meg. Egyik az Erdélyi Múzeum, másik a Nemzeti Múzeum birtokában.

Mindössze Melius e két munkája maradt meg Huszár Gál 1561-ki nyomtatványai közül. Hogy nyomtatott-é többet is ebben az évben? Lehetséges, de tudomásunk nincs róla.

A következő 1562. évi debreceni magyar nyelvű nyomtatványok közül három maradt meg. Mind a három szintén Melius munkája. Egy *Catekismus*, nyolcadréti, 76 levélből álló nyomtatvány, ajánlva Németi Ferenc tokaji kapitánynak. Egyetlen példányban van meg a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban.

Ugyane könyvtár unikuma Melius egy másik vallásos munkája: *A kísértet és a bűnös ember párbeszéde*. Nyolcadréti, 33 levélből álló, cimlaptalan csonka példány. Szintén debreceni 1562-ki nyomás.

Öt példányban maradt meg a harmadik: „Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek és egyéb sok tévelygéseknek, mellyek mostan az elfordult fejő emberek között elárattanak, meg hamisítási... stb. Debretzömbe nyomtatott Anno MDLXII.” 152 lapos negyedréti nyomtatvány.

Melius e nevezetes munkát az unitarizmus ellen írta. Arany Tamásnak, ki Debrecenben is megpróbálkozott unitárius tanításaival, 37 „tévelygését” sorolja fel s mindegyik után részletesen cáfolgatja a bennük talált eretnekséget.

⁶ Ferenczi Zoltán a kolozsvári nyomdászat történetében (Kolozsvár. 1896.) közli az összes kolozsvári nyomtatványok bibliográfiai pontos címét 1711-ig. Én részemről nem követtem ezt az eljárást, mert, nézetem szerint, fölösleges. Elegendőnek tartottam a munkák rövid címét megemlíteni; ettől csupán oly munkák leírásánál tértem el, melyek Szabó Károlynál hiányzanak. Szabó Károly kiváló munkája, a Régi Magyar Könyvtár, oly pontos és megbízható bibliográfiai leírását adja a XVI. és XVII. századbeli nyomtatványoknak, hogy arra teljes biztonsággal lehet támaszkodni. A régi nyomtatványokból vett idézeteimet sem betűhíven közlöm, hanem mai helyesírásunkhoz idomítva, amit eléggé megokol az, hogy magát a nyomdatörténetet a nagyközönségnek szántam.

Az ajánlást maga a nyomtató, Huszár Gál írta s intézte Enyingi Török Jánoshoz és Ferenchez, Hunyad megye örökös főispánjaihoz és a debreceni keresztyén atyafiakhoz. Az ajánlás 1562 február 14-én kelt. A munka tehát februárius havában kerülhetett ki a sajtó alól. Az impresszumon nincs ugyan kitüntetve a nyomtató neve, de hogy maga Huszár Gál nyomtatta, kétségtelen az ajánlás e soraiból: „Ezeket a mostani tévelygéseket rend szerint minden megfejtésivel *im én ki nyomtattam*, és a mint a ti lelki pásztoritoktul érdemlitek, a ti nevetek alatt adtam ki”.

Összesen ez az öt magyar nyelvű nyomtatvány került ki az első debreceni nyomtató keze alól.

Latin nyelvű kiadványa nem volt Huszár Gálnak, legalább nem tudunk róla. Valószínű, hogy több nyomtatvány is készült a Huszár Gál sajtóján az ő vezetése alatt, de ezek elkallódtak, lehet azonban, hogy egy-kettő még előkerül közülök.

Ő ugyanis másfél esztendei debreceni tartózkodása alatt egész idejét a nyomtatásnak szentelhette. Papi hivatalt nem viselt. Kétségtelenül kitűnik ez a fentebb említett ajánlás aláírásából: „*Huszár Gál a Kassai Leleki pásztor Exul*”. Látnivaló, hogy még mindig reménykedik, hátha visszakerül kassai hívei élére. Ha debreceni pap lett volna, akkor ennek semmi értelme nem lett volna; exul-nak, vagyis számkivetettnek meg éppen nem írhatta volna magát.

Azután meg, ha debreceni papságot viselhet, bizony nem folytatja tovább az exulságot s nem hagyja ott a helyet, ahol biztonságban élhet. A nyomtatás, úgy látszik, nem volt elegendő alap a megélhetésre. 1562 tavaszán még Debrecenben működik, de már a nyár folyamán újból kezébe veszi a vándorbotot. Az augusztus hó folyamán megjelent *Confessio Catholicát* már nem ő nyomtatja. Lehet, hogy – mint egyik életrajzírója, Balogh Ferenc hiszi, – politikai indító ok is hozzájárult az előbbihez. Egész múltja, Miksához való hűsége gátolta abban, hogy a török uralma alatt levő keleti Magyarországon telepedjék meg. Mindenesetre erős ok indíthatta arra, hogy távozzék és hozzá olyan helyre, ahol megint régi ellenségeinek hatalmi körébe jutott.

1562 októberében már Révkomáromban találjuk. Itt oly buzgósággal fog neki a reformálásnak, hogy már a következő esztendő legelején Oláh Miklós esztergomi érsek a királynál elfogatási parancsot eszközölt ki ellene. Tovább kell menekülnie. Sokáig bolyong erre-arra, miközben 1565-ben a veszprémi püspök, Dudics András, megint elfogatási parancsot eszközöl ki, mely elől csak nagynehezen tud elmenekülni Nagyszombatból. Ekkor Forgách Imre, trencsényi főispán veszi oltalmába s teszi meg papnak a nyitrai megyei Komjátiban. Itt egy pár nyugodt évet tölt, tanít, szónokol és nyomtat nagy buzgósággal. 1574-ben a pápai egyház hívja meg lelkészének. Itt azonban csak egy esztendőt tölthet, mert a következő év, 1575 október 23-án meghal pestisben.⁷

Ilyen hányt-vetett, nélkülözésekkel, üldöztetéssel, zaklatással telt, pihenés nélküli, folytonos munkában, lelkes fáradozásban eltöltött életet élt le a debreceni nyomda megalapítója s korának, a XVI. század forrongó idejének egyik legjellegzetesebb magyar alakja, a derék, fáradhatatlan Gál pap.

⁷ Hogy Huszár Gál élete végén pápai lelkész lett volna, amit Tóth Ferenc állít a túladunai püspökök életrajzában, sem Szabó Károly, sem Révész Imre, sem Thúri Etele (idézett munkáikban) nem tartják valószínűnek, sőt az utóbbi határozottan állítja, hogy Huszár sohasem volt Pápán prédikátor. A kérdést azonban Tóth Ferenc javára döntötte el Komáromy András, aki Hol és mikor halt meg Huszár Gál? (Magyar Könyvszemle. 1888. évf.) című értekezésében kétségtelen okirati bizonyosságokkal igazolta, hogy Pápán lelkész volt s ott halt meg 1575-ben pestisben. Szinyei Huszár életrajzában szintén ez után indul.

III. FEJEZET

A NYOMDA FEJLŐDÉSE HUSZÁR GÁL DEBRECENBŐL VALÓ TÁVOZÁSA UTÁN

A confessio Catholica – Gál pap Debrecenben hagyja sajtó-felszerelését – a nyomdát valószínűleg a város veszi meg – bizonyítékok – Debrecen második nyomtatója: Török Mihály – kiadványai – Melius arcképe – a debreceni hitvallás – Hoffhalter Rafael – egy kalandos életpálya – Huszár Gál és Hoffhalter barátsága – hogyan jut Debrecenbe – a nyomda magasra lendül – Hoffhalter Tripartitum-kiadása a század legszebb nyomdai terméke – a Hoffhalter címer – egy évi működés után távozik Debrecenből – miért lett Hoffhalterből Roszhalter?

Hogy Gál pap 1562 nyarán már nem volt Debrecenben, vagy ha még ott volt is, nem állott a nyomda élén, annak kétségtelen bizonyítékát birjuk a régebben első debreceni nyomtatványnak tartott *Confessio Catholica* előszavában, melyet Czeglédi György, váradi prédikátor intézett az olvasóhoz. Az egervölgyi nemesség és nép nevében kiadott ezen hitvallás elejétől végig latin. Negyedretű, 192 számozatlan levélből álló nyomtatvány. Legelöl a címlap után az egrieknek I. Ferdinándhoz és Miksához intézett ajánlása olvasható, utána Melius Péter és Szegedi György, a két nevezetes reformátoré az olvasóhoz, harmadikul következik Czeglédi figyelmeztetése az olvasóhoz, melynek a nyomdára vonatkozó első sorai magyar fordításban így hangzanak:

„Mielőtt az átolvasott munkát megítélnéd, kérlek, vizsgáld át a hibaigazítások mutatóját. Mert egyes kifejezések és mondások megváltoztak benne: *amit a nyomtatók járatlanságának tulajdoníts. Ezt a munkát ugyanis a nyomtatás művészetében való gyakorlottságuk első bizonyosságaként adták ki.* (Primum enim specimen exercitii eorum in arte Chalcographica hoc ediderunt.) Mivel hiányzott a megbízható javító, és működésüket a török hódítás és a zsarnokok támadása akadályozta, munkájuk nem is lehetett hiba nélkül való...”

Igen fontos ez a nyilatkozat azért, mert megtudjuk belőle, hogy e könyv a nyomtatók első próbálkozásának eredménye, amire különben rá vall a nyomtatvány egész külső kiállításának silánysága, továbbá, hogy nem állott rendelkezésükre megbízható korrektor. Mindkét panasz olyan természetű, hogy meg nem állhat abban az esetben, ha még Huszár Gál van a nyomda élén. Az előző évi sokkal gondosabb és szebb nyomású debreceni nyomtatványok bizonyítják, hogy Gál pap jól értett a nyomtatás művészetéhez s ebben jártas szóciusai voltak. A korrektor megbízhatósága ellen meg éppen nem panaszkodott volna Czeglédi, ha Huszár Gál végezte volna a javítás munkáját.

1562 nyarán tehát más vezetés alá került a nyomda. Hogy rögtön *Török Mihály*, Debrecen második nyomtatója veszi-é át, vagy pedig ideiglenesen az újonnan szerződött szóciusok valamelyikét bízzák meg ennek a hivatalos jellegű kiadvány nyomásának felügyeletével, nem tudni. A szóciusok még gyakorlatlanok voltak, az bizonyos; nem tudtak jól megbirkózni Melius nehezen olvasható, rossz kézírásával s talán magával a magyar nyelvvel sem, lévén az akkori szóciusok nagyobb része idegen, jobbára német.

Es még egy fontos dolog derül ki ebből a kiadványból.

Az, hogy Huszár Gál nem vitte magával sajtó-felszerelését, hanem Debrecenben hagyta.

Úgy a *Confessio Catholica*, mint *Török Mihály* későbbi kiadványai ugyanazon betűkkel vannak nyomva, mint Huszár Gál óvári és debreceni nyomtatványai. Ezt a nyomás egybevetéséből kétségtelenül meg lehet állapítani.

Már most mi következik ebből? Az, hogy Huszár Gál sajtóját és betűit Debrecenben eladta. Azt volna jó tudni, hogy kinek adta el. Mert, ha biztos adatunk volna rá, hogy a felszerelést már ekkor megvette a városi tanács, akkor nem eshetnék többé szó róla, hogy mióta van a

nyomda a város tulajdonában. Bizonyosságunk azonban erről nincsen s így megint csak következtetésekre vagyunk utalva.

Én részemről nagyon valószínűnek tartom, hogy a város már ekkor rá tette kezét a nyomdára. A belső okok mind e mellett szólnak. Hogy a város bizonyos patronátust gyakorolt már a nyomda fennállásának első évében is, arról tanúskodik mindjárt a legelső debreceni nyomtatvány, mely a városi tanácsnak van ajánlva. Már pedig ekkori szokás szerint az ajánlás a nyomtatás költségeiben való támogatásnak jutalma szokott lenni.

A nyomdára, mint már kifejtettük, a debreceni reformátoroknak, kivált Meliusnak oly kényszerítő szüksége volt, hogy ha Gál pap fel nem állítja sajtóját, rövid időn belül szerzett volna más valahonnan Melius. Másfél évi eredményes működés után nem engedhette Melius, hogy megint sajtó nélkül maradjon a város s ő megint arra kényszerüljön, hogy munkáit sok utánjárással idegen helyen nyomassa. A legegyszerűbb megoldás pedig az volt, hogy a város, mint a kollégium s a helybeli egyház patrónusa és minden protestáns jellegű intézmény természetes gyámolítója, vegye pártfogásába a nyomdát is, melynek óriási jelentőségéről a XVI. század emberei már világos tudomással birtak.

Hozzá Debrecen városában már a hódoltság idején sem volt ismeretlen a községi üzemnek csirájában levő, fejletlen, de a kezdetleges formák közt is világosan felismerhető alakja. A városnak a hódoltság korában házi kezelésben levő bormérései, boltjai és szállásházai, valóságos vendéglői voltak átutazók számára, volt – kezdetleges bár, de azért szervezett – postaintézménye is. Ha ezeket megalkotta a város és fenn is tartotta, mennyivel inkább igyekezhetett megragadni az alkalmat s hatalmi körébe vonni egy olyan intézményt, melynek az előbbieknél mérhetetlenül nagyobb súlyát és fontosságát a szellemiek iránt is mindenkor érdeklődő városi vezetőség teljes mértékben fölfogta s ez irányú szándékában a református vezérférfiak, kivált Melius, a lelkészek és a kollégium tanítói bizonyára csak megerősítették és végrehajtására sürgették.

Van azonban két külső bizonyítékunk is. Az egyikről Török Mihály hátrahagyott adósságával kapcsolatban alább lesz szó, a másik ez: ha a Confessio Catholica nyomását egybevetjük a megelőző Huszár Gál-féle és az utána következő, kétségtelenül Török Mihály vezetése alól kikerült nyomtatványokéval, azt vesszük észre, hogy úgy az előbbiek, mint az utóbbiak elég tiszta, gondos, sajtóhibáktól eléggé mentes kiadványok. Ellenben a Confessio nyomása egyenetlen, piszkos s bár ugyanazon betűkkel van nyomva, nehezen olvasható, homályos, hemzseg a sajtóhibáktól. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy míg a Confessio nyomását megelőzőleg és követőleg tanult nyomtatók: Huszár Gál, illetőleg Török Mihály kezelik a sajtót, a Confessio nyomása közben kevésbé gyakorlott ember, esetleg – mint arra később sokszor van eset – valamelyik szócúius intézte a nyomtatást. Ez pedig legvalószínűbben úgy történhetett, hogy a város megvette Huszártól a felszerelést s míg vezetőül arra alkalmas, tanult nyomtatót nem talált, egyik szócúiusra bízta a vezetést.

Ámbár hiszen megtörténhetett az is, hogy Huszártól egyenesen Török Mihály vette meg a sajtót és betűket s a Confessio gyenge kiállítását a nyomtató legények gyakorlatlansága okozta. A sajtóhibák nagy sokasága azonban így sem talál magyarázatot, mert Török Mihály későbbi nyomtatványai sokkal gondosabban vannak javítva.

A mondottak alapján nagyon valószínűnek hiszem, hogy Huszár Gál eltávozása után a nyomda azonnal a város birtokába került, amiben felfogásom megegyezik a városi tanácstól 1823-ban a nyomda ügyében kiküldött bizottságéval, mely az ugyanez év május 20-án tartott tanácsülésen tárgyalt jelentésében a nyomda keletkezéséről ezt írja: „...amennyire az akkori időbeli viszontagságai utánn mind ezen Országnak, mind különösen ezen Városnak ki lehetett tapogatni, ez a Könyv nyomtató Műhely már 1563-ik Esztendőben ezen Városban volt, és akkor annak Provisora Török Mihály volt, ... és ez a Könyv nyomtató Műhely mindenkor a város dispositioja alatt völt mind e mai napig”.

Persze a házi kezelésnek nem az a pontosan meghatározott, kifejlett alakja lehetett érvényben már ekkor, mely 1719-től mind máig fennáll, hanem egy kezdetlegesebb, pontosan körül nem írt formája. Török Mihály nem annyira „provisora” volt a város nyomdájának, mint inkább bérbevevője.

Mint a későbbi jegyzőkönyvi följegyzésekből több ízben kiviláglik, olyanforma lehetett a viszony, hogy a város meghatározott összegért egyszersmindenkorra rendelkezésére adta a sajtót és felszerelést, valamint a helyiséget is valamely tanult nyomtatónak bizonyos korlátozó föltételek, legalább is szóbeli megállapodások kíséretében. E föltételek legfőképpen a vallásos irányú munkák kiadására vonatkozhattak, ami a XVI. század gondolkozását tekintve, nagyon természetes dolog. Hogy mégis milyenek lehettek e megállapodások, arra nézve felvilágosít az 1633-ban Menyhért diákkal kötött szerződés, melyről később bővebben lesz szó.

Török Mihály valószínűleg az 1562-dik év végén állott a nyomda élére.

Hogy ki volt, honnan jött, minő viszonyok között élt Debrecen városának sorrendben második nyomtatója, arról alig tudunk valamit.

Debreceni működésének itteni nyomtatványai mellett egyetlen okirati bizonyosága van, az is halála utánról. Kitűnik ebből, hogy Somogyi Máté debreceni lelkésszel rokonságban állott, mert ez mint Török Mihály örököse, egyezkedik a város kiküldötteivel az elhunyt könyvnyomtató hátrahagyott tartozása dolgában. Ebben az egyezségben (melyet, mint legrégebb, a nyomdára vonatkozó jegyzőkönyvi feljegyzést, az Okmánytárban legelsőül közölök), arról van szó, hogy Török Mihály bizonyos nála maradt kiadványok fejében adósa maradt a városnak 22 forinttal. Az adósságot Somogyi Máté egyenlítette ki 1571-ben, Török Mihály halála után, azon egyezség szerint, melyet Szabó Dáviddal és Thorkos László városi jegyzővel, nyilván a város megbízottaival kötött oly formán, hogy 2 frt 25 dénárt lefizetett a városnak azon épület költségére, melyet a város Csiszár János vendégmester javallatára épít, 7 frt 37 dénárt fizet készpénzben, 11 frt 82 dénárt pedig beszámítanak visszaadott könyvek árában.

Ez az egyezség erős bizonyítéka annak, hogy Török Mihály, mint könyvnyomtató, valaminő viszonyban állott a várossal, hihetőleg, – mint utódai, a későbbi könyvnyomtatók, – bérbe kapta a város tulajdonát tevő nyomdai felszerelést, egyszersmind bizonyítja azt is, hogy tekintélyes ember lehetett, aki a város egyik lelkészének, későbbi püspökének, rokonságával dicsekedhetett. Többet aztán nem is tudunk róla.⁸

⁸ Kanyaró Ferenc (Melius ismeretlen és elveszett művei. Magyar Könyvszemle. 1906. 292. 1.) Török Mihálynak szegedi tartózkodásáról is megemlékezik: „Az elmenekült könyvnyomtató, Török Mihály, a török hódoltság földén, Szegeden nyomtatta ki ezután Melius Uj-Testamentomát”. Hogy honnan vette ezt az adatot, nem mondja. Azt hiszem, nem csalódom, ha fölteszem, hogy ezt az adatát egyedül Szabó Károlynak a Melius Uj-Testamentomával kapcsolatos fejtegetéseire építi (Régi Magyar Könyvtár. I. 33. 1.). Melius e könyve t. i. nem maradt reánk, csupán Horányi és Debreceni Ember Pál emlékeznek meg róla és pedig – mint Ballagi elmondja (A magy. nyomd. tört. fejl. 1878. 61–64. 1.) – nagyon bizonytalanul. Ember Pál „emlékezik” rá, hogy „hajdan” látta e könyvet. Horányi ugyan Memoria Hungarorumában, mint könyvtárában meglevőről beszél e szegedi kiadványról, Horányi adatai azonban megbízhatatlanok.

Csakugyan rejtélyes dolog is a szegedi nyomda XVI. századbeli működése, melynek egyetlen bizonyítéka lenne ez a munka. Létezésének ellene szól az, hogy török birtokban levő városoknak sehol nyomdájuk nem volt (Debrecen csak adózott a töröknek, tulajdonképen az erdélyi fejedelemséghez tartozott), ellene szól az is, hogy egyetlen emlékezetben maradt kiadványa Melius tollából való, akinek rendelkezésére állott a debreceni sajtó, így semmi értelme sem lett volna, hogy az akkori bátorságtalan viszonyok között Szegedre vigye könyvét kinyomtatni.

Ballagi oly módon igyekszik megfejteni a rejtélyt, hogy a munka impresszumán a *Szeged-et Czegléd* helyett nyomdahibának veszi. Ebben az esetben Melius e munkája debreceni nyomtatvány lenne, melyen a „Czegléd” a műhely utcáját jelentené, a *Czegléd-utcát*. A magyarázat nagyon erőltetett. Egyetlen debreceni nyomtatvány sincs, melynek impresszumán az utca lenne megjelölve s nem a város, melyben készült. Tudtommal más városok nyomtatványain sincs efféle impresszum. Miért lenne éppen ez a könyv ilyen különlegesség. Azután meg a

Mint nyomtató, két évi megszakítással 1562-től 1568-ig működött Debrecenben. Öt esztendei nyomtató munkálkodásának eredményeiből mindössze nyolc kiadvány maradt reánk: négy magyar és négy latin. Egy kivételével mind Melius tolla alól kerültek ki a munkák. A *Confessio Catholica* 1562-ki két kiadását nem tekintjük kétségtelen Török-kiadványnak, ezért nem is vesszük számításba.

1563-ból való három nyomtatványa közül nevezetes a *Károli Gáspár* gönci pap munkája: „Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul...” stb. Nevezetes, mert azt bizonyítja, hogy a debreceni nyomdának fennállása harmadik évében már híre ment szerte az országban s a távol lakó gönci prédikátor, a teljes magyar bibliának későbbi híres fordítója, munkáját ide hozta kinyomatni, nem bízta lengyel nyomdára.

Ebben az évben került ki sajtó alól Melius két prédikációs könyve, a Magyar prédikációk, kit Postillának neveznek... stb. negyedretű, 296 leveles nyomtatvány, ajánlva Mágócsi Gáspár tornamegyei főispánnak, és a Válogatott prédikációk, szintén negyedretű, 419 lapos munka, ajánlva a főispán nejének, Massai Euláliának.

Az előbbi nevezetes kiadványa Török Mihály sajtójának. Az első debreceni nyomtatvány, melynek címlapja nem pusztán jelvényt, hanem képpel van díszítve.

A fametszetű kép Debrecen város címerét, a zászlós bárányt ábrázolja. A két szárnyas angyaltól tartott kör, melyben a zászlós bárány áll, egy díszkapu nyílásába van alkalmazva. Igen érdekes a kapuzat felső árkádjának középső nyílásában egy szakállas protestáns pap alakja, amint lesütött szemmel néz az előtte levő nyitott bibliára. Némelyek szerint ez a pap maga Melius Péter, a nagy debreceni reformátor, amit azonban másnak, mint föltevésnek, nem tekinthetünk, mert még bizonyítva egyáltalán nincsen.⁹

XVII. század elejéről, 1623-ból van egy adatunk, hogy a sajtó a róla elnevezett *Nyomtató-közön* (Angiportus Typographiae) állott; jó ideje ott lehetett már, ha az utcát is róla nevezték el, valószínűleg az elejétől kezdve ott volt, nem a Czegléd-utcán, amiről adatunk nincs.

Szerintem egyszerűbben lehet a kérdést megfejteni. Horányi e szavakkal emlékezik meg a könyvről: „Novum Testamentum in hungaricam lingvam conversum editumque Szegedini XDLXVII”. A *Szegedini* egyszerűen tollhiba *Debrecini* helyett. Az Ember Pálé homályos emlékezés, melynél a két nagy alföldi város nevének összetévesztése szintén nem lenne feltűnő.

Eszerint Melius Uj-Testamentoma is valószínűleg debreceni kiadvány volt, melyet Török Mihály nem Szegeden, hanem Debrecenben nyomtatott. Kanyaró adata tehát – amennyiben Szabó Károly fejtegetéseinek alapszik – szintén téves.

⁹ Hogy a protestáns pap maga Melius, azt Komlóssy Arthur igyekezett bebizonyítani.

Nem lehetetlen dolog, de bizonyítva egyáltalán nincsen. Komlóssy szerint a keret a régi Szt.-Andrástemplomot ábrázolja, melyben Melius prédikált. Bizonyítéka azonban nincsen rá. A kép nem annyira templom belsejét, mint inkább díszkaput ábrázol, Kanyaró is annak nézi. (L. i. m. a kép leírását.)

Ez a fametszet legelőször Melius Magyar prédikációinak címlapján fordul elő, de föltalálható később más írók munkáin is, melyek a debreceni sajtóból kerültek ki, így Félegyházi Tamás 1586-ki Ujtestamentomán, sőt a következő században is, így Derecskei Ambrus 1603-ki Szent Pál levelei fordításán és sok más munka címlapján.

Nekem nagy a gyanúm, hogy a keret maga külföldi munka a pap alakjával egyetemben, melybe az itthoni fametsző csak beleapplikálta Debrecen címerét. Különösnek találok u. i., hogy az állítólagos Melius nem magyar ruhát, hanem karinget és helvét süveget visel. A kálvinista prédikátorok tüntettek magyarságukkal s nem ok nélkül, mert a kálvinizmust így teheték népszerű „magyar vallássá”. Melius bizonyára magyar papi ruhában járt éppen úgy, mint Szegedi Kis István, akinek magyar ruhás képe ránk maradt. Megjegyzendő, hogy a zászlós bárány sem bizonyít a képnek okvetetlenül Debrecenben készülte mellett. Mint nyomdai címer előfordul pl. egy 1582 tájáról való bécsi nyomtatványon, Valentinus Farinola nyomtató kiadványán is (I. Magyar Könyvszemle. 1894. 345. 1.)

1564-ből két kiadványa maradt, mindkettő latin s mindkettő Melius munkája. Az egyik az úrvacsoráról szóló hittudományi munka, a másik ennek függeléke, a debreceni egyház megvédelmzése a rászórt rágalomokkal szemben.

A következő két évben nem nyomtat Debrecenben. Hol járt, mit csinált ez idő alatt, nem tudni.

1567-ben újra ő vezeti a debreceni nyomdát s kinyomtatja a nevezetes *debreceni hitvallást*, mely szintén Melius tolla alól került ki ezzel a címmel: „A Debrecenbe öszvegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és szent írás szerint való vallások”. A 28 leveles negyedréti nyomtatvány már címében elárulja, mit tartalmaz. Mindama főbb tételeket, melyek körül az új, kálvini irányú magyar egyház kifejedett s szervezetet nyert. „Ezek: 1. Az egy való istenségéről. 2. Az szent háromságról. 3. A Christus való istenségéről és hogy öröktül fogva született istennek fia. 4. Az szent Lélek való és egyenlő és imádandó istenségéről. 5. A közbe járórul. 6. A bűn okairól. 7. A lelkeknek ítélet előtt való helyekről. 8. Az Antichristus Pápa szörzésinek, ostyájának megvetéséről és megútálásáról. 9. Az Anya szentegyházbeli éneklésekről és egyéb rendtartásokról. 10. A Tanítók öltözetiről, a templomokról avagy a gyülekezet helyéről. 11. A választásról. 12. A Szabad akarattal ellen. 13. Az Christus teste, ételéről és jelen voltáról. 14. Az Úr vacsorája kenyeréről. A Temetés helyéről.”

Ajánlja a munkát Melius 1567 július 16-ki kelettel „a magyarországi jámbor és keresztyén áros népeknek, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak”.

A nevezetes 1567-ki debreceni zsinat e megállapodásait latinul is kiadta még ugyanebben az évben egy szintén negyedréti, 36 levélből álló nyomtatványon, *Confessio Pastorum...* stb. címmel, ajánlva II. János választott királynak. Valamint a magyar reformált egyháznak ugyanezen zsinaton megszerkesztett első törvénykönyvét *Articuli ex verbo Dei* stb. címmel, negyedréti, 32 leveles nyomtatványban, melynek egyetlen példánya a tiszántúli református egyházkerület levéltárának tulajdona. Előszava Meliustól 1567 szeptember elsején kelt.

Látnivaló, hogy Török Mihály, ha nem is sok, de annál nevezetesebb, alapvető munkákat adott ki. Kiadványai az akkor alakult magyar reformált egyház alapkövei.

Mint könyvnyomató, nem volt az utolsó az ekkori hazai nyomtatók között. A régi, Huszár Gál-féle, Bécsből hozott betűkkel dolgozott, tisztán, durva, de jó papiroson. Kerek antikva betűi jól olvashatók, bár sorai nem mindig egyenletesek. A marginális jegyzeteket kurzív betűkkel nyomja. Ezek már kevésbé tiszta nyomásúak. A töménytelen rövidítés is nehezíti olvasásukat. A betűk bécsi eredete legjellemzőbb a fraktur-jellegű ß betűn, melyet következetesen egyformán használ s mely még a XVII. századbeli debreceni nyomtatványokon is állandó bizonyítéka, hogy a Huszár Gál-féle betűk még mindig használatban vannak.

Utolsó ismert nyomtatványa az ajánlás keltének bizonyossága szerint 1567 őszen készült. 1568-ból nem maradt debreceni nyomtatvány. Lehet, hogy még ebben az évben itt működött, aztán vagy eltávozott, vagy, ami valószínűbb, meghalt. 1569-ben már Komlós nyomtat Debrecenben.

Mielőtt azonban ő rá térnénk, meg kell emlékeznünk az 1565-ik év nyomtatójáról. A debreceni nyomdászat magasra lendül ebben az évben, kiadványai valóságos művészettel vannak kiállítva s kiállják a versenyt bármely külföldi híres nyomda termékeivel; a nyomtató t. i. nem más, mint a könyvnyomtatás ekkori európai hírű mestereinek egyike, *Hoffhalter Rafael*.

A XVI. század forrongó korszakának gyermeke volt ő is, mint Huszár Gál. De hitében, meggyőződésében nem oly szilárd és állhatatos, mint a magyar vándor könyvnyomató. A

Világosságot a kérdésben úgy lehetne deríteni, ha tüzetesen átvizsgálánk az egykorú német és helvét nyomdák termékeit, nem található-é fel valamelyiken e fametszetű kép eredetije. Mindaddig, míg ezt valaki meg nem teszi, Melius állítólagos képe marad egyáltalán nem bizonyított gyöngye föltevésnek.

meggyőződések változtatása különben e korban nem mutatott okvetlenül ingatag jellemre. Az új és újabb tanok egymást váltották fel. A többszöri hitváltoztatás forrása lehetett a legtisztább meggyőződés is.

Lengyel származású ember volt. Hol, mikor született, nem tudni. Neve eredetileg *Skrzetusky* volt, melyet Bécsben váltott fel a Hoffhalter névvel. Hazájából a protestáns elvekhez való szítása miatt menekülnie kellett. Előbb Németalföldre, majd helvét földre, Zürichbe megy. Lehet, hogy Antwerpenben tanulta a nyomdászatot és betűmetszést. Erre mutat legalább az, hogy Debrecenben használt betűi nagy hasonlatosságot árulnak el az antwerpeni híres Plantinus-kiadványok betűivel.

Bécsben 1555-ben telepedett meg s Kraft Gáspárral együtt nyitott műhelyet. Könyvnyomtatási engedélye azonban csak a következő 1556-ik év áprilisában kelt. Nyomtatói hírneve hamar szárnyra kelt, úgy hogy már ebben az évben az udvartól is kapott megbízást. Könyvnyomtató, betűmetsző, öntő és könyvkereskedő volt egy személyben, ami abban az időben nem volt szokatlan dolog. Különösen képes kiadványaival tűnt ki. Ezekben valóságos művész volt. Illusztrációit neves művészekkel készíttette s nagy gonddal s kiváló ízléssel metszette fába. De egyszerű betűnyomása is jó ízlésről és nagy gondosságról tesz bizonyosságot. Kurzív nyomása feltűnően ízléses és tiszta, ami e korban nagy érdem, tekintve, hogy pl. a jóval későbbi debreceni kiadványok kurzív betűit az egész XVII. századon át csak nagynehezen lehet olvasni.

Bécsben 31 művet nyomtatott, köztük Ranzanusnak nevezetes latin nyelvű magyar históriáját.

Már mint neves nyomtatóval ismerkedett meg vele Huszár Gál. Mindketten baráti viszonyban állottak a híres svájci reformátorral s a debreceni 1567-iki zsinattól elfogadott helvét hitvallás tulajdonképeni szerzőjével, *Bullinger Henrikkel* és hasonló nevű fiával. Az ifjabb Bullinger Wittenbergben együtt tanult a legkiválóbb magyar reformátorokkal, így Meliussal, Károli Gáspárral, Szegedi Gergellyel, Túri Pállal.

Hogy Bullinger, Hoffhalter és Huszár Gál között csakugyan baráti viszony állott fönn, annak kétségtelen bizonyosságát adja Huszár Gálnak a *Lampe egyházhistóriájában* egész terjedelmében közlött egy levele az idősb Bullingerhez (1557 október 6), melyben a többi között – persze latinul – ezeket írja: „Bárminő feleletet szánt is nekünk kedvességed, levelét küldje Hoffhalter Rafael bécsi nyomdászhoz, ő majd eljuttatja hozzánk” stb.

Huszár Gál, mikor Debrecenből távozóban volt, bizonyára egykori barátját és mesterét, kitől a nyomtatást tanulta, ajánlotta a debreceni tanácsnak. Valószínű, hogy ez meg is hívta a kiváló bécsi nyomdászt, de csak később, mikor híre jött, hogy Hoffhalter otthagya Bécset s bujdosásnak indult.¹⁰

¹⁰ Naményi Lajos (*A nagyváradi nyomdászat története. Magyar Könyvszemle. 1901.*) több ízben is határozottan állítja, hogy „az első debreceni nyomdász, Huszár Gál, a bujdosó kassai pap buzgólkodásának köszönhető, hogy Hoffhalter Rafael már 1561-ben Debrecen tanácsa által meghívatott”. A forrást azonban nem mondja meg, ahonnan adatát vette. A debreceni levéltárak semmiféle útbaigazítást arról nem adnak, tudtommal máshol sem található ezt az adatot igazoló följegyzést, így Naményi állítását nem tekinthetem másnak, mint valóságnak vett, de nem igazolt hipotézisnek, melyet azután Kanyaró is átvett (*Magyar Könyvszemle. 1906. 292. 1.*). Révész Imre (i. m. 31. 1.) óvatosabb s csupán föltevésnéként említi, hogy Hoffhalter a Huszár Gállal való ismeretség kapcsán került Debrecenbe, aminthogy itt bizonyosságról nem is beszélhetünk. Ha a városi tanács már 1561-ben csakugyan meghívta volna Hoffhaltert, úgy különös dolog, hogy 1652-ben, mikor Bécsből menekülnie kellett, nem jött egyenesen Debrecenbe, hanem előbb három évig kóborolt erre-arra. Én inkább azt hiszem, hogy a városi tanács nem lévén megelégedve Török Mihály nyomtatványaival, melyeknél a Hoffhalteréi csakugyan hasonlíthatatlanul különbek, mikor meghallotta, hogy a híres nyomtató Bécsből távozott, bujdosás közben hívta meg Hoffhaltert, akinek azonban az unitárizmushoz való szítása miatt Meliustól egy év múlva már nem volt maradása, és így Török Mihály megint visszakerült a nyomda élére.

Persze, ez is csak föltevés, de a körülményekkel megegyezőbb, mint a Naményi állítása.

Becsben, a katolikus császárvárosban, Hoffhalter katolikusnak vallotta magát, de titokban protestáns elveket vallott, a reformátorokkal érintkezésben állott, sőt valószínűleg titkos bécsi ágense volt a protestánsoknak. Mayer Antal, a bécsi nyomdászat történetének megírója szerint e kétszínűsége miatt kellett 1562-ben Bécsből távoznia. 1565-ig merre járt, nem tudjuk.

Debrecenben 1565-ben jelenik meg. Előbb itt nem nyomtathatott, mert az 1564-ki kiadványok impresszumán még Török Mihály szerepel. Itt csak egy esztendeig működött. Az év végén Váradon, 1567-ben pedig már Gyulafehérvárott találjuk, ahol II. János király nyomdásza volt. 1568-ban halt meg, a hagyomány szerint hirtelen halállal. Az egykorúak, főleg a kálvinisták Isten büntetésének tartották nyomorúságos halálát, amiért arra használta fel fametszői művészetét, hogy mint ekkor már buzgó unitárius – egy 1567-ki kiadványában bosszantó torzképekkel csúfolta ki a szentháromság tanát. Nyomdáját János király még egy darabig fenntartotta, de nem fiának, Rudolfnak vezetése alatt. Hoffhalter Rudolf elhagyta Erdélyt és mint vándornyomdász, járta be Magyarországot, tíz esztendőt a debreceni nyomda élén töltvén el, mint látni fogjuk.

Az idősbik Hoffhalter egy esztendei debreceni működésének ránk maradt eredménye két igazán kiváló, művészi kiállítású magyar nyomtatvány.

Az egyik Melius munkája, a Sámuel és Királyok könyvének fordítása. 239 leveles nagy alakú szép kiadás. Ajánlva Bebek Györgynének és Mágócsi Gáspárné egri kapitánynénak, aki Meliust könyvei megjelenésében máskor is segítette. E fordítással Melius a Heltai bibliafordítását akarta kiegészíteni.

Szokatlanul díszes a másik kiadvány, Verbóczy tripartitumának magyar fordítása Veres Balázstól. Mind illusztrációkban, mind a betűk szépségére nézve oly kiváló ez a könyv, hogy hozzáfogható munkát sem a XVI., sem a XVII. századbeli összes debreceni kiadványok között egyet sem találunk. Betűi sokfélék, de nem a Huszár Gál-féle betűk. Hoffhalter a magametszésű, antwerpeni Plantinus-jellegű betűket használja, a címlapon színeseket is. Nyomása tiszta, szép egyenletes.

Pedig sietve, háborús időben nyomták e könyvet, amiről tanúskodik Hoffhalternek az olvasóhoz intézett e pár sora a bevezetés után: „Nem lehetett semmiképen, hogy a nyomtatás közben (abban való nehézségért és továbbá e mostani időben való sok háborúságokért, és azokban való sietségért) valami vétkek ne estek volna”.

Az ajánlás szerint a munka Némety Ferenc költségén készült aki a mű nyomtatása közben Tokaj várában Serédi János házánál esett el „az németek által, puska lövés miatt”.

Hoffhalter e két debreceni nyomtatvány címlapján nem használja nyomdai címerét, holott más kiadványain legtöbbször ott van a gyűrűt tartó sas, melyet címerül választott, célzásképpen arra a hagyományra, mely szerint Gutenberget egy pecsétgyűrű vezette rá a könyvnyomtatás feltalálására.

Váradon már ott van a címer. 1565 végén u. i. Hoffhalter Váradra költözött nyomdájával. Itt még kiadja Melius: Jób könyvének fordítását, amivel Váradon is megindítja a könyvnyomtatást, lévén ez a munka a váradon nyomdászat legelső terméke, azután végleg eltávozik a tiszántúli vidékről Erdélybe, hihetőleg az unitárius hitelvekhez való szítása miatt, amiért az unitarizmust kérlelhetetlenül üldöző Melius nem tűrhette őt Debrecen környékén. Még halála után sem bocsátotta meg ezt neki Melius. Az 1568-ban Váradon megjelent János jelenéseinek magyarázata előszavában gúnyosan *Rosshallernek* nevezte az unitáriussá lett, hirtelen elhalt nyomdászt

IV. FEJEZET A VÁROSI NYOMDA A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. ÖSSZEFOGLALÁS.

Komlós András – keze alatt lehanyaglik a nyomda – kiadványai – széphistóriák – halála után rövid időre asszonykéz vezeti a nyomtató műhelyt – Hoffhalter Rudolf – vándoréletet él ő is – kiadványai – Csáktornyai János – nevezetes tudós munkák kiadója – áttekintés a nyomda XVI. századi fejlődésén – a vándornyomtató természetrajza – író, betűmetsző, szedő és kereskedő egy személyben – a XVI. század sajtója – a prés működése – festék-készítés – betűöntés – könyvárak – papiros-beszerezés – sajtóhibák – a szóciusok szolgálati viszonyai

Az ezeröttszázhatvanas évek végén lehanyaglott a rövid idő alatt hirre kapott debreceni nyomdászat. Melius 1568-ban a mennyei jelenésekről irt s Váradon kiadott műve előszavában panaszkodik, hogy „Isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogyatkozttá”. Mert bizony a jómódú hívek – panaszolja tovább – „nem költik Isten tisztességére pénzüket, jó műszereket a szegény nyomtatók nem csinálhatnak”, ezért aztán „a szegény könyvnyomtatóknak is sem házok sem jövedelmök”.

1569 április 27-én kelt, az idősebb Bullingerhez írott latin levelében pedig arra kéri a kiváló zürichi prédikátort, segítse elő egy vitatkozó művének ott Zürichben való megjelenését, „mivel a mi vidékünkön hiányzanak a tanult és megbízható nyomtatók”.

Ebből azonban nem következik, hogy ezekben az években ne lett volna nyomda Debrecenben. Volt, de nagyon lehanyaglott. Hoffhalternek nyomába sem léphetett, de még Török Mihálytól is elmaradt a debreceni nyomtató műhelynek 1569-től 1575-ig vezetője: *Komlós András*, latinos nevén: *Andreas Lupinus*.¹¹ Élete körülményeiről mit sem tudunk. Debrecen város levéltárában egyetlen jegyzőkönyvi följegyzésben szerepel. 1575 márc. első napján Heltai Gáspárnak, a híres kolozsvári nyomtatónak és írónak özvegye ügyvéd útján törvény elé idézi 32 forintnyi tartozásáért.

Mint könyvnyomtatót azonban megítélhetjük ránk maradt 23 magyar és egy latin nyomtatványából. Ezek bizony érthetővé teszik Melius panaszát.

¹¹ Kanyaró Ferenc írja (Magyar könyvszemle. 1906. 306. 1.), hogy „A csengeri hitvallás volt Komlós Andrásnak 1570-ben utolsó debreceni nyomtatása. Már itt igyekszik elrejtőzni s Melius példájára tudós nevet vesz fel: Excusa ab Andrea Lupino. Mihamar oda kellett hagynia a Nyomtató-utcát; de a sajtót is magával vitte. Még ugyanaz év végén nyomtatja ki Váradon A Szent Vallás... védelmezését a kiadó megnevezése nélkül”. Csak három év múlva tér vissza sajtójával Debrecenbe.

Mindezek határozott állítások. Hogy minő alapon? annak nem tudtam nyomára jutni, Kanyaró sem mondja meg, honnan veszi adatait.

Melius idézett mondására, melyben panaszkodik tanult nyomtatók hiányáról, nem alapíthatja, mert 1569-ből, e levél megírásának évéből, maradt debreceni Komlós-féle kiadványok.

A Szabó Károlynál található egyetlen 1570-ki váradai kiadványt, Sásvári Gergely: Az Szent Vallásnak igaz Titka stb. című művét (I. 43. 1.), melynek impresszumáról hiányzik a nyomtató neve, milyen alapon tulajdonítja Kanyaró a Komlós sajtójából kikerültnek, nem tudom megérteni. E munkának u. i. egyetlen példánya sem maradt ránk, tehát nyomdai kiállítását sem lehetett egybevetni a Komlós kiadványaival.

Csanádi Demeter: Vita Joannis Secundi stb. című hely és év megjelölése nélkül megjelent históriás énekét, melyet Szabó Károly (I. 46. 1.) nyomdai kiállítása után jogosan vesz debreceni nyomtatványnak, Kanyaró szintén váradai kiadványnak veszi, de nem 1571-ből valónak, mert „sajtó Debrecenben nem működött 1571-ben”. Hogy állítását mire alapítja, azzal adós marad.

Mivel tehát egyáltalán nem maradt ránk olyan nyomtatvány, vagy másféle adat, mely Komlósnak váradai működését bizonyítaná, nem volt okom eltérni attól a nézetemtől, hogy Komlós 1569-től 1575-ig mindvégig Debrecenben működött.

A Komlós-féle kiadványok nyomdai kiállítása nagyon gyenge. Nyomásuk piszkos, betűik homályosak, soraik egyenetlenek, díszítéseik ízléstelenek. A sajtóhibák hemzsegnek bennük. Károlyi Péter váradi prédikátor „Az Halálról” című 1575-ben Komlósnál kiadott műve ajánlásában írja: „Jóllehet ez könyvecskének kinyomtatásában elég szorgalmatos volt az könyvnyomtató, mindazáltal fogyatkozás nélkül egynehány helyeken nem lehetett, mert hogy én jelen nem lehettem”. E munkában található számtalan sajtóhiba igazolja, hogy Komlós bizony nem volt elég szorgalmatos, korrektornak legalább nagyon felületes volt.

Pedig, ami kiadványai tartalmi értékét illeti, egy pár igen értékes, nevezetes könyv akad köztük.

Igy egyetlen latin kiadványa, az 1570-ből való *Confessio Vera*, mely a csengeri zsinat megállapodásait tartalmazza s melynek egyetlen fennmaradt példánya a debreceni kollégium tulajdonában van, a magyar reformátorok egyik nevezetes egyházi törvénykönyve.

Magyar nyomtatványai között feltalálhatjuk Melius több hittudományi művét, így: „Az egész szent írásból való igaz tudományt”, melyet szerzője Enyingi Török Ferencz hunyadi főispánnak ajánlott; a Mágócsi Gáspár tornamegyei főispánnak ajánlott Igaz Szent Írásból kiszedetett Éneket, a Krisztusnak, Sz. Péternek... egymással való beszélgetései második kiadását.

További vallásos kiadványai: *Czeplédi György és Károlyi Péter* műve: Az egész világon való keresztyéneknek vallások az egy igaz Isten felől; Károlyi Péter váradi lelkipásztornak az unitáriusok ellen írt műve: Az egy igaz Istenről, ajánlva Báthori Miklós szathmári és szabolcsi főispánnak; ugyancsak ennek munkája: Az halálról és feltámadásról, ajánlva Bocskai Erzsébetnek, a bihari főispán feleségének; Szikszai *Hellopoeus Bálintnak*, a kiváló debreceni papnak két munkája: egy Catechismus 1574-ből és egy ugyanezen évben kiadott s Gúthi Ország Borbálának ajánlott másik munkája: Az mi keresztyéni hitünknek és vallásunknak három fő articulussáról. Ez utóbbinak ajánlásában érdekesen világítja meg kora viszonyait s megemlékezik egy kéziratban levő munkájáról is a szabad akaratról, melynek kiadására készül „főképpen ha az kegyelmes Isten patronusokat mutat valahonnan, kik az nyomtatásban segítséggel lesznek”.

Igen értékes Komlós-kiadvány az 1569-ki *Énekes Könyv*, melyet még Szabó Károly a Huszár Gálénak tartott s melyet a Tudományos Akadémia adott ki az eredeti nyomtatványt utánzó kiadásban 1893-ban, Szilády Áron értékes bevezetésével, mely bőven ismerteti a könyv megjelenése körülményeit s íróját, *Szegedi Gergelyt*.

Az 1571-dik év különösen nevezetes a debreceni nyomda XVI. századbéli működésében. Ez év folyamán jelenik meg Komlósnak egy pár világi jellegű kiadványa, melyek XVI. századbéli elbeszélő költészetünk legérdekesebb s legjelentősebb termékei közül valók. Ebben az esztendőben Komlós, úgy látszik, vallásos művek és az ilyenek kiadását segítő patronusok hiányában, a közönségnél, a nagy vásárokon megjelenő s olvasmányait ott beszerző közönségnél sokkal kapósabb históriás énekek és szép históriák kiadására vetette magát.

Ennek az esztendőnek termékei közül való *Ilosvai* sokat emlegetett Toldi Miklósának első kiadása, mely azonban nem maradt ránk, csupán Bod Péter feljegyzéséből van róla tudomásunk. Továbbá ugyancsak Ilosvai Selymes Péternek, aki e kiadványokon Idari Péter néven is szerepel, két históriás éneke: Pál apostolról és egy másik Nagy Sándorról. Mindkettő első ismert kiadása ennek a két, később többször kiadott, kapós XVI. századbéli olvasmánynak. Itt jelent meg e kor közönségének másik kedvelt olvasmánya: *Istvánfi Pál* széphistóriája Volter királyról és Grizeldisről, azután *Ráskai Gáspáré* a vitéz Franciscorul. Mindkettő első ismert kiadás, a XVI. századbéli elbeszélő költészet sokszor méltatott és irodalomtörténetileg feldolgozott alkotása.

Komlós András kiadványa még *Nagybánczai Mátyás* históriás éneke Hunyadi Jánosról, *Valkai Andrásé* Bánk bánról, *Varsányi Györgyé* Xerxes persa királyról; *Csengeri András*

bibliai históriája Jeruzsálem veszedelméről, szintén kapós olvasmány, mert magában Debrecenben később még több kiadásban megjelent; *Sztárai Mihályé* Ákháb királyról. Végül Komlós adta ki, de egy évvel később a XVI. század szinköltészetének egy szintén többször méltatott termékét, *Szegedi Lőrinc* Theophaniáját, ajánlva Miksa király tanácsosának: Báthori Miklós szabolcsi főispánnak és neje Losonczy Fruzsínának.

E históriás énekek, bibliai és széphistóriák mind negyedréti ponyvai kiadványok, a vásári közönségnek vannak szánva. A XVI. és XVII. század könyvnyomtatói ezekből csináltak legjobb vásárt. Komlós is bizonyára nem hiába fogott neki tömegesebb kiadásuknak, mikor a vagyonos pártfogók megfogyatkoztak. A debreceni nagyvásárok alkalmával ezek lehetek legkapósabb kiadványai. A befolyt jövedelem egészen az övé volt. Írói honorárium ismeretlen volt abban az időben.

1575-ben még élt és nyomtatott Komlós András. A következő évből nem maradt ránk debreceni nyomtatvány. 1577-ben azonban már nem volt életben, mert ebben az évben már özvegyének neve szerepel a debreceni kiadványok impresszumán.

Csengeri András Jeruzsálem veszedelméről és Ilosvai Pál apostolról írott históriáinak 1577-ki kiadásán ez olvasható: Debrecenben nyomtatott, Komlós Andrásné házában.

Komlós Andrásnak valószínűleg 1576-ban bekövetkezett halála után, özvegye vette át ideiglenesen a nyomda vezetését, amire ezen korabeli más nyomdánál s később a debreceni nyomdánál is többször találunk példát. De nem sokáig volt az özvegy kezében a vezetés.

1577 augusztusában már *Hoffhalter Rudolf* neve alatt jelenik meg az első magyar nyelvű számtani kézikönyv. Hihetőleg az özvegy Komlósné nyomdáját is ő vezette, vándorlásai közben Debrecenbe vetődvén. A maga neve alatt azonban csak a mondott időben vette át a nyomdát.

Atyjának, Rafaelnek halála után nem vezette tovább a II. János király pártfogása alatt levő gyulafehérvári nyomdát, hanem Váradra ment. 1570-ben még Váradon van, ekkor három évre nyoma vész. 1573-ban Alsó-Lendván és Nedelicen felváltva nyomtat, mint Zrínyi Györgynek, a szigetvári hős fiának nyomdásza, a többi között van négy horvát nyelvű kiadványa is. A következő évben megint vándorútra indul. Vándorlása közben Komlós halála idején kerülhetett Debrecenbe, ahol eleinte Komlós Andrásné neve alatt, azután 1577-től 1587-ig, tíz esztendőn át önállóan nyomtat.

Képzett, tanult nyomdász volt. Meglátszik ez 38, mostanáig feltalált kiadványán, melyek közül 24 magyar és egy latin esik Debrecenre. Ezt bizonyítja Szenczi Molnár Albert is Thúry Idea Christianorum (1616) c. munkája latin előszavában, ahol Hoffhalter Rudolfról, *Debrecen város polgára és nyomtatójáról* (Reipublicae Debrecinensis civis et Typographus), mint olyanról emlékszik meg, aki dicséretesen előmozdította Magyarországon a protestáns irodalom ügyét.

Hoffhalter Rudolf erre a dicséretre rá is szolgált. Debreceni kiadványai között is van néhány igen érdemes munka. Így mindjárt a legelső nyomtatvány, mely neve alatt került ki a sajtóból, egy Gemma Frisiusból fordított Aritmetica, valószínűleg Laskai János, debreceni tudós iskolamester fordítása. Az ajánlást maga Hoffhalter intézi a keresztyén olvasókhöz. Az első magyar számtani könyv ez, egyetlen példányát, melynek címlapján Debrecen város fametszetű címerképe látható a zászlós báránnyal, a Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi.

Nevezetes kiadványa *Félegyházi Tamás*, debreceni prédikátor munkája: Az keresztyéni igaz hitnek részéről való tanítás. Negyedréti, 276 lapos könyv, Félegyházi öt kiadást ért kátéjának első kiadása 1579-ből. Hogy milyen kapós munka volt, mutatja, hogy egy évre rá maga Hoffhalter megint kiadja bővítve és megnagyobbítva. Rövid időközökben új kiadásban jelenik meg 1583, 1588 és 1601-ben. Nyomása ízléses, tiszta, sajtóhiba kevés van benne, ami gondos

korrektúra jele. Betűi a régi debreceni betűk, melyeken kopás még nem igen látszik. Kurzív nyomása azonban már homályos. A második kiadás a debreceni tanácsnak van ajánlva, mellyel a nyomtatás költségeinek fedezésében Somogyi Péter, báthori lakos osztozott.

Egy másik nagyobb, vallásos jellegű kiadványa *Károli Péter*, váradai pap prédikációs könyve: „Az Apostoli Credonak avagy Vallásnak igaz Magyarázattya” 1581-ből. Negyedretű 344 lapos könyv. Ajánlását Váradai Kálmán Mihályhoz, a bihari harmincadosok gondviselőjéhez, aki a könyvnyomtatás költségeit viselte, maga Hoffhalter Rudolf írta, bizonyosságául annak, hogy a könyvnyomtatás mellett az íráshoz is értett. E nyolc lapra terjedő ajánlásban jó kálvinistának mutatkozik Hoffhalter, és jó magyarnak, aki lengyel származású ember létére a magyar nyelv mellett tör lándzsát, s kikel azon tudós emberek ellen, akik a magyar nyelvet nem tartják tudományos előadásra alkalmasnak, hivatkozik más nemzetek tudósaira, „kiknek jó példájokból könnyű megérteni, minemű bolond ítéletek legyen azoknak, akik azt kiáltják, hogy nem szükséges legyen Magyar nyelven írni, mert hogy az Görög avagy az Deák nyelv az magyarázatra alkalmasb legyen”. A könyv külső kiállítása is csinos, tiszta. Ízléses iniciálisokkal és fejlécekkel.

Derekas kiadványa Hoffhalter sajtójának a Félégyházi Tamás 1586-ban kiadott Új Testamementoma. Nagyon szép kiállítású könyv. Sem antikva, sem kurzív nyomása nem mutatja azt az egyenetlenséget és homályosságot, ami különben a későbbi debreceni nyomtatványokat legtöbbször jellemzi. A marginális jegyzetek tiszta petit nyomása meg éppen feltűnő. A címlapon ott díszlik Debrecen város címere, mely idővel szinte nyomdai jelvénné vált; az egyes evangéliumokat díszes iniciális vezeti be, elől csinos fejléc, végükön szimbolikus zárójel díszíti a nyomást. Papirosa is igen jó, vékony, de erős papír. Az egész könyv becsületére válik a XVI. századbeli debreceni sajtónak. Ajánlását Gönczi György, debreceni prédikátor intézi Debrecen város tanácsbeli uraihoz „Christus anyaszentegyháznak jó dajkái és patronusihoz” megdicsérvén őket, amiért a háborús nehéz időkben „ez könyvnek kinyomtatásra szorgalmatos gondot viselt és elégséges költséget szolgáltatott ti kegyelmetek”.

Az ő kiadásában jelent meg a református énekeskönyv egyik legrégebbi ránk maradt példánya 1579-ből, 179 lapos negyedretű alakban, melynek egyetlen meglevő példányát a kolozsvári református kollégium könyvtára őrzi. Vallásos kiadványként nála jelentek meg végül *Decsi Gáspár*, tolnai pap prédikációi 1582-ben, a bűnről, a részegségről, a paráznságról és a táncról. Ennek a könyvnek is csak egyetlen példánya maradt ránk, a sárospataki kollégium birtokában.

Többi kiadványai világi jellegűek: bibliai és széphistóriák, meg históriás énekek.

Igy nála jelent meg: *Valkai András* Bánk bán históriája újabb kiadásban (1580). Az 1582-dik év termékei mind ilyen énekek éppen úgy, mint az 1574-diké Komlós idejében. Ebben az évben jelent meg *Csanádi Demeter* históriája II. János királyról újabb kiadásban, *Csengeri Andrásé* a zsidók harcáról, *Décsi Andrásé* Tóbiás házasságáról, *Hunyadi Ferencé* Trója veszedelméről, *Huszi Péteré* Aeneaszról, *Ilosvaié* Nagy Sándorról, *Sztárai Mihályé* Cranmerus érsekről. Mind vásári eladásra szánt olcsó nyomtatványok.

Egyetlen ránk maradt latin kiadványa egy gyászvers, melyet *Gyulai János*, a debreceni főiskola rektora készített Félégyházi Tamás halála alkalmából.

Utolsó nyomtatványa, melynek impresszumán még rajta van a neve, *Hellopoeus* Catechismusának 1587-ből való kiadása.

A következő két évből maradt ugyan egy magyar és egy latin debreceni nyomtatvány, de a nyomtató nevének megjelölése nélkül. Hogy ki nyomtatta ezeket, bizonyosan nem tudni. Valószínű, hogy az 1588-ban özvegyen maradt Hoffhalterné állott még egy darabig a nyomda élén, azután átvette tőle a sajtót *Csáktornyai János*, akinek neve 1590-től kezdve szerepel a

debreceni nyomtatványok címlapjain. Debrecenből másfelé aligha távozott Hoffhalter, mert valami nyoma mégis csak maradt volna máshol működésének. Viszont Csáktornyai sem lépett azonnal az örökébe, mert akkor az 1588. és 1589-ki debreceni nyomtatványok impresszumán az ő neve szerepelt volna.

Csáktornyai élete viszonyairól egyáltalán nincs adatunk. Mint könyvnyomtatóról, némileg tájékoztat az a 12 magyar és 11 latin nyomtatvány, mely debreceni működésének hat esztendeje alatt az itteni sajtó alól kikerült.

Tanult, a deák irodalomban is jártas ember lehetett. Debrecenben a XVI. század folyamán ő nála jelent meg a legtöbb tudós deák munka.

Igy mindjárt működésének első évében jelent meg az első debreceni kiadású latin-magyar szótár, *Szikszai Fabricius Vazul* nagyon kedvelt, 1630-ig hét kiadást ért Dictionariuma. A következő évben négy iskolai kézikönyv jelenik meg nála: az Erasmus Rotterdamus után készült görög bölcsek jeles mondásainak gyűjteménye és az erkölcsnek tisztességes voltáról szóló tanítás, Cato erkölcsstani munkájának első ismert kiadása nálunk, végül Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek (*Colloquia Puerilia*) újabb kiadása. Szabó Károly e könyvek sajtó alá rendezőjében Laskai János iskolamestert gyanítja, nem lehetetlen azonban, hogy ezt a munkát is maga Csáktornyai végezte. A kiadó ugyanis egyiken sincs megemlítve, csupán a nyomtató: Excudebat Joannes Czaktornyaj.

Az ő kiadása 1593-ból az *első debreceni naptár*, vagyis akkori nevén *csízió*, melyhez „adattatott az világ teremtésétől fogván való rövid Chronica”.

1592-ben szintén nála jelent meg *Laskai János* iskolamester prózai Aesopus fordítása a tanuló ifjúság számára.

Hittudományi latin nyelvű kiadványa 1593-ból *Fabricius Tamás* késmárki pap értekezése a templomi képek használatáról és *Gönczi György* debreceni lelkipásztor később több kiadásban megjelent, címlapján Debrecen címerével díszített egyházkormányzati munkája: *De Disciplina Ecclesiastica* (1591).

Látnivaló ezekből, hogy Csáktornyai valósággal tudós könyvnyomtató volt, azok közül való, akik, mint Heltai Gáspár, vagy később Misztótfalusi Kis Miklós, nemcsak nyomtató művészetükkel, hanem tudós voltukkal is kiérdemelték kortársaik elismerését.

1596-ban halt meg hosszú betegeskedés után. Ezt az adatot egy 1597-ből való debreceni nyomtatvány (*Fabricius Tamás: Exarmatio stb.*) szolgáltatja, melyben az akkori nyomtató az olvasóhoz intézett latin nyelvű soraiban így mentegetőzik: „Ez a munka már egy esztendővel ezelőtt napvilágra jött volna, ha a nyomtatót nem késleltette volna folytonos betegeskedése, mely azután halálát okozta, most pedig nem jelenhetett meg oly gonddal kiállítva, mint kellett volna, a különböző akadályok miatt”.

Csáktornyai zárja be a XVI. századbéli debreceni könyvnyomtatók sorát, mert utódja, Lipsiai Rheda Pál működésének java része már a XVII. századra esik.

A debreceni nyomda vezetésében tehát, mint láttuk, a XVI. század folyamán, harmincöt esztendő alatt hat könyvnyomtató váltotta fel egymást: Huszár Gál, Török Mihály, Hoffhalter Rafael, Komlós András, Hoffhalter Rudolf és Csáktornyai János.

Ezek közül az alapító, Huszár Gál és a két Hoffhalter kétséget kizárólag vándor könyvnyomtatók voltak, a többiek is – amennyire a XVI. század nyomdászéletét ösmerjük – fiatal éveiket bizonyára vándorlásban töltötték.

A nyomdászok élete e században természetesen egészen más volt, mint manapság. A korviszonyok egészen jellegzetes, különleges iparágga fejlesztették a nyomdászatot. Félig művé-

szet volt az, félig tudós munka. A sajtógépek munkásai manapság is a munkásosztály élén állanak értelmességben és tudásban. Akkor azonban kiváló tudósok, filológusok, bibliafordítók, neves hittudósok és buzgó reformátorok is voltak köztük.

Maga Huszár Gál jellegzetes példája az ilyen fáradhatatlan, sokoldalú, tudós nyomtatónak, akinek erre-arra bolyongó, szerzetesházakban, úri kastélyokban, vásári sokadalmakkor feltünetedező alakja a XVI. század legrokonszenvesebb és legérdekesebb típusa volt. Az ilyen tudós nyomtató diákéveit rendszeren valamelyik egyetemen töltötte, lelki gyönyörűséggel hallgatta a tudós tanárok magyarázatait s lelkesedéssel szíta magába a kor forradalmi eszméit, a hitjavítás tanait. A szegényebb közülök, ha megszorult anyagiakban, nem áttalotta betűszedőnek, vagy korrektornak állani valamelyik műhelybe, megtanulta a betűmetszést és nyomtatást s ezzel kereste kenyerét a tanulás éveit alatt. Amelyik nagyobb ügyességre, vagy gyakorlottságra tett szert, diákból egyenesen nyomtatóvá lett. Beszerzett egy kis fasajtót, betűkészletet metszett magának, a sajtót öszvérhátra téve, a betűket egy szatyorban mellé akasztva, neki vágott a világnak. Nyáron a hegyekbe, télen a síkvidékre, lakottabb helyekre vonulva, járta a vásárokat. Ha valami neki tetsző tudós munka, vagy olyan népszerű irat akadt a kezébe, melytől kelendőseget várt, nem soká kutatott szerzője után, hanem nekiállott egyszerű sajtófelszerelésével s kinyomtatta. Sokszor, ha nem volt nyomtatni valója, maga fogott neki s írt valami vitázó munkát, állított össze énekes könyvet, vagy dolgozott fel egy bibliarészletet döcögős, de áhítatos érzéstől eltelt versekben. Vándorlásai közben megösmarkedett egy-egy irodalomszerető főúri pártfogóval, az ilyen ösmeretség a nyugalom békés éveit hozta a vándor nyomtató kalandos életébe. Pártfogója birtokán felállította sajtóját s egymásután jelentek meg a vallásos és tudós kiadványok, ajánlásaikban meg nem feledkezvén a kegyes patrónus érdemeinek megörökítéséről, mindaddig, míg a folytonos háborúskodások miatt egyre változó viszonyok ki nem zavarták békés fészkeiből. Akkor megint nyakába vette a világot.

A könyvet megírta, a betűket hozzá megmetszette, a kinyomtatást is maga végezte a derék nyomtató. Munkája így sem ért véget. A könyveket még el is kellett adni. Erre valók voltak a vásárok. A sokadalmak mindenféle árút kínáló kalmárai, mézesbábsátorai között ott volt felállítva a tudós nyomtató sátora is. Benne szépen, külön csomókba rendezve a zsoltárok, külön a kalendáriomok, nagy halomban a legtöbb vevőre számított széphistóriák, Volter királyról, a vitéz Franciscóruul, meg a többi vitéz és szerelmes lovagokról, címképükön egy-egy csalogató vitézi jelenettel. Ezekből jó vásárt csinált a derék nyomtató, aki lelkiismeretesen látta el vevőit neki való olvasmányokkal, de szeme igazában akkor csillant meg, ha tudós embereket, hosszú köpenyes papokat, tanárokat látott a sátor felé igyekezni. Ezekkel örömet állott szóba, hogy vallási dolgokról vitába álljon velük. Ilyenkor felnyitotta legjobb záros ládáját is, melyben legféltettebb kincsei, valamelyik tudós reformátor legújabb munkája, vagy éppen a saját maga művei rejtőztek, olyan vitás vallási kérdésekről, melyek miatt talán börtönt is szenvedett már s most csak azoknak meri osztogatni, akiket az új tanokhoz hajlamosaknak vesz észre.

Valami különös varázsa lehetett ennek a változatos, de nélkülözésekkel telt cigányéletnek, hogy annyi tudós készültségű ember adta rá a fejét s amelyik egyszer belekóstolt, nem egy könnyen hagyta félbe, aminthogy Huszár Gál is csak másfél esztendeig maradt a biztonságot nyújtó Debrecenben, azután továbbállott, mint a vándormadár.

Sajtóját és betűit azonban otthagya az egyház dajkáló patrónusa, a városi tanács birtokában.

Érdekes volna tudni, milyen lehetett a XVI. századbeli debreceni sajtó fölszerelése?

A debreceni hagyomány szerint még Frics József idejében, a hetvenes években, meg volt a nyomda lomtárában a régi, rozoga fasajtó, de valamiképpen elkallódott, most már azt sem lehet tudni, hová lehetett. Ha nem az első, Huszár Gál-féle sajtó volt is, de nem lehetetlen, hogy még a XVII. századból való, melynek sajtói alig különböztek valamiben az előző század

sajtóitól. Róla képet alkothattunk volna, minő volt a XVI. században divatozó nyomtató prés. Így azonban csak egykorú kezdetleges képes ábrázolatokra vagyunk utalva.

A mellékelt fametszetű képből látni lehet, hogy a XVI. századbeli nyomtató-ház nagyon egyszerű berendezésű volt. Főszerszáma, a nyomtató prés, alapelvében miben sem különbözött a szőlőpréstől. A csavartokba egy haránt nyúló nyél volt erősítve, végén súlyos acélgombbal. Nyomás közben, mikor a nyomáshoz már minden elő volt készítve, ezt lódította meg teljes erővel a nyomtató, még pedig azért, hogy a nyomásnak ruganyos lendületet adjon. A csavar szorító lapja ugyanis hirtelen rányomódván az alatta levő szedésre, arról rugalmasan visszapattant. Minél hirtelenebb volt a szorító felső lap visszapattanása, annál tisztább lett a nyomás.

A szedésminta egy keretbe szorítva, forgattyú segélyével léceken csúszott a csavarprés nyomófelülete alá. Mielőtt prés alá került volna, gondosan elrendezték a betűket, jól körülkeretelték fapálcikákkal, azután borjú vagy kutyabőrrel készült s lószőrrel töltött lapdákkal kenték szét a festéket a szedésen (a kép éppen ezt a műveletet ábrázolja). A festéket is maga a nyomtató készítette, alkatrészei legtöbbször: lenolaj, terpentín, gyanta, gubics, szurok, markaszít, cinóber, firnisz, vitriol és sellak voltak. Az utolsót a nyomás fényessé tételére alkalmazták. Díszkiadványok nyomásánál a drága kopaiva-balzsamot is használták a festékkeveréshez.

Nagy gonddal kellett a nyomáshoz előkészíteni a nyomófelület felső lapját is, melynek pontosan kellett rásímulnia a szedésre, hogy szép nyomást adjon. A papirost tehát pergamenlapra illesztették, a keretbe szorított pergamenlap alá pedig nemezlapokat feszítettek ki, hogy a nyomófelület visszapattanása minél ruganyosabb legyen. Ha a nyomás nem volt egyenletes, a pergamenlap alatti egyenetlenségeket ügyesen papírrongyokkal kellett kitölteni. Ime, mi mindentől függött a nyomás jósága. Mert nem volt ám közömbös dolog, jó-e a festék, egyenletes-e a szedés, rásímul-e jól nyomás közben a papiros, ügyesen volt-e meglendítve a préscsavar. Mindez kézimunka volt. Nem függött egyszerűen a gépek jóságától a kiadvány szépsége, mint manapság. Szinte csodálatos, mint tudtak ilyen egyszerű felszereléssel oly bámulatos szépségű nyomtatványokat kiállítani, mint amilyenek pl. az ilyen kezdetleges sajtókról kikerült Aldus-, Plantinus, Blaeu- és Elzevir-kiadványok voltak.

A jó könyvnyomtató valósággal iparművész volt, akinek veleszületett tehetsége mellett igen nagy gyakorlottságra volt szüksége, hogy a kezdetleges eszközökkel szép nyomtatványokat tudjon előállítani. Innen magyarázható az a nagy különbség, ami pl. Komlós András és Hoffhalter Rudolf kiadványai között van, holott mindkettő ugyanazzal a felszereléssel, a várostól bérbéve, bécsi eredetű sajtóval és betűkkel nyomtatott.

Nem utolsó tényező volt a nyomtatványok minőségére nézve a betűk kiállítása. A jó nyomtató rendszeren maga öntötte, vagy metszette betűit. A debreceni nyomda XVI. századbeli betűi bécsi készítmények ugyan, de a készletet valószínűleg otthon készült betűkkel frissítették föl, különben nem tarthatott volna – mint a nyomtatványokon nyomon követhető – egészen a XVII. század közepéig a nyomda kezdőkorszakának betűtípusa.

A mellékelt kép, mely öntőműhelyt ábrázol, felvilágosít bennünket arról, mint készültek a XVI. századbeli nyomda betűi.

A falon egy polcon öntőműszerek, olvasztó tégely, homokszita láthatók. Az egészen egyszerű szerkezetű olvasztókemence mellett ül a betűöntő éppen abban a pillanatban ábrázolva, amint a jobb kezében levő kanálból a folyékony ólmot beönti a balkezeiben levő *matriszba*, vagyis öntőmintába. A lábánál levő kosárban ott vannak a már kiöntött hosszú, vékony ólompálcikák, végükön a betűkkel. A XVI. századbeli öntőminta jóval magasabb a később használtaknál s ezzel együtt a betűpálcikák is feltűnően hosszúak. Ennek az a magyarázata, hogy ilyen módon élesebb körvonalú betűkhöz akartak jutni. A hosszú öntőmintában az ólom részint a saját súlyánál fogva, részint rázás következtében a matrisz legapróbb szögletecskéjét is jól

kitöltötte s jó betűt adott, – legalább is ezt akarták elérni. A matrisz maga is legtöbbször ólomból készült, mert ebből az anyagból lehetett legkönnyebben előállítani. Ennél azonban megvolt az a veszedelem, hogy a forró ólom az öntésnél egybevegyül a matrisz anyagával. Hogy ezt elkerüljük, öntés előtt a matriszt jól behintették finoman szitált kőszén-, vagy tajtkőporral. Egy ólom minta körülbelül hatvan öntésre volt jó, azontúl el lehetett dobni.

A nyomtatás így legnagyobb részében kézimunka lévén, a nyomtatványok, nagyon természetesen, nem lehettek valami olcsók. Oly bámulatosan olcsó nyomtatványok, mint manapság, a rotációs gépek korszakában, elképzelhetetlenek a XVI. és XVII. században. Ez időtájt nem lévén még szokásban a könyvek címlapjára írni a könyvek árát, máshonnan sem maradván rá semmi adatunk, tájékozatlanok vagyunk afelől, milyen lehetett a debreceni nyomtatványok ára a nyomda fennállásának első századában. Egyébiránt sokszor vásári alkun dőlt el a könyvek ára. Kapósabb könyv drágább volt, a gondosabb kiállítású szintén.

Tájékozásul idejegyzem, hogy egy tübingai könyvárus 1597-ből való kimutatása szerint egy folio görög biblia 4 frt 10 hatoson (Batzen: 12 Pfennig), egy szintén folio Corpus iuris Godofredi 7 frton, egy Livius egy forint tíz hatoson, egy Tacitus egy forint négy hatoson kelt el. Körülbelül ezek lehettek az árak Magyarországon is. Egyáltalán nem látszanak magas könyváraknak, meg kell azonban gondolnunk, hogy a pénz vásárló ereje legalább tízszerese volt a mostaninak, egy tyúk ára pl. 1 fillér, egy font marhahúsé 2 fillér, 1 font sajté 3 fillér, egy meszely boré 1 krajcár, egy lúdé ugyanannyi volt 1514-ben németföldön. A könyvnyomtató tehát sikeres vásár esetén megtalálta a maga számítását, megélhetett a munkájából.

Papírost igen jót használtak a XVI. század könyvnyomtatói. Mai nyomtatványaink legtöbbször papírosok régen porrá válik akkorra, mikor a debreceni nyomda első félszázadának termékei még mindig olvashatók lesznek. Hogy honnan szerezték be nyomtatóink a kiadványokhoz szükséges papírost, adatok híján nem tudjuk. A hazai papirgyártás e korbéli története még nincs földerítve. A debreceni nyomtatók vagy külföldről, vagy talán – ha voltak ilyenek – a szepességi papirmalmokból rendeltek papírost, azért gondolom, hogy ezekből, mert későbbi időkben is, szinte hagyományos szokásból a debreceni nyomdászok a Szepességről szerezték be papírszükségletüket. Házilag papírost nem készítettett a város, ennek legalább sehol sincs nyoma, sem a kezdő években, sem később.

Papírost jót adtak az itteni könyvnyomtatók, a szedés és korrektúra azonban annál több kifogás alá esett. Tudták ezt magok a nyomdászok is és sokszor mentegetik magukat az olvasók előtt a háborús, zavaros állapotokkal, melyek miatta nyomtatást nem végezhettek kellő gonddal. A vásári eladásra szánt kiadványok hemzsegnének a sajtóhibáktól, melyek közt nem egyszer nagyon furcsák is akadnak. Így a Ráskai Gáspár Vitéz Franciscojának 1571-ki Komlós-féle kiadásában a szerző neve *Vasfaynak* van szedve, aki énekét szerzette az *első üdöben*, e helyett: *alsó Lindvában*. A szerzőknek sok bosszúságok volt e miatt. Melius pl. panaszkodva emlegeti „az könyvnyomtatók vétkei” egyik, Váradon megjelent munkájában (Az Szent Jánosnak tött jelenések magyarázása 1568) és az olvasóra bízta, hogy a betűket helyesen olvassa, ahol pl. a hasonló formájú f í és l betűk fölcserélődtek, vagy hogy „az n és u gyakorta megfordul: ezekből történt, hogy egy betű az másikért íratott”. Más szerző, pl. Károli Péter egyik Komlós-kiadvány (Az Halálról 1575) ajánlásában az olvasó elnézését kéri, hogy a szedés nem volt fogyatkozás nélkül való, mert bár a könyvnyomtató elég szorgalmas volt, mégis hibák estek, mert maga a szerző nem volt a nyomásnál jelen, vagyis a korrektúrára nem ügyelhetett fel.

Hittudományi vagy más komolyabb tudós munkák nyomásának befejeztével a nyomtató gondoskodott arról, hogy az utolsó lapon felsorolja a fontosabb sajtóhibákat, az *errátákat*, mert kivált vitázó iratokban egy sajtóhiba egészen más értelmet adhatott a szövegnek, amiért azután a szerzőt kövezték meg. Az olyan gondos könyvnyomtató, mint Hoffhalter Rafael,

nem is mulasztja el pl. a díszes Tripartitumnak mindjárt az elején egybeállítani az errátákat, figyelmeztetvén az olvasót, „hogyminden ember az ő könyvét megemendálhassa és megjobbíthassa, megigazították azokat (*t. i. a sajtóhibákat*) és azoknak helyeit im ez könyvnek kezdetiben”.

Az ilyenféle fogyatkozás azonban nemcsak a debreceni nyomtatókat terhelte. Általános volt az egész Európa könyvnyomó műhelyeiben.

Így, mint nevezetes adatot említik a XVI. század nyomdatörténetének írói, hogy Knoblauch strassburgi nyomtató *Pic de la Mirandola* c. híres kiadványában annyi sajtóhibát hagyott, hogy csak e hibák felsorolása tizenöt folio lapra terjedt.

1549-ben Robert Etienne újonnan kiadott Újtestamentumáról azt állította, – ami később is sokszor volt a nyomtatók ambíciójának tárgya, – hogy egyetlen sajtóhiba sem maradt benne, pedig mindjárt az elején a *plures* szó *pulres*-nek volt szedve.

Henri Etienne beszéli *Artis Typographicae Querimonia* c. művében (1569), hogy egy fél-művelt korrektor két hasonló hangzású latin szó közül mindig azt hagyta a szedésben, amelyik ismeretes volt előtte, így a *procus* helyett *porcus* maradt mindenütt a szövegben, aminek azután furcsa következményei lettek, jelentvén az előbbi *kérőt*, az utóbbi pedig *disznót*.

Legtöbbször a nyomtató legények és korrektor hiányos műveltségét okolták a szerzők a leginkább deák és görög munkáikban talált hibákért.

Láttuk, hogy az 1562-ki *Confessio Catholica* ajánlása a nyomtatók gyakorlatlanságát okolta a sajtóhibákért. Melius 1569-ben Zürichben készült kiadni egy munkáját, nem azért, mintha Debrecenben nem lett volna nyomda, hanem, mert *tanult és megbízható* (*docti et fideles*) nyomdászok nem voltak, akikre a nyomást nyugodtan rábízhatta volna.

Sok függött ugyan attól is, ki áll a nyomda élén, de az sem volt közömbös dolog, minő szócíusokat, nyomtatólegényeket tudott munkába állítani.

A könyvnyomtatók már ebben az időben is zárt testületeket alkottak Német- és Franciaországban. Sőt az utóbbiban az 1571-ki *Edictum* óta szigorú rendelkezés szabta meg, ki vehető fel a nyomtatók testületébe: csakis jó erkölcsű, tanult, mesterségében jártas egyén, aki ért latinul és legalább olvas görögül, ki tud mutatni négy tanulóévet és három évi segédi működést; míg ezekkel nem rendelkezett, nem is bocsátották a mesteri vizsgára, mely a nyomtatás és könyvkereskedés minden részletére kiterjedt.

Nálunk, a török háborúk állandó színterén, sokkal fejletlenebb viszonyok között, ilyen testületi élet természetesen ki nem fejlődhetett. A szócíusok helyről-helyre vándoroltak, ahol megtetszett nekik az élet, beszegődtek, ha összekülönböztek munkaadójukkal, felmondtak s tovább álltak.

Párisban 1539-ben, tehát még a XVI. század első felében, oly szervezett volt a szócíusok élete, hogy sikeres sztrájkmozgalmat tudtak keresztül vinni jobb kosztért és fizetésjavításért. 1563-ban, tehát egyidőben a debreceni nyomda legelső éveivel, öt majnai frankfurti nyomdatulajdonos kérelmet adott be a városi tanácshoz, melyben a nekik alkalmatlan szervezett szócíusok megrendszabályozását kérték, egyszersmind tervezetet adtak be – az első nyomdai munkásárszabályt, – melyben a munkaadó és munkás közötti viszonyokat kívánták szabályozni.

Általában azonban, szerte Európában, még patriarkális jellegű volt ebben az időben a nyomdatulajdonos és munkások közötti viszony. A szócíusok gazdájuknál laktak és étkeztek, valami pajtáság-szerű bizalmasabb viszony volt ez, mely az átlagos munkásokénál sokkal magasabb műveltségű szócíusok s a nyomdatulajdonosok között fennállott.

A debreceni nyomtatók is ilyenféle viszonyban állottak legényeikkel. Valami műhelyrend, munkabeosztás is állandósulhatott idők folyamán itt is, ha nem is írásban, legalább a megszokástól szentesítve. Mindezekről azonban, valamint általában a nyomtatók e korbéli szociális viszonyairól semmiféle adat sem maradt reánk. Az egyes munkák elején a pártfogókhoz intézett ajánlásokban, végén pedig az erráták bevezető soraiban ejtenek el néha-néha a kiadók egy pár szót nyomdájuk állapotáról, szociális viszonyokról azonban ezek sem szólnak. A városi jegyzőkönyvek teljességgel hallgatnak.

Így, adatok hiányában, mi sem adhatunk képet róluk.

V. FEJEZET A NYOMDA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

A háborús világ nem kedvez a nyomdászatnak – a magyar könyvnyomtatás hanyatlása – Lipsiai Rheda Pál – az első „typographus Civitatis” – a nyomdász mint író – polgár-mecénások – alkalmi kiadványok – a divat mint kulturtényező – a legrégebbi debreceni kalendáriumok – mi mindenről szól egy XVII. századbeli kalendárium – Rheda Pál örökösei – hol állott az officina a legrégebbi időben? – Rheda Péter – a jó nyomdász nem mindig jó vagyonszerző – egy nyomdai remekelés – Rheda versenyre kel a híres lőcsei Brewerral – kiadványa becsületet szerez a debreceni nyomdának – a művészi törekvések eredménye: adósság – a két Rheda működésének jelentősége.

XVII. század háborús viszonyai nem voltak kedvezők a könyvnyomtatás tovább fejlődésére, melynek csöndes béke korszakára van szüksége, hogy virágzáshoz jusson. E század folyamán ugyancsak kijutott a háborúból egész Európának. A század első felében a harminc éves háború fürgetege zúgott végig az egész művelt világon, szétkergetve a csöndes officinák békés munkásait. Egykorúak levelei keservesen panaszkodnak a háború rombolásai miatt. Így a strassburgi *Schmidt* egy 1640-ben kelt levelében panaszolja, hogy a könyvnyomtatás, e nagybecsű és érdeméhez méltóan eléggé ki nem emelt művészet a római birodalom általános romlásával együtt nagyon alászállott, sok megbecsülhetetlen *officina typographica* romba dűlt, a betűket golyókká olvasztották, a gyakorlott munkások más mesterségre kényszerültek, virágzó papírmalmokat elpusztítottak, felperzseltek, vagy megállásra kényszerítettek, a fiatal embereket, akik e mesterségre szánták magukat, elriasztották stb. Mily ártalmas hatással voltak a háborús viszonyok a kultúra terjedésére és különösen a könyvforgalomra, kitetszik abból az egyetlen adatból, hogy míg a harminc éves háború első évében, 1618-ban még 1757 könyv jelent meg Lipszében, tizenhét év múlva, 1635-ben ez a szám egy hatodára, 307-re szállott alá.

Az egyetlen holland könyvnyomtatás mutat föllendülést ebben a korban. Németalföld 1609-ben függetlenné lett, egyetlen országa volt Európának, ahol a cenzura nem fojtogatta a könyvkiadást. Öt virágzó egyeteme kiváló szerzőket állított sorompóba. Így a könyvnyomtatás is ebben a szerencsés országban bámulatos tökéletességre emelkedett a *Blaeu* és *Elzevir* könyvnyomtató dinasztiaik műhelyeiben.

Máshol azonban rossz világ járt a könyvnyomtatókra, de a legrosszabb Magyarországon, ahol a három részre szakadt ország a folytonos háborúskodások vesseje alatt nyögött. A katolikus egyház is összeszedte minden erejét s megkezdte az irtó háborút a protestánsok ellen. A harc szellemi téren is folyt, ez a magyarázata annak, hogy a könyvnyomtatás még sem hanyatlott le végleg, sőt két kitűnő nyomtatót is fel tud mutatni e század, a váradi Kertész Ábrahám és a kolozsvári Kis Miklós személyében.

De azért abban a mértékben, amint a katolicizmus diadalmasan előre haladt s hozta magával a cenzura fojtogató béklyóit, a könyvnyomtatás leromlása is mind nyilvánvalóbbá lett. Méltán kesergett e miatt a jó Pápai Páriz:

A tipográfia szintén meghanyatla,
Mint árva, csak fogya, kopék, nem újula;
Kiből e nemzetnek érkezék sok kára.

Maga Tótfalusi Kis Miklós, e század messze híres nyomtatója, nyíltan megvallja, hogy „a szomszéd keresztyén nemzetek példabeszédképpen emlegették a magyarok csúf nyomtatását”.

Debrecenben különösképpen meglátszik a hanyatlás a század közepén és végén. Olyan nyomtatók, mint a két Hoffhalter, egyáltalán nem jelentkeznék, ellenben a század közepe táján, a közmondásossá vált *Karancsi-betűk* korában a nyomda lesülyed oly mélyre, amilyenre sem azelőtt, sem azután nem volt példa.

A XVII. század első évtizede *Lipsiai Rheda Pált* találta a debreceni officina élén. 1596-tól 1619-ig vezette a nyomdát. Élete viszonyairól úgyszólván semmit sem tudunk, tájékoztató adat nem maradt ránk. Nevéből azt lehet gyanítani, hogy német származású volt, a Rheda nevet nem igen használta, kiadványain legtöbbször a Lipsiai Pál név fordul elő, fia ellenben állandóan Rheda Péternek írta magát. Deákos műveltségű, tudós ember volt, erről kiadványai, ajánlásai és előszavai tanúskodnak; a *Lipsiai* (latin kiadványokon *Lipsensis*) előnév is arra mutat, hogy a tudós nyomdászok közé számította magát s a kor tudósainak általános szokása szerint latinos előnevet vett föl éppen úgy, mint egyik elődje Lupinus (Komlós) András. Német származását igazolja az is, hogy németül jól tudott, e nyelvből fordított is egy bibliai törvénykönyvet. Ő volt az első debreceni nyomtató, aki görög betűkből készletet szerzett be s maga is metszett új betűket.

A városi jegyzőkönyvekben neve csak egyszer fordul elő, az is halála után 1620-ban. E latin följegyzés szerint a városi hatóság elrendelte, hogy az elhunyt nyomtató javaiból özvegye, Ilona számára különítsék el az őt illető negyedét, az ősi jószág, a ház és a nyomdát illető felszerelések maradjanak a két fiúra, a helyben lakó Pálra, és a távol levő Péterre, akik „a mondott nyomtató műhelynek élén maradjanak és annak szorgosan gondját viselvé, igazgassák”.

Jómódú ember volt tehát Rheda Pál, aki után fiai s özvegye szépen örököltek.

Érdekes ez a följegyzés azért is, mert első hivatalos irat, mely kétséget kizáró határozottsággal beszél egy nyomdászról, mint a város nyomtatójáról („Ex bonis defuncti Pauli Lipsensis piae memoriae *Typographi Civitatis*” stb.), világos bizonyosságául annak, hogy a város szoros felügyeletet gyakorolt a nyomda fölött, melynek tulajdonjogát időről-időre – nem tudni minő feltételek mellett – ráruházta egy-egy nyomdászra, aki ezt a jogot, mint ebben az esetben Rheda Pál is tette, örökség gyanánt utódaira is hagyhatta.¹²

¹² Révész Imre (i. m. 34. 1.) szintén megemlékszik erről a följegyzésről, melyben a városi tanács a nyomda élére Lipsiai Pál fiait állítja, ez azonban, szerinte, inkább csak hatósági felügyeletről, semmint birtoklási jogról tanúskodik. Ballaginak szintén ilyenforma a véleménye: „Valószínű, hogy ez átruházással a város csupán hatósági felügyeletet gyakorolt a nyomda fölött, mely még nem volt tulajdona”. (A magyar nyomd. tört. fejl. 75. 1.)

Részemről ebben az esetben is megmaradok azon véleményem mellett, hogy a nyomda Huszár Gál távozása után a város birtokába került s Lipsiai Pál is, éppen úgy, mint elődei, csupán valamilyen, közelebről meg nem határozható, bérleti vagy jogátruházási viszonyban állott a várossal. E mellett bizonyít az is, amit, mint erős dokumentumot, sem Révész, sem Ballagi figyelembe nem vesznek, hogy t. i. a följegyzésben Lipsiai mint *Typographus Civitatis* van említve. A *Civitas* szó ebben az időben Debrecen várost, mint jogi személyt jelentette, mindenütt így van említve, ahol birtokairól vagy jövedelmeiről történik emlékezés. A „*Typographus Civitatis*” kifejezés nem jelentette csupán azt, hogy a „városban lakó nyomdász”, amire esetleg magyarázni lehetne, hanem világosan azt: „a város nyomdásza”. Bizonyítékom erre az, hogy a XVII. század folyamán ez a kifejezés mintegy hivatalos címe a városi nyomda élén álló nyomtatóknak oly időben is, amikorról már kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy a nyomda a város tulajdona volt.

Ha tehát Lipsiai Pált a jegyzőkönyv a város nyomdászáának nevezi, két fiát a városi tanács a nyomda élére egyenesen *kirendeli* oly utasítással, hogy szorgosan gondját viseljék, másképen a dolgot nem magyarázhatjuk, mint ha föltesszük, hogy a nyomdáról a város mint tulajdonáról rendelkezhetett.

Révész Imre annak bizonyítékául, hogy a nyomda 1633 előtt, mikor a város a nyomdai felszereléseket lefoglalta, még nem volt a város birtokában, felhossa azt, hogy a XVI. század nyomtatói közül pl. Csáktornyai, kiadványai címlapjára ilyen impresszumot nyomat: „Debrecini. Typis Joan Czaktorniai”, tehát *Csáktornyai betűivel* készült a munka, nem a városéval. Ez az argumentum azonban nem állja meg a helyét. Mert pl. 1633 után is sokszor fordul elő az efféle impresszum: „Apud Paulum Cassoviensem”, „Per Stephanum Töltési”, „Apud Georgium Karancsi”, sőt előfordul ez az impresszum is: *Typ. Melchioris Fodorik*, egy 1634-ből való munka címlapján (Szabó K. II. 135. 1.), tehát egy évre rá, hogy a debreceni tanács Fodorikkal a nyomdára, mint a város tulajdonára vonatkozó szerződést megkötötte. Teljesen megdönti azonban ezt az argumentumot az az alkalmi füzet, mely „*Sympathia*” címmel Köleséri Mihály halála alkalmából, 1679-ben jelent meg s mely a debreceni kollégium becses unikuma. Ennek impresszuma: „Debrecini, ex Officina Joannis Rosnyai,

Huszonhárom esztendei könyvnyomtató működésének eredményeiből 36 magyar és 16 latin nyomtatvány maradt reánk, köztük egy pár kiváló munka. Túlnyomó természetesen a vallásos kiadvány. E század folyamán még mindig a hittudományi kérdések az uralkodók.

Működésének mindjárt harmadik évében egy nevezetes vitairatot ad ki. *Gyarmathi Miklós* helmeci prédikátornak Monoszlai András veszprémi püspök ellen intézett Keresztyéni feleletét, melyet a szerző Báthori Istvánnak, Rudolf császár udvarbírájának, három vármegye örökös főispánjának ajánlott (1598). Nevezetes munka azért is, mert benne találunk először debreceni nyomású görög betűket.¹³ 1600-ban újra kiadta *Károli Péter*, váradi pap, *Symbolicum Apostolicum*át, 1601-ben *Félegyházi Tamás*, debreceni prédikátor, „*Loci Communes Theologici*” latin című magyar hittudományi munkáját, negyedretű 559 lapos vaskos könyvet, függelékében ugyancsak Félegyházi rövid Chatechismusával, 1603-ban *Derecskei Ambrus*, váradi pap, Pál leveleiről szóló írásmagyarozatát, 516 levélből álló vaskos munkát, melynek nyomtatási költségeit Cseh András uram, váradi főharmincados viselte. A következő évben *Szárászi Ferenc*, debreceni lelkipásztor Catechismusát adta ki gyakorlati célra, főleg gyermekek számára. 1609-ben megint egy nevezetes vitairatot ad ki, *Alvinczi Péter*, kassai pap feleletét Pázmány Péter támadó iratára.

1610-ben maga lép fel, mint szerző, vagy legalább fordító. *Lex Politica Dei* címen egy németből fordított gyakorlati kézikönyvet ad ki, melyben szerbe-számba szedi a bibliának mindazon helyeit, melyek törvényjellegűek. „Mivel hogy penig – írja az ajánlásban – ezek az törvények az Bibliában nincsenek renddel egymás után írva, és azért egyhamarjában nehéz föltalálni: azokat egy fő tudós ember az Bibliából ki szedegetvén, Német nyelven ki bocsátotta volt. Mely könyvecske mikor kezembe akadott volna, hasznosnak és méltónak ítem

Amplissimae Civitatis Typographi. 1679”. Tehát kikerült a Rosnyai János műhelyéből, mely azonban voltaképpen a város tulajdona volt s Rosnyai annak élén csupán mint a város megbízottja működött. Az efféle impresszum nem jelentett egyebet, mint hogy a kiadott munka az illető nyomtató *vezetése alatt* álló nyomdából került ki.

Ezek és a Huszár Gál sajtójával kapcsolatban mondottak alapján tartom igen valószínűnek, hogy a nyomda Huszár Gál távozása óta állandóan a város birtokában volt. Teljesen bebizonyítottnak azonban magam sem tartom, aminthogy Révész is homályosnak, zavarosnak látta a város és nyomda közötti viszony dolgát egész 1633-ig.

A város vezetősége eleitől kezdve városi tulajdonnak tekintette a nyomdát már rég időtül fogva. Az 1752-ki tisztviselőválasztás alkalmából érkezett királyi leiratra válaszul küldött Relatio (Okmánytár XXXIII.) ezt mondja: „Verum cum Typographia, omnisque eius apparatus et proventus a duobus jam prope seculis *Communitatis, et non privati Typographi sit...*” stb. Ugyanezen a véleményen van a városi tanács 1823 május 20-án tartott gyűlésén tárgyalt bizottsági jelentés, mely bevezetésében éppen a nyomda keletkezésének kérdésével foglalkozik. (L. Okmánytár LXXVIII. és a 2. sz. jegyzetet.)

Talán teljes világosságot lehetne deríteni az ügyre, ha átvizsgálhatná valaki a város titkos, vagy más néven magán levéltárát. E levéltárat az abszolutizmus éveiben Csorba János polgármester létesítette s a város összes birtoklási és kényesebb természetű iratait helyezte el benne, pontos tárgymutatókat is készíttetett hozzá. A levéltár azonban nincs megnyitva a tudományos kutatásnak. Szigorú rendelkezés van érvényben, mely szerint csupán a levéltáros és a titoktartásra esküvel kötelezett felügyelőbizottsági tagok tekinthetnek belé a levéltár anyagába. Hiába próbálkoztam meg, hogy legalább az elenchusokat nézhessem át, nem sikerült elérnem. Pedig nagyon valószínűnek tartom, hogy a nyomdának első korszakára innen lehetne világosságot deríteni. A levéltáros úr csupán a város 1812-ből való énekeskönyvi szabadalomlevelét és három ugyanerre vonatkozó nyugtát adott ki felhasználás végett, ezeket az Okmánytárban közlöm is.

Így hát várni kell jobb időkre, míg a városi közgyűlés egy határozatával a magánlevéltárat a tudományos kutatásnak meg nem nyitja.

¹³ Ballagi (i. m. 74. l.) azt írja a debreceni nyomdáról, hogy „itt adatott ki 1607-ben Károly Péter nagyváradi ref. pap *Elementa Grammaticae Graecae* című munkája: a legelső debreceni könyv, melyben görög betűk használtattak”. Tévedés. A kilenc esztendővel előbb kiadott Keresztyéni felelet az első debreceni nyomtatvány – legalább tudtommal, – mely görög betűket is használ. A tévedés feltalálható Szűcs István Debrecen történetében is (II. 557. l.), azzal tetézve, hogy Károli Péter görög grammatikáját Rheda Péter kiadványának tartja, holott ez csak 1620-ban vette át a nyomda vezetését.

vala lenni, hogy az Magyar nyelven is meg írnám; és azt ki nyomtatván az Magyarok köriben ki bocsátanám”. A szent írási helyeket azonban nem a maga fordításában, hanem a vizsolyi biblia szövege szerint közölte, remélvén, „hogy az Keresztyéneknél annyival inkább kedvesb és böcsületesb lészen”. Innen-onnan szedegetett munka volt ez a kis könyv, nem lehet tagadni, de mégis olyan tudós műveltség tanúbizonysága, melyre önérzettel hivatkozhatott a derék Lipsiai Pál, lévén ő egyszerű tipografus, nem pedig „scholabeli professor”.

Ugyancsak ő maga állított össze 1614-ben egy *Nyereségosztó Táblát*, egy kamatkiszámítási tabellát gyakorlati használatra, melynek ajánlásában (Debreczeni Fekete Jánoshoz) elárulja, hogy „nemcsak annak megírásával, hanem még ahoz való bötűknek is újonnan való készítésével” is maga foglalatzkodott, egyrészt, hogy keresztyén atyjafiaiának szolgáljon vele, másrészt – mint maga írja – „hogy magát háza népével együtt tisztességes munkája után táplálhassa”.

1615-ben két vallásos munkát ad ki: Debreczeni János diák latinból fordított teológiai munkáját (Christianus Suspirans) és Kecskeméti János, kállai prédikátor három ünnepi beszédét. A következő évben nála jelent meg Alvinczi Péter híres *Itinerariuma*, e század vitairódmáinak egyik legszámottevőbb terméke, melyen nincs ugyan föltüntetve a nyomtatás helye, nyomdai kiállítása után azonban meg lehet állapítani, hogy debreceni nyomdatermék.

Az *Itinerariummal* egy esztendőben egy másik vallásos kiadvány is jelenik meg nála: Margitai Péter debreceni lelkész két prédikációja: Az mindennapi Könyörgő Imádságnak magyarázattya stb. címmel. Szerény, kezdetleges kiállítású kis munka, egyszerű, elmosódott egy pár díszítménnyel, durva papíron, kopott betűkkel. Szerzője „az böcsületes, Isteni félelemmel, bölcsességgel és igazsággal tündöklő Debreczeni Tanátsnak” ajánlja „Nevezet szerint pedig Imre Deaknak, mostan Debreczeni fő Bírónak, Mészáros Benedeknek, Nagy Gál Istvánnak, és az töb Keresztyén halgatóknak”, mint akiknek adományaiból jelenhetett meg a két prédikáció, melyeket nemrégiben mondott el a debreceni gyülekezet előtt. Az ajánlásban egyszersmind nagy dicsérettel emlékezik meg a debreceni hívekről „mert (tisztesség adassék minden Keresztyén Ecclesianak) ez itt való Hívek nevezetesek az könyörgésben való buzgóságban”. Az ilyen mecénáskodásra különben a XVII. század folyamán – a debreceni tanácsbeliek és más tehetősebb polgárok dicséretére legyen mondva – számos példát találunk. Ha valamelyik pap prédikációja különösen megtetszett a híveknek, rendszeren gondoskodott róla egy pár tehetősebb polgár, hogy nyomtatásban is megjelenjék és tovább szolgálhassa a hívek lelki épülését. Kár, hogy a debreceni polgárok mecénássága úgyszólván kizárólag prédikációk kiadására szorítkozott.

Ugyancsak ebben az évben, 1616-ban jelenik meg egy nevezetes kiadványa: *Szenczi Csene Péter* Confessio et Expositio Fidei Christianae stb. című deák-magyar munkája, melynek ajánlását maga a kiadó, Lipsiai Pál írta. Az ajánlás Rédei Ferenchez, Bethlen Gábor fejedelem tanácsosához és Bihar megye főispánjához van intézve, mint az egyház és tudományok jeles pátrónusához, aki a többek közt „ez Confession levő Academiaiban kegyes indulatú ifjakat is esztendőnként tanittat”. Elején egy történeti visszapillantás van a nevezetes vallástétel, az 1567-ki debreceni zsinat által kötelezővé tett *Helvetica Confessio* keletkezésére, melyet Csene Péter magyarra fordítván, Oppenheimban adott ki, tehát „igen messze, mely miá az haszonra képest igen szűkön kaphattuk”. Ez okból nyomtatja ki itt Debrecenben bilingvis kiadásban, magyar és latin nyelven. A kiadvány egyszerű, nyomása nem valami tiszta. Egy pár elég csinos fejléc és egyszerű iniciális díszíti.

További vallásos kiadványai közül nevezetesebbek: *Margitai Péter* debreceni pap 380 leveles prédikációs könyve 1617-ből, ajánlva Makai Jánosnak, Bethlen Gábor fejedelem váradi perceptorának; ugyancsak ebből az évből *Milotai István* szatmári prédikátor 180 lapos vaskos kötetet tevő vitázó könyve: Az mennyei tudomány szerint való Irtovány.

Mint tudós könyvek kiadója is szerepelt Lipsiai Pál. Így új kiadásban jelentette meg *Heyden Sebald* Gyermeki beszélgetéseit, e kor igen kedvelt tankönyvét (1590), *Szikszai Fabricius* népszerű szótárát egy évre rá szintén új kiadásban adta. Ez utóbbi munkának összesen három új kiadását jelentette meg azon idő alatt, míg a debreceni nyomda élén állt (1597, 1602, 1619). Újabb kiadásokat rendezett még a *Károli Péter* latin nyelvű görög grammatikájából (1607), *Molnár György* latin nyelvtanából (1613), úgyszintén *Gönczi György* *Disciplina Ecclesiastica*jából (1613). 1611-ben kiadta *Verbőczy* Tripartitumát magyar-latin kiadásban, valószínűleg ifjabb Heltai Gáspár kolozsvári nyomdásszal egyetértőleg, mint azt Bod Péter említi Erdélyi Féniksében (39. l. 23. sz. jegyz.). Negyedretű 513 lapos könyv, szép tiszta nyomással. Címlapja az első, Hoffhalter-féle keretdísszel. Függeléke egy „*Index Verborum*”, mely az előforduló latin jogi kifejezések magyar egyértékesét adja.

Megindítja a múlt század folyamán szervezett, Melius fáradozásai folytán megerősödött s ebben az időben már Debrecen vidékén teljesen gyökeret vert kálvinista egyház számára készült énekes könyvek sorozatát. E könyvek hosszú évszázadokon át valósággal specialitásai voltak a debreceni officinának, melyekkel uralkodott a hazai könyvpiacokon s melyeknek kizárólagos kiadására a XIX. század elején királyi szabadalomlevelet is nyert.

1598-ban jelent meg Szilvás-Ujfalvi Imre *Halotti Énekeinek* első kiadása, melynek azonban egyetlen példánya sem maradt az utókorra, csupán a későbbi kiadásokból tudjuk, hogy ez volt az első kiadása. Megmaradt azonban az 1602. évi kiadás.

Nevezetesebb énekgyűjteménye ennél a derék debreceni skólamesternek a Keresztyéni Énekek című énekes könyv, ugyancsak 1602-ből, melynek előbeszédében a tudós gyűjtő a koráig megjelent protestáns énekes könyveket szedte szerbe-számba, számos nevezetes adalékkal gazdagítva a protestáns énekes könyvekre vonatkozó tudásunkat. E könyv korábbi kiadásait nem ösmerjük, hogy azonban ilyeneknek kellett lenniök, elárulja maga az előbeszéd: „Ez ideiglen csak ez itt való Typographiában is egy-néhányszor nyomtattatott ki ez Énekes könyv, mely az Graduallal az Templomba szokott vitettetni”. Az 1602-ki kiadásnak is csupán egyetlen rongált példánya maradt meg a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban.

Lipsiai Pál kezdette meg a debreceni nyomdánál az alkalmi gyászversek és gyászbeszéd kiadásának divatját, melyekből a nyomdának később is hosszú időn által nem megvetendő jövedelme volt. Nevezetes egyházi vagy világi vezérek halála alkalmával az alkalmi versek és beszédek egész gyűjteménye keletkezett, melyeknek kiadása a gyászoló család, vagy örökösök valóságos nobile officiumává lett. Tartalmi értékük vajmi kevés ugyan ezeknek a sajtótermékeknek, mégis legalább arról a megbecsülésről tanúskodnak, mellyel a XVI. és XVII. század emberei a sajtó iránt viseltettek. Emberi hiúság volt e divat kútforrása, de legalább haszonra vált: a nyomdának adott munkát s megélhetési forrásokat.

Ilyen kiadvány pl. *Keserűi Dajka János*, ekkor még váradi prédikátor gyászbeszéde Hodászi Lukács debreceni pap és superintendens halála alkalmából (1613), *Somosújfalvi Péter*, debreceni tanító latin gyászversei Báthori István halálakor (1605, a debreceni koll. könyvtár unikuma), *Zólyomi Sámuel* szintén deáknyelvű gyászbeszéde ugyanezen alkalomból (1605).

De nemcsak ilyen szomorú, hanem örvendetes alkalmak is dolgot adtak a debreceni nyomdának. Ilyen természetű kiadvány pl. *Debreczeni János* diák latin című magyar üdvözlő verse Bocskai Istvánhoz (*Militaris Congratulatio* 1605), *Gyulai Márton* diadalmi verse azon alkalomból, hogy Pálfi Miklós 1598-ban elfoglalta a törököktől Győr városát.

A nyomda jövedelmének fokozására Lipsiai Pál az alkalmi kiadványokon kívül szívesen foglalkozott verses históriák kiadásával is, melyeknek jövedelmezőségét már elődei is fölismerték, mint láttuk.

Legelső ösmert nyomtatványa is e fajta kiadvány, egy bibliai história: *Batizi András* históriája Jónás prófétáról (1596, a debreceni koll. könyvtár unikuma). Ugyanezen évből való egy hasonló jellegű verses munka, *Vajdakamarási Lőrinc* prédikátor históriája: Szép tanulság a jövőre rettenetes ítélet napjáról. A következő 1597-ik év terméke *Bogáti Fazekas Miklósnak* egy történeti tárgyú verses históriája Skander bégről, a törökverő hősről. 1605-ből való *Bornemissza Miklós* bibliai tárgyú verse Eleázárról. Ettől kezdve egészen halála évéig nem maradt ránk Lipsiai Pálnak hasonló jellegű kiadványa, bizvást feltehetjük azonban, hogy nem azért, mintha ilyeneknek kiadásával ezentúl nem foglalkozott volna, hanem azért, mert e kiadványai, ponyvára szánt füzetek lévén, leginkább ki voltak téve az elkallódásnak. Utolsó nyomtatványa azonban ránk maradt. Együvé fűzött két bibliai história ez: egyik *Sztárai Mihályé* Ácháb királyról, a másik *Fráter Gáspáré* Antiochusról.

Könyvészetileg azonban valamennyi elősorolt munkánál érdekesebbek Lipsiainak reánk maradt *kalendáriumai*.¹⁴

Az első debreceni kiadású kalendárium voltaképpen még Lipsiai elődének kiadásában jelent meg 1593-ban, ebből Szabó Károly tudósítása szerint egyetlen példány sem maradt ránk, csupán címét jegyezte föl Veszprémi István, a XVIII. század hírneves orvosdoktora. Újabban azonban az 1593-ki kalendáriumnak egy csonka példányát megtalálta a szerencsés kezéről ösmert műgyűjtő, Bessenyei Széll Farkas (I. Magy. Könyvszemle 1893. 221. l.), ez eddigé a legrégebb ösmert debreceni naptár, azaz, hogy csak a roncsa. Az 1594-ből valónak is megtalálta és ösmertette egy csonka példányát. 1599-ből szintén maradt egy csonka példány az Erdélyi Múzeum könyvtárában, első íve annak a tizenhatodretű zsebkidadású kalendáriumnak, melyei Ujfalvi Imre debreceni skólamester írt s Lipsiai Pál adott ki. Ez a harmadik ránk maradt példány a hosszú időn át rendkívül kedvelt debreceni kalendáriumoknak, melyek méltán versenyeztek népszerűségben a később szintén nagyon elterjedt lőcsei kiadványokkal. Az 1599-ivel formában és tartalomban körülbelül megegyező 1613-ki naptárnak két csonka példány is megvan a debreceni kollégiumi könyvtár birtokában. Mindenképpen érdekes kis könyvecske. Jellemző, hogy amit egy kalendáriumban népünk most is leginkább keres, az jórészt benne van már ebben a régi-régi naptárban. A derék Lipsiai Pál ügyes, dolgát értő

¹⁴ A legelső magyar kalendárium valószínűleg 1538-ban jelent meg Krakóban. Székely István nyolcadretű, 15 levélből álló kalendárium az, mely évszám és hely megjelölése nélkül jelent meg. Utána az Egyedúti Gergely fordítása következik Cureloviai Szaniszló krakói csillagász művéből, mely 1571-ben Bécsben jelent meg, melynek egyetlen példány (ism. Stettner György a Tudománytár 1834. évfolyamában.) elveszett. A Magyarországon kiadott kalendáriumok közül legrégebb az 1579-ben megjelent nagyszombati, melyet Pécsi Lukács készített Slovacius, krakói asztrológus műve után. Utána az 1582-ben Galgócon megjelent naptár következik, mely szintén Slovacius munkája után készült. Ezután jön a debreceni 1593-ki naptár, mely Tenatius János, szintén krakói asztrológus munkája után készült s melyet úgy Veszprémi (Succincta Memoria Medic. Hung. Cent. II. pars 2. 135. l.) mint utána Sándor István Könyvesháza a második ismert magyar nyelvű kalendáriumnak tartottak. Tévesen, mint látjuk, mert a magyar nyelven megjelentek között ötödik, a Magyarországon nyomottak között a harmadik a legrégebb debreceni kalendárium. A többi magyarországi városok legrégebb nyomású naptárai mind a XVII. század folyamán jelentek meg. Így a kassai 1618-ban, a gyulafehérvári 1626-ban, a lőcsei 1628-ban, a pápai 1629-ben, a sárospataki 1660-ban stb.

Az 1599-ki debreceni kalendárium Ujfalvi Imre munkája. Egyetlen csonka példány (az első ív) az Erdélyi Múzeum birtokában van. Az 1613-ki kiadásnak is csupán a *D* íve van meg egyetlen példányban Szabó Károly tudomása szerint. (Régi Magyar Könyvtár. I. 439.) Csodálom, hogy Szabó Károly, aki a debreceni kollégiumi könyvtár egész könyvállományát átnézte, nem szerzett tudomást arról, hogy ez a kiadás itt is meg van, még pedig két példányban, sajnos, csonkán, s ami még bosszantóbb, ugyanaz a *D* ív két példányban.

Nem tudott Szabó Károly arról az 1630-ki debreceni kalendáriumról sem, mely szintén a debreceni kollégiumi könyvtár tulajdona. Címe: *Uy es O Kalendarium. Christus Urunk születése után 1630. Esztendőre, rend szerint az napoknak számlalásával es egyéb választásokrol.* Ehinger Illyés által irattatott. Debreczenben, Nyomtatta Rheda Peter.

Közepén Magyarország címere látható, két oldalt ágaskodó szárnyas griffekkel. Csak az *A* ív négy levele van meg a címlappal. Ez is két példányban maradt meg.

nyomtató volt, tudta, mivel lehet kelendővé tenni az efféle portékát. E kis naptár megmaradt részének legelején asztrológiai jóslások vannak. Háborút, inséget, sok rosszat jósol a planétákból az 1613. esztendőre. „Sok üldöztetést, tolvajlást, mordáltságot, és árultatást jegyez”. Kárpótlásul azonban „Az földi veteményeknek és fai gyümölcsöknek terméséről” c. további szakaszban jó termést ígér, sőt megbiztatja a gazdákat, hogy a rozs- és búzának jó ára legyen. Ellenben a bor „fél részt és savanyú legyen”.

Azután következik egy szakasz „Az Bányáknak hasznairól”. A bányászoknak nem jósol kedvező esztendőt. A munkások közül sokan hirtelen halállal fognak meghalni.

Következik egy cikk a „Betegségekről”. Pestistól, döghaláltól nem kell félni, ám azért bőven lesznek betegségek „kik egy részent Cholerabol, egy részent Melancholiabol származnak”. Az asszonyokat nem sok jóval biztatja, mert nagy lesz a gyermekhalandóság. A Saturnusnak a Jupiterrel szemben való állása sokféle, hideg nedvességből származó nyavalyákat, mérges keléseket fog támasztani.

Majd a „Békeségről és Hadról” értekezik. Jupiter az uralkodó csillagzat, ez békeszerető planéta, még sem lesz béke a földön, „mivel hogy Mars, úgy mint az Hadaknak szerzője, az Jupiterre haragos szemmel néz”.

A „Követségekről és Utijárásokról” is van mondani valója. Kereskedők, hajósok, postások, szekeresek féljenek, kivált Erzsébetnap táján, mert sok lesz a tolvajlás, fosztogatás és hajóknak elmerülése.

Magyarországnak és Csehországnak háborút és betegséget, Lengyelországnak ellenben szerencsés évet jósol. Aminek egyszerű magyarázata az, hogy ezek a jóslások rendszeren a krakói asztrológusoktól kerültek ki, akik természetesen, amennyire lehetett, óvakodtak honfitársaikat rossz jóslatokkal keseríteni.

Orvosi útbaigazítással is szolgál a „Vérbocsátásról” cím alatti szakaszban: „Iffiú embernek jó vért eresztetni az nevedő Holdnak idején, vén embernek pedig Hold fogytára, Tavasszal és Nyárban job kéz felől, ősszel pedig és Télben bal kéz felől”. Végül „Sokadalmak” címszó alatt a vásárok jegyzékét közli.

A tulajdonképeni naptár ebből a példányból hiányzik, mert az egész kalendáriumból csupán a D ív maradt meg. Az 1630-ik évből azonban éppen ez a része maradt meg a kalendáriumnak, melyből látnivaló, hogy a szoroson vett naptári rész ugyanolyan tudnivalókkal szolgált, amilyenekkel a mostaniak. Sőt, hogy a poézisből is jusson valami, az egyes hónapok alatt az élet különböző dolgaira vonatkozó bölcs utasítások is találhatóak distichonokban.

Igy február hónapról:

„Vért mostan bocsáss, bujaságtul magad oltalmazd.
Ki fát gyűjt, ganejöz, nyilva, hogy esze vagyon”.

Március hónapról:

„Szánts és vess intlek. Szőlődet, kertedet irtsad.
Gyomrodát oltalmazd, vizre hajozni mehetsz”.

Költői véna ugyan minél kevesebb van e versekben, de nem is az a fő bennük, hanem a jó tanács.

Ime, ilyen volt a XVII. század elején a leginkább keresett könyvek egyike, a debreceni kalendárium legrégebb formájában. Látnivaló, hogy kiadójuk, a derék Lipsiai Pál jól ösmerte vevőközönsége ízlését, tudta, mit kívánnak tőle. Azt adott, amit kerestek nála. Meg is volt érte a jutalma, a debreceni kalendárium hamarosan hirre kapott s legkelendőbb cikke volt a könyvvásároknak.

Lipsiai Pál keze alól még az 1619-ik évben is kerültek ki nyomtatványok. Kétségtelen dolog azonban, hogy még ebben az évben, az esztendő derekán, vagy talán inkább vége felé meghalt. Az 1619-ki debreceni nyomtatványok között ugyanis van egy (Forró Pál Curtiusfordítása), melynek impresszumán többé nem a Lipsiai Pál, hanem a „Lipsiai Pál örökösei” neve olvasható. Egyetlen ránk maradt munka ezzel az impresszummal. Betűi, díszítései a Lipsiai Pálé, a kiállítás gondossága dolgában azonban elmarad a többi Lipsiai-kiadványoktól. Nyomása egyetlen s egyáltalán nem tiszta.

Mint láttuk, az örökösök jogviszonyait 1620 március 23-ki határozatával a városi tanács akképen rendezte, hogy a két fiú örököszt állította a nyomda élére. Ezek azonban nem folytatták közösen a nyomda vezetését. Valamiképen kiegyeztek egymással s 1620-tól egészen 1630-ig *Rheda Péter* egymagában áll a nyomda élén. A másik fiú neve a kiadványok impresszumain egyáltalán nem szerepel.

Rheda Péter neve négy ízben fordul elő a városi jegyzőkönyvekben. Nővére, Makai Eötvös Miklósné, 1622 januárjában meghalt s ekkor ennek végrendeletét, melyhez előzőleg maga is hozzájárult, még nővére eltemetése előtt pörrel támadta meg. Mi ok vezette erre s milyen véget ért a pör, nincs róla tudomásunk. 1623 január 28-ról szintén van egy följegyzés, mely szerint a tanács előtt megjelenvén, vallást tett róla, hogy a Nyomtató-közön Ötvös Márton és Szabó Ferenc szomszédságában levő egyik házat eladta örök áron tudós Kecskeméti Máté deáknak százöt forintosért.

Érdekes ez a följegyzés különösen azért, mert világosan bizonyítja, hogy a XVII. század elején, sőt esetleg előbb is, a XVI. század végén a nyomtató-műhely állandóan egy helyen volt, úgy annyira, hogy az a sikátor, melyben állott, a nevét is róla kapta. Nyomtató-köz, *angiportus Typographiae*, így nevezi a városi jegyzőkönyv. A mai Nyomtató-utca volt ez a sikátor, Debrecennek egyik keskeny belvárosi utcája, mely a Rákóczi- (régebben Kis Csapó) utcáról kigyózva halad a Vár-utca felé, egykor azonban egyenesen a Péterfiába torkollott. Gyalogjáróknak való mellésikátor volt a régi időben, csöndes, szekér nem járta hely, éppen nyomtató officinának való.

A harmadik és negyedik följegyzés már a halála utáni időből való. Az előbbi (1630 február 4) szerint a tanács elrendeli, hogy Rheda Péter *elhalt* nyomdász javai összeírassanak és a városnak vele szemben fennálló 200 forintos követelése fejében háza és felszerelése lefoglaltassanak. Az utóbbi ugyanezen hónap 23-ról van keltezve s arról számol be, hogy a kiküldött becslők a házat 300, a nyomdai felszereléseket 150, a *már kopott* (characteres iam triti) betűket 50 forintra becsülték. Ebből kielégítették az özvegyet, a tartozás fejében pedig a házat a nyomdával együtt a város lefoglalta magának.

Rheda Péter tehát nem örökölte az apja vagyonszerző tehetségét. Nemcsak hogy elúszott a keze alól az apai örökség, hanem élete végén adósságokba is keveredett. Özvegye megkapta a matrimoniális negyedet, de a nyomdát a város vette, helyesebben: visszavette birtokába.

Ha vagyonszerzőnek nem is, de nyomdásznak jó nyomdász volt Rheda Péter. Bizonyoságot tesznek róla kiadványai. Mikor apja halála után átvette a nyomda vezetését, nagy ambícióval fogott hozzá a munkához. Első kiadványával remekelni akart s remekelt is. Ez a munka *Melotai Nyilas István*, Bethlen Gábor fejedelem udvari papjának latin című magyar műve, a *Speculum trinitatis* a szentháromságról írott 904 lapos vaskos könyv. Tartalom és nyomdai kiállítás dolgában egyaránt kiváló munka. Bethlen Gábor fejedelemnek van ajánlva, mint aki a kiadás költségeit is viselte. A nagy fejedelemről, a művelődés, tudományok iránti nagy szeretetéről érdekesen jellemző adalékokat őrzött meg ez az ajánlás. Nagy elismeréssel emlegeti, mennyire szereti a könyveket s mily pártfogója a tudós szerzőknek. A bibliát ötször is átolvasta, ötöd ízben éppen a tábori élet zaklatásai közben s „...magával szekéren válogatott jó könyveket, mint egy kis Bibliothecát hordoz s olvassa, mind pedig hogy olyan nagy

szorgalmatossággal szerze itt Gyula-Fejérvárban amaz szép Bibliothecát, és hogy mostan is főgondja vagyon az Könyveknek keresésére, és egyben szerzésére: főb az Fölsége méltóságos nevére szenteltetett könyveknek nagy költséggel való kibocsáttatására”.

A debreceni nyomdára nagy dicsőség volt, hogy egy ilyen nevezetes munka kinyomatását itt rendelte meg a fejedelem, holott Erdélyben is állottak rendelkezésére nyomtató műhelyek. Érteni lehet azt a nagy buzgalmat, mellyel Rheda Péter a nyomtatásnak neki fogott 1620-ban. A munka azonban lassan haladt, úgy annyira, hogy a könyv, mely első kiadványnak készült, csak két év múlva, 1622-ben jelenhetett meg. Az *erratók* bevezető soraiban elpanaszolja Rheda, mily nehéz dolog egy ilyen nagy munka megfelelő, gondos elkészítése. Sok késedelme volt betegeskedése miatt is, hogy legényei „majd jobb részre mind idegen nemzetből valók voltak, kik Magyar nyelven igen keveset, vagy semmit sem értettek”.

A sok fáradsággal készült munkára azonban büszke lehetett Rheda Péter. A könyv jó papíron készült, gondos, tiszta nyomással, egyenletes sorokkal, ízléses iniciálisokkal és fejlécekkel, díszes zárórajzokkal. Címlapja vörös és fekete betűkből ízléssel van egybeállítva, az ajánlás címezése hatféle betűfajtából van ügyesen olyformán szedve, hogy az egymást követő sorok mindig kisebbedő betűkből állanak. Szöveglapjai duplávonalas keretbe vannak szorítva, a duplávonalak közét töltik ki a marginális jegyzetek. Szóval ezzel az egy munkával is megmutatta Rheda Péter, hogy dolgát értő, ügyes nyomdász, aki méltó volt arra a kitüntetésre, melyben Bethlen Gábor részesítette.

A *Speculum trinitatis*on kívül még 14 nyomtatványa maradt ránk. Mind magyar, latin kiadványa nem maradt fenn egy sem. Legnagyobb részét vallásos jellegű munkák. Amilyen *Ujfalvi Imre* Halotti temetéskorra való énekeinek 1620-ki új kiadása; *Kecskeméti C. János* ungvári prédikátor Perkins Vilmosból fordított vitázó könyve: *Catholicus Reformatus* (1620); *Kecskeméti A. János* pataki pap és zempléni esperes prédikációi egy 953 lapos hatalmas kötetben (1621); *Margitai Péter*, előbb debreceni, aztán kállai prédikátor három prédikációs könyve (1621, 1622 és 1624-ből). Külön érdemel említést egy 1629-ben kiadott munka: *Pécsváradi Péter* váradi lelkipásztor *Felelete* Pázmány Péternek. Vaskos, 888 lapos munka, ajánlással, az olvasóhoz intézett előbeszédfélével, mutató táblákkal és erratókkal. Nyomdai kiállítása vetekszik a *Speculum Trinitatis*éval. Díszes és tiszta nyomása becsületére válik a Rheda nyomtatói ügyességének. A jellegzetes duplávonalas keret különösen jól érvényesül ebben a munkában, ahol a sok utalás és marginális jegyzet igen alkalmas és ízléses elhelyezésre talál. Zárórajzai és fejlécei azonosak a *Speculum*éval. Általában a Rheda Péter kiadványai bizonyos egyéni stílus bélyegét viselik magukon, ami mindenesetre a nyomtató megállapodott ízlésének a jele. E kiadványokat ha összehasonlítjuk az akkoriban méltán elhíresült Brewer Lőrinc-féle pompás lőcsei kiadványokkal, az összehasonítás nem mindenben üt ki a debreceni nyomda hátrányára. Rheda nyomása, kiváltképen antikva betűi teljességgel kiállják a versenyt a Brewerével, díszítései szintén, csupán kurzív nyomása marad el a lőcsei mögött, ebben Brewer hasonlíthatatlanul különb. A Rheda kurzív betűi homályosak, elmosódottak, ha nem is annyira, mint később Karancsi korában. Okát megtaláljuk az említett tanácsvégzésben, mely szerint a becslés a betűket kopottaknak találta.

Nagy gonddal, de éppen azért lassú munkával készítette azokat a kiadványokat, melyekre súlyt helyezett. Mesterségét megbecsülte s lelkiismeretlenül készült munkát nem engedett ki a keze alól. Ezzel bizonyára becsületet szerzett a debreceni officinának, de talán saját magának ártott, mert a népszerű, vásári munkák nyomását, melyekből inkább várhatott hasznót, elhanyagolta. Ilyen természetű nyomdatermék nem is maradt utána. Lassú munkája miatt a szerzők többször panaszkodnak. Így éppen Pécsváradi említett munkájában egyenesen őt okolja, amiért munkája megkésett: „Hogy az Nyomtatás ennyire haladott – írja a keresztyén

olvasóhoz intézett soraiban – nyilván vagyon, hogy nem mi tőlünk, hanem a Typographustul, az Könyvnyomtatótul volt”.

Az apja idejében népszerűvé lett debreceni kalendáriumok nyomtatását ő is folytatta ugyanolyan zsebkidrásban, beosztással és címlappal, mint az idősebb Rheda. Csakhogy ő német eredetiből készítette, nem lengyel asztrológusok után. Így az 1621-kit Hancken Bálint, az 1628-kit „az Braszlai Kalendárium” után.

Utolsó nyomtatványa *Várad* K. Mihály-nak, a váradi iskola contrascribájának Bethlen Gábor haláláról írt latin és magyar gyászverse volt (1629). Ennek az évnek a végén, vagy a következő elején halhatott meg. 1630 február elején a városi jegyzőkönyv már mint *néhai* könyvnyomtatóról emlékszik meg róla.

Apjával, a tudós Lipsiaival együtt a XVII. század legjobb nyomtatói közül való volt. A nyomtatást nem egyszerű kereseti forrásnak nézte, hanem művészetnek, melyért lelkesedni, áldozni is tudott. „Engemet is az Úr Isten ingyen való kegyelméből ez terhes munkára szentelt, hogy az én idvezült Atyámnak, Lipsiai Rheda Pálnak nyomdokát követném, mind az Istennek tisztességét ez szent munka által terjesztem, mind az Magyar nemzetet ez által ékesíteném” – ezeket írja a Speculum Trinitatis errátáinak bevezető soraiban.

Szerencséje a debreceni nyomdának, hogy a német származású, derék magyarrá lett két Rhedában ilyen kiváló nyomtatókkal rendelkezhetett a XVII. század első felében. A nyomda híre, neve gyarapodott kiadványaikkal, melyeknek csinos kiállítása nagynevű mecénásokat bírt rá, hogy a debreceni officinában nyomtassanak. A tekintély azonban, melyet az ő munkájuk révén a nyomda 1030-ig szerzett, utánuk egyre csökkent, a későbbi nyomtatók részint járatlanságuk, részint hanyagságukkal nemhogy becsületet szereztek volna a nyomdának, hanem egyenesen lejáratták. Csak a század vége felé lendül fel ismét valamennyire a debreceni nyomda.

VI. FEJEZET A NYOMDA A XVII-İK SZÁZADBAN

Fodorik Menyhért diák – szerződése a városi tanáccsal – a cenzura első jelentkezése – Fodorik kiadványai – az árвамеgyei főispán mint szerző – asszonymecénások – a nyomda legmélyebbre süllyed – a Karancsi-betűk – Debrecen legszomorúbb évtizede – patrónusfogás a fehér asztal mellett – Karancsi kiadványai – a kálvinista egyház cenzurája – Rosnyai János – a nyomda megújítása – civis pártfogók – Rosnyai kiadványai – csalogató könyvcímek – a nyomda ismét asszonykézen – Töltési István – az első nyomdász-tanulmányút – Komáromi Csipkés bibliája – Debrecenben készült betűk – Kassai Pál – egy elszalasztott jó alkalom – a legelső debreceni nyomású térkép.

Rheda Péter halála évéből és az utána következő esztendőből (1630 és 1631) nem maradt ránk debreceni nyomású munka. Ebből azonban nem következik, hogy a nyomtatás ez idő alatt szünetelt. Az özvegy – eltérőleg, mint ahogy ilyen esetben történni szokott – nem folytatta tovább a munkát. Nem folytathatta, mert a város elhunyt férje adóssága fejében a házat a nyomdával együtt lefoglalta. Hogy azután kire bízta ideiglenesen, míg megfelelő nyomtatót nem állíthat élére, az officina vezetését, nem tudni. Valószínűleg ugyanarra, aki később 1633-ban szerződésileg lett a város nyomtatója, t. i. *Fodorik Menyhért* diákra. Hogy ideiglenesen is ő állhatott a nyomda élén, abból lehet gyanítani, hogy már 1632-ből, mikor tehát még nem kötötte meg vele a szerződést a város, vannak debreceni nyomtatványok, melyek az ő nevét viselik impresszumaikon. Megerősíti ezt a föltevést az a tanács-határozat is, mely egy héttel Rheda hagyatékának fölbecslése és lefoglalása után a város nyomtatványait illetőleg szerződésre lép Fodorikkal (1630 március 2), mely szerint a városi nyomtatványok kötését és rendbehozását a város reá bízta, erre az esztendőre 90 forint általány összegben.

Ebből azt is megtudjuk, ki volt Fodorik, mielőtt a város nyomtatójává lett volna. Könyvárus és könyvkötő volt egy személyben, úgynevezett *komfaktor*. Egész a XIX. század első feléig ugyanis ez a két mesterség együvé tartozott s csak az utolsó száz évben különült el. A komfaktor mellett azonban kétségtelenül jártasságot szerzett a könyvnyomtatásban is, mert hiszen akkor a város nem állította volna jó hírben levő nyomdája élére, ha arra való képességet nem talált volna benne. Tanult, deák iskolát járt ember volt, ezt is tudjuk a várossal kötött szerződéséből, mely őt *Menyhárt deák* néven említi. Végül anyai ágon nemes ember volt. Ez meg kitűnik egy 1633 április 14-ki tanácsvégzésből, mely őt *agilis*-nak, vagyis félnemesnek nevezi. Élete egyéb körülményeiről nem is tudunk többet.

Valószínű, hogy nem sokkal Rheda Péter halála után, mikorra a hagyatékot leltározták és felbecsülték, a nyomda vezetését a tanács egyenesen ráruházta Fodorikra egyszerű szóbeli megállapodással, amilyen megállapodás lehetett a város és nyomtatói között eddig is. A Rheda Péter halála utáni zavaros állapota a nyomdának azonban rávitte a tanácsot, hogy hasonló zavarok elkerülése végett írásos szerződésbe foglalja az eddigi szóbeli megállapodást. Így jött létre 1633-ban a Fodorik Menyhértsel kötött szerződés, *a magyar könyvnyomtatás történetében legelső ilyenmű írásos megállapodás*.

A nyomtatonak is érdekében állott, hogy jogai és kötelességei pontosan, írásban legyenek meghatározva. Fodorik határozott kívánsága is közrejátszott a szerződés létrejöttében. Kitűnik ez az 1633 február 26-ki tanácsvégzésből, mely szerint „Fodorik Menyhért újonnan beállított nyomdász (Typographi moderni) kívánságára a tanács következőképen határozott: „hogy bizonyos conditiok alatt az Typographiát és az házat kezéhez bocsátják eő kegyelmének árra szerént, az miben az városnak áll”.¹⁵

¹⁵ Véleményem szerint ez a följegyzés elárulja, hogy milyen volt a viszony a város és nyomtatója között a XVI. század végén és a XVII. elején. A város „bizonyos conditiok alatt” kezéhez bocsátotta a nyomdát a kiszemelt

Ezeket a „conditiokat” formális szerződésbe foglalva az 1633 április 13-ki városi tanácsülés jegyzőkönyve őrizte meg. Igen fontos és érdekes okmány. Megérdemli, hogy szórul-szóra – a mai helyesírásra átírva – közöljük.

1633. 13. Aprilis, Conditiones Melchiori Fodorik Typographo, ratione domus, et Typographicorum instrumentorum, ab Amplissimo Senatu datorum, et venditorum.

1. Hogy ha az becsületes tanács Menyhért deáknak elegendő erejét, avagy mesterségét ez állapotra nem ítélné alkalmasnak lenni, tehát az ő pénzét letévén, annak adhassa, akinek akarja.

2. Hogy ha ő neki, leánya után avagy fia után oly tudós successorai nem maradnának, kik ez méltóságos tisztnek elégségesképpen megfelelhetnének, tehát az becsületes tanács azoktól elvehesse, és pénzek letévén, az kinek akarja, illendőbbnek, annak adhassa. Ha pedig az successorok ketten találtnak lenni, az melyik méltóbb arra; az becsületes tanács liberum arbitrium *[szabad megítélése]* legyen, és az ki illendőbbnek ítéltetik, az másikat elégítse ki belőle.

3. Mind az házat, mind az Typographiát úgy építse, hogy az tanácsnak is tessen, mert arra az becsületes tanácsnak inspectioja leszen esztendőnként, és hogyha gondviseletlensége miatt szenvedhetetlen fogyatkozást, avagy pusztulást ismerhetnek rajta, tehát ezzel az okkal is tőle az város elvehesse, és az kárát rajta megvehesse.

4. Az város könyveit, kiváltképen az templomba való énekes graduálékat újonnan, az mikor kívántatik, az város protocolumával egyetemben bekötni és helyére állatni tartozzék. Az adószedő deákok és borbirák registromával egyetemben, pénz nélkül, papirost adván hozzá nékie.

5. Semminemű újítást, az könyveknek kibocsátásában, sem valami hiábavaló pasquillust, de kiváltképen theologiát az városnak becsületes prédikatori és az becsületes tanács híre nélkül kibocsátani ne merészeljen.

Ez conditiokat minden részeiben acceptálván, az becsületes tanács az egyházat és Typographiát kezéhez bocsátja in florenis 500 az materiesekkel egyetemben”.

Ime a szerződés. Nem a mai értelemben vett bérbeadás, hanem a régi feudális jogrendszer alapján nyugvó bérbeadási forma.¹⁶ A debreceni nyomtató mintegy hűbérese a városnak. A nyomda egész felszerelésével és anyagkészletével tulajdonába megy át, utódaira is hagyhatja, ha azonban a szerződés pontjai ellen vét, vagy nem viseli hűségesen gondját a nyomdának, a város bármikor visszaveheti tőle, sőt kárát is megveheti rajta, amint ez eddig is nem egyszer megtörtént. Ebben a részében tehát a szerződés voltaképpen az eddigi jogállapotnak, a város és nyomtatója között fennálló eddigi viszonynak írásba foglalása.

Beleszólást biztosít magának a városi tanács abba is, hogy minő újításokat, változtatásokat tesz a nyomtató a keze alatt levő nyomdán, csak olyan változtatásokat enged meg, melyekhez beleegyezését adta. Kiköti még annak megítélése jogát is, hogy a nyomtató örökösei arravalók-é erre a „méltóságos tisztre”, ami valóban üdvös kikötés volt, mert a nyomda virágzása mindig attól függött, dolgát értő nyomtató áll-é az élén, vagy sem. Sajnos azonban, ezt a városi tanács, mint a későbbiekből kitetszik, nem mindig tudta kellőképpen megítélni.

nyomtatónak, vagyis átadta a nyomdai felszerelést „az miben a Varasnak ál”. Az illető nyomtató azonban a fölszerelés épségben tartásáért vagyónával volt felelős, mint láttuk Rheda Péternél is; a nyomda tehát nem lett tulajdonává, hanem csupán a bérbevétel bizonyos formája állott fönn a város és nyomtatója között. Azok a „bizonyos conditiok” eddig is fennállhattak, írás azonban nem maradt róluk. Körülbelül azt tartalmazhatták, amit a Fodorik-féle szerződésben olvashatunk. Ez a szerződés tehát valószínűleg nem tartalmaz új dolgokat, csupán az eddigi hallgatóságos megállapodásokat szentesíti.

¹⁶ A kolozsvári nyomda történetében ismeretes legrégebbi nyomdai szerződés egészen más jogi viszonyt tüntet fel. Itt Apafi Mihály fejedelem évi fizetésre szegődött Veresegyházi Mihályt, aki az 1668 szeptember 27-én megkötött conventio szerint készpénzben másfélszáz forintból, naturáliákban ruházat, búza, kása, borsó, 3 disznó, 6 bárány, 16 icce vajból álló fizetést kapott. (Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomd. tört. 41. 1.) Ebben a szerződésben a nyomdász egyszerű munkavezető, Apafi pedig munkaadó. A debreceni Fodorik-féle szerződés tehát egy régebbi jogállapot maradványa, azért tartom nagyon valószínűnek, hogy pontjai a már eddig is hosszú időn át érvényben volt megállapodások egyszerű írásba foglalása.

A város nyomtatványait, protokollumokat, lajstromokat ingyen tartozott előállítani, amint-hogy ezt közüzemnél ma is természetesnek tartjuk.

Legérdekesebb az ötödik pont, melyben kiköti a városi tanács, hogy az ő híre nélkül semmi-féle „ujítást”, vagyis a fennálló rend ellen támadó munkát, „hiábavaló pasquillust”, vagyis személyek ellen intézett gúnyiratot, kiváltképen pedig „theológiát”, vagyis a vallás dolgait érintő munkát ki ne merjen adni.

Ez bizony cenzura in optima forma. Nem lehet letagadni. Magyarázata azonban nem a városi tanács hatalmaskodó hajlamaiban, hanem a kor viszonyaiban rejlik. A debreceni kálvinista egyház szervezete még nem volt oly régi és végleg meggyökerezett, hogy az ellene intézett irodalmi támadásokat könnyedén elnézhette volna. Védekezett ellenük, ahogy tudott. A katolikusok kezében erős fegyver volt a cenzura, hát alkalmazta ő is. Ha egyáltalán meg akart maradni a több oldalról jövő támadásokkal szemben, bizony nem lehetett válogatós az eszközökben. A város tulajdona volt a nyomda, rendelkezett vele, olyan könyveket nyomtatott ki rajta, amilyeneket neki tetszett. A nagyszombati katolikus nyomdában nem volt rá eset, nem is lehetett elképzelni, hogy a katholicizmust támadó munka megjelenhetnék, a debreceni kálvinista városi tanácstól sem lehetett rossz néven venni, hogy ebben a korban, mely úgyszólván mindent a vallási vonatkozások szögéből nézett, a maga hitét támadó munkának a tulajdonát tevő nyomdában való megjelenését nem tűrte.

Az a felfogás azonban, mely szerint „Debrecenben nem az egyeztető, szelidlelkű tudós Melancthon a főcenszor, hanem a főbíró, ki türelmetlen, mint az orthodoxia, mely az ő kezébe játszotta a censurázó erőszakot” (Ballagi A magyar nyomdászati tört. fejl. 77. l.) véleményem szerint túlzott. A debreceni főbíró nem sokat törődött a nyomdában megjelent könyvekkel, volt neki elég ügyes bajos dolga a sokfelől szorongatott város mindenféle bajaival. Rábízta ezt az ügyet a prédikátorokra, akik azután gondoskodtak felőle, hogy a nyomda cenzura nélkül ne maradjon. Egyetlen debreceni nyomtatvány sincsen, melyen a főbíró imprimaturja volna rajta, hanem igenis rajta van a XVII. század második felében nem egy theologiai munkán a tiszántúli kerület szuperintendenséé. Hogy azután a prédikátorok megegyeztethetőnek találták vallásuk liberális alapelveivel a szigorú cenzurát, azért a főbíró és városi tanácsot nem lehet felelőssé tenni. Együtt járt az a korról. Ez a cenzura különben csakis a vallásos kiadványokra terjedt ki, arra legalább nincs adatunk, hogy a vallást nem érintő könyvek megjelenését bárminő korlátozás akadályozta volna.

Fodorik a ház és nyomda átadása fejében a kikötött 500 forintot le is fizette, 237 forintért pedig átvette a már kész nyomtatványokat. A Nyomtató-közön levő házat és nyomtató műhelyt, melyeket a városi tanács illően rendbe hozott, három szenátor kíséretében a főbíró, Juhos Ferenc adta át ünnepélyesen, mint azt az 1633 április 11-ki tanácsulési jegyzőkönyv följegyezte.

Most már teljes erővel neki láthatott a nyomtatásnak Fodorik. Kiadványai maradtak ránk szép számmal. 25 magyar és 5 latin nyomtatványáról van tudomásunk. Nyomdai kiállításuk után ítélve Fodorik mindenképpen messze elmarad a két Rheda mögött. Bizony csak kompaktor, egyszerű mesterember volt ő, akinek nem voltak olyan művészi ambíciói, mint Rheda Péternek. Ízlés, a nyomás csinosága, tisztasága dolgában alatta nagyot hanyatlott a debreceni nyomda. Még a régi betűket használja, sőt zárórajzai és fejlécei is még a XVI. században beszerzett készletből valók. De nem tudja őket oly ízléssel és ügyességgel alkalmazni, mint tette a két Rheda. Betűi kövérek, elmosódottak, kurzív nyomása nehezen olvasható, fejlécei girbegurbák, díszit különben is alig alkalmaz, a marginális jegyzeteknek való dupla vonalas keretet, melyek oly csinosá teszik Rheda Péter kiadványait, szintén nem alkalmazza.

Kiadványai nagyon kevés kivétellel vallásos jellegűek. Így új kiadást készít az *Ujfalvi* halotti énekeiből (1632), *Kecskeméti János* prédikációs könyvéből (1643). Kiadja az elhunyt *Margitai Péter*, debreceni pap, temetéskorra való prédikációit, melyeket Keresszegi *Hermán*

István, szintén debreceni pap, később szuperintendens, rendez sajtó alá (1632); ugyanennek eredeti munkáját: Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő példáiról való prédikációkat (1635); *Csiba Márton* beregszászi pap Romanocategorus stb. című vitatkozó könyvét (1637); *Siderius János*, tarcali prédikátor Catechismusát (1632); *Veszelin Pál* debreceni pap Kegyes és istenes beszélgetéseit (1633); ugyanennek oktató és vigasztaló prédikációit, melyeket az 1641-ki nagy tűzveszedelem után a hívek vigasztalására mondott el (1641); *Szoboszlai Miklós*, ugyancsak debreceni papnak Henricus Diestius latin munkájából fordított vitairatát: A szent Dávidnak öt kövecskéit (1648); *Nógrádi Mátyás* debreceni pap és későbbi püspök vallásos elmélkedéseit Lelki próbakő címmel (1651).

A nagy tehetségű, nyugtalan szellemű s presbiteriánus volta miatt sok üldözést szenvedett *Medgyesi Pálnak* több munkája szintén Fodorik nyomdájában jelent meg. Így angolból fordított vitairata: Szent Ágoston vallása (1632), melyet a debreceni tanácsnak ajánlott, mint ennek „alázatos alumnusa”, továbbá szintén angolból, Bayle Lajos után készült nevezetes elmélkedő műve, a Praxis Pietatis (1636), 979 lapos vaskos munka, mely e kornak egyik legkedveltebb olvasmánya volt, a debreceni ezen első kiadás után számos újabb kiadásban jelent meg (Löcsén 1638, 1641 és 1678-ban, Bártfán 1640-ben, Váradon 1643-ban, Kolozsvárt 1677-ben). Még egy, angolból fordított munkája jelent meg itt, a Cowper William után készült Hét napoki edgyütt beszélgetések (1637).

Érdekes kiadványa Fodoriknak az a kegyes elmélkedéseket tartalmazó könyv, melyet „Kézben viselő könyv” címmel *Illyésházi Gáspár* Trencsén, Liptó és Árva megyék főispánja fordított Beust Joachim deák munkájából fiai, Gábor és György számára (1639). Hogy a távoli megyék főispánja a debreceni nyomdát kereste föl munkája kiadására, annak a nyomda jó hírére kívül az is magyarázata lehet, hogy a kiadás dolgát Laskai János, itteni iskolamester intézte. A protestáns vallásos jellegű nyomtatványok mintegy specialitásai voltak a debreceni nyomdának. Ugyannyira, hogy ilyen kiadványok ügyét nemcsak mint nyomtató intézte Fodorik, hanem arra is találunk példát, hogy mint kiadó-vállalkozó is szerepelt. A *Melotai Nyilas István* Agendájának 1634-ki kiadását pl. Fodorik a maga költségén nyomtatta. Gyakorlati kézikönyvnek készült, prédikátorok körében kelendőséget várt tőle. A nyomtatásával azonban nem erőltette meg magát. Szegényes, dísztelen kiállítású munka, melyben még olyan nyomtatási hanyagság is előfordul, hogy a végén díszül alkalmazott szegényes zárórész, egy női fej két babérág között, megfordítva van nyomtatva, hajjal lefelé.

Aránylag a leggondosabb kiadványai működésének első évéből valók, mikor még nem volt írott szerződése a várossal. Ilyen pl. a Temetési pompa című alkalmi nyomtatványa (1632-ből), mely az Iktári Bethlen István gróf Krisztina nevű leányának temetése alkalmával elmondott gyászbeszédeket s a kollégium tógátus diákjaitól szerzett gyászverseket tartalmazza. Elég gondos nyomású füzet, a címlapon hétféle betűfajtát is alkalmaz, jeléül, hogy a nyomda betűkészlet dolgában eléggé el van látva, a homályos kurzív nyomás azonban elárulja, hogy a sűrűbben használt betűfajták bizony már erősen meg voltak kopva.

Latin kiadványai mind theologiai munkák. Így *Gönczi György* De disciplina ecclesiastica c. zsinati végzéseket és az egyházigazgatásra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazó munkájának 1633-ki új kiadása, *Wollebius*, bázeli professzor Christianae Theologiae Compendium c. műve theologusok használatára (1634) és *Nógrádi Mátyásnak* tanítványai számára írott biblia-magyarázata: Epistolae ad Romanos scriptae brevis explicatio (1651). A Fodorik impresszumával ellátott munkák között ez a legutolsó.

Világi kiadványa nagyon kevés maradt ránk. 1639-ben Verböczy tripartitumának régi debreceni bilingvis kiadását nyomatta le újból, 1635-ből pedig egy Álmoskönyv kiadványa maradt: „Álom könyveczke. Miképpen az éjjeli Látásokat, jelenéseket és Álmodásokat érteni és magyarázni kell”... stb. Végül folytatta a kelendő debreceni kalendáriumok kiadását, melyek

közül azonban csak az 1636-kinak egyetlen csonka példánya maradt meg. Látnivaló, hogy világi kiadványaiban tisztán üzleti érdek vezette, olyan munkákat adott ki csupán, melyeknek vásári kelendősege felől bizonyos lehetett.

Érdekes, hogy bár Fodorik kiadványai egyáltalán nem mondhatók csinosaknak, a debreceni nyomdát messze vidékről is fölkeresték nyomtatni való munkákkal. Aminek egyik oka az lehetett, hogy akkoriban általános a hanyatlás a könyvek nyomdai kiállításában az egész országban, másik és talán nyomósabb ok az, hogy a katolikus visszahatás mind erősebben érezte protestáns munkákkal szemben a maga fojtogató hatalmát, úgy, hogy ilyen munkák írói messze földről is ide hozták műveiket, ahol a nyomtatás zavartalanul folyhatott, ha egyébként a nyomtatás költségeiről gondoskodás történt. Ezeknek terhét legtöbbször protestáns főurak, jómódú polgári rendű emberek, esetleg vallásos főrangú asszonyok viselték. E mecénások között látjuk pl. özv. Petneházi Istvánné Király Annát, Perényi Gáborné Salgai Katát, az abauji főispán feleségét (akinek a költségén jelent meg Csiba Márton és Medgyesi Pál egy-egy munkája), özvegy Kerekes Mihályné Bagoly Katát. A debreceni jómódú civisek közül pl. Debreceni Fekete István uram volt a mecénása Veszelin Pál prédikátornak, akinek a nagy tűzi veszedelem után mondott beszédei annyira megnyerték tetszését, hogy kinyomatta őket. Sőt a debreceni tanács is fenntartotta azt a szép szokását, hogy egy-egy kiváló debreceni tudóst munkája kiadásában megsegített, amiről tanúskodik pl. Medgyesi Pál első, Debrecenben megjelent munkájának ajánlása.

Hogy meddig működött Debrecenben Fodorik, mikor halt meg, biztosan nem tudjuk. Az 1652-től 1662-ig terjedő időből egyáltalán nem maradt ránk debreceni nyomtatvány, melynek impresszuma kétséget kizárólag tájékoztatna bennünket afelől, működött-e ebben a tíz esztendőben a debreceni nyomda, vagy sem.

Egy 1663 március 12-én kelt tanácsvégzés valószínűvé teszi, hogy Fodorik mindvégig Debrecenben maradt s itt is halt meg, talán az 1662-ik esztendő elején. Ezen a napon t. i. szóba kerül a tanácsban, hogy „az Typographus maradékinak 115 forintot kell adni, az bötüket éppen redimálni kell város számára, az ház az atyafiaké léssen, contentállyák Fodoriknét belőle”. Ez az intézkedés nem történhetett sokkal a nyomtató halála után, akit szerződése bizonyára mindvégig a nyomdához kötött. Utóda 1662-ben kezdi meg működését, így föltehető, hogy ennek az évnek az elején, vagy a megelőzőnek végén halt meg. Adóssága nem maradt Fodoriknak, legalább a várossal szemben nem, világosan kitetszik abból, hogy a város 145 forintot fizetett ki az örökösöknek a nyomda visszaváltására. Valószínű tehát, hogy a nyomdának haláláig élén állott, de, hogy a nyomda állandóan működött-e ez idő alatt, kétséges. Az mindenesetre magyarázatra szorul, hogy az 1662 előtti tíz esztendőből egyáltalán nem maradt ránk debreceni nyomdatermék. Véletlennek különös véletlen volna. A magyarázattal azonban adatok hiánya miatt adósoknak kell maradnunk.

1662-ben már új nyomtató áll az officina élén: *Karancsi György*, akinek a nevéhez fűződik a debreceni nyomtató műhely legmélyebbre hanyatlásának időszaka. Ebben az évben csupán ideiglenes vezetője volt a műhelynek. A következő év január 27-én a tanács egy bizottságot küldött ki az elhunyt Fodorik hagyatéka fölbecsülésére, a bizottság tagjai voltak: Erdődi János, Kabai István, Balyik András (későbbi híres főbíró), Gyárfás István és Bartha Boldizsár (a Rövid Krónika írója). A hagyaték dolgát elintéztvén a város, a március 5-én tartott tanácsülés végleg kezére bocsátotta Karancsinak a nyomda vezetését, természetesen olyan szerződés mellett, amelyet Fodorikkal kötött.¹⁷

¹⁷ E tanácshatározat (1. Okmánytár XIII. sz.) egyik mondása figyelemre méltó: „Literae vero credentiales, ut antea caeteris artificibus fuerunt exhibitae et traditae”. Ez a credentialis mást nem jelenthetett, mint: *megbízó levél*, ugyanolyan szerződési forma, amelyet a város Fodorikkal kötött. E passzus szerint azonban nemcsak Fodorikkal, hanem a többi, régebbi nyomtatókkal is, „caeteris artificibus”, ilyen szerződéses

Tizennégy esztendeig állott a nyomda élén Karancsi. Működésének szomorú tanúbizonyságai a minden kritikán aluli kiadványok. Nyomatványait első pillanatra azonnal föl lehet ismerni silány, piszkos voltokról, egyenetlen nyomásokról. A legrosszabb minőségű papírt használta. Díszítései piszkosak, homályosak, fejlécei hétrét görbednek, a keretdíszek gondatlanul összeállítva. Nyomása egyenesen hajmeresztő. Antikva betűi kövérek, egyenetlenek, az *a* és *e* betűket piszkos folt helyettesíti, kurzívja meg éppen olvashatatlan. A debreceni nyomdában egyik nyomdász-nemzedék a másokra hagyta a *Karancsi-betűk* emlékezetét. Ha valamelyik nyomatvány nem úgy sikerült, mint kellett volna, arra kijárt a szentencia: valóságos Karancsi-nyomás.

Kortársai is tudatában voltak annak, hogy a Karancsi nyomatványai nem méltók a nyomda múltjához, de nem igen keseregtek miatta. A derék tudós Köleséri pl. egyik munkájának (Arany alma 1673) az olvasóhoz intézett soraiban ezeket írja: „Mondhatná valaki: Homályos a Typus is és sok aprólék fogyatkozások estenek a nyomtatásban. Igaz, de lám, a szurkos erszéyben levő aranyat szeretik az emberek. Osztán nem olly homályos, hogy az kinek jó két látó szemei vannak, el ne olvashatná. A derekasabb fogyatkozásokat fel jedzettük a könyv végén, a többit könnyű el igazítani”.

Maga Karancsi igen kedélyesen siklik el a nyomás fogyatkozásai felett. Csipkés György egyik munkája (Pestis pestise 1664) errátáinak elősorolása közben egy párat „az nyomtatásban esett derekasabb fogyatkozások” közül kijegyez, a többire nézve ezt az utasítást adja: „A többi betűváltozás lévén csak, meg nem akadályoz”. Persze, ha ezeket is mind kijegyezte volna, új könyv került volna ki belőlük.

Egy helyen mégis megembereli magát annyira, hogy legalább mentegetőzik. Báthori Mihály Hangos Trombita című művének errátáit bevezető soraiban ezt írja: „Az nyomtatásban esett fogyatkozásokat így jobbíts meg... Az többit az Kegyes Olvasó megjobbíthattya, mivel a bötűknek elkopása miatt nem mindenütt láczik meg az *a, e, l, r*”.

Tehát a *betűk elkopása*. Oknak bizony elég súlyos ok. Mentené is valamennyire a derék Karancsit, ha nyomatványaiból arra a meggyőződésre nem jutnánk, hogy a *régi betűk mellett használt ő a régiektől teljesen eltérő, új típusú betűket is*. Vannak olyan nyomatványai, melyekben egyáltalán nem a régi betűket használta, mégis piszkos, nehezen olvasható a nyomás s a betűk is kopottaknak látszanak. Aminek körülbelül az lehet a magyarázata, hogy Karancsi, ha szerzett is be új betűkészletet, valami más nyomdából szerezhetette, már használt, kopott állapotukban.¹⁸

Látta, érezte a debreceni tanács, hogy az officina régi jó hírneve mint foszlik szerte a szégyenletes állapotok miatt. Próbált is segíteni rajta. Az 1671 június 21-ki tanácsülés egy rövid feljegyzés szerint kimondja, hogy „az Typographia ruinában lévén, újabb Typographust

viszonyban állott a város. Másként nem tudom magyarázni a dolgot, mint hogy a város már Fodorik elődjével is kötött írásbeli szerződést, csak hogy ezeket nem vezette a protocollumba s így nem maradt ránk. Íme, megint egy olyan nyom, mely azt igazolja, hogy a nyomda 1633 előtt is a város tulajdona volt.

¹⁸ Részemről azt gyanítom, hogy ez a beszerzés Váradról történt. Váradnak kitűnő nyomdása volt 1640-től kezdve: Szenci Kertész Ábrahám. 1660-ig működött ott s a többi között ott nyomtatta szép, új betűkkel a Károli-féle bibliát is, melynek befejezése végett az ostrom elől Kolozsvárra menekült. Sajtóját és betűit iktári gróf Bethlen István hozatta számára Lüneburgból. (Magyar Könyvszemle. 1901. 288. 1.) Váradon egy pincében volt elhelyezve az egész fölszerelés. Könnyen megtörténhetett, hogy Kertész távozása után a debreceni tanácsbeliek, akik sűrűn megfordultak Váradon, a török őrizőktől valami „kézbeli ajándékkal” megszereztek egyet s mást a gazdátlan holmiból. Egyes Kertész-féle keretdíszítések, fejlécek, iniciálisok ugyanis az 1660 utáni debreceni nyomatványokban is előfordulnak. Sőt egy Kertész kiadványait jellemző címer is látható egyik-másik Karancsi-nyomatványon: koszorú közepén nyíllal átlőtt torkú, egymással szemben álló két hattyú-féle madár (az iktári Bethlen-család címere, melyet utóbb Karancsi nyomdai jelvény gyanánt címlapdíszül használt); szintén a várad pincéből kerülhetett Debrecenbe. Ez a címer ugyanis ott látható a Kertész-féle biblia címlapján.

kell állítani”. Egy évre rá azzal próbálkozik meg, hogy „az Pataki Typographust is híni kell ad Typographiam”.

De a próbálkozások nem vezettek sikerre. Karancsi tovább nyomtatott, piszkosan, hanyagul, s nem volt, aki helyébe álljon. Aminek – mint mindennek a világon – meg volt a maga oka. Csak meg kell keresnünk ezt az okot, helyesebben okokat.

Amit Karancsi is felhozott mentségül, az mindenestre számbavehető ok volt. A debreceni nyomdai felszerelés, idestova száz évi használat után alaposan megrongálódhatott. A betűk teljességgel elkoptak. A Rheda Péter hagyatékának számbavétele alkalmával a bizottság már kopottaknak találta a betűket, melyek kimutathatólag állandó használatban voltak a XVI. század második felétől egészen Karancsiig, sőt a kevésbé használt betűfajták ezután is előbukkannak itt-ott. Ez különben nemcsak a debreceni nyomdában volt így.

A kolozsvári Heltai-féle nyomda 110 évi fennállás után 1660-ban azért szűnt meg, mert betűi teljesen elkoptak, felszerelése elromlottak, újak beszerzéséről pedig senki sem gondoskodott. Erre való vonatkozással írja panaszolva Pápai Páriz:

„... de már
Kopott, fogyott mátrix, betű új mestert vár.
Olly mester Erdélyben s itt körül nem vala”.

A kolozsvári nyomda csak akkor ébred új életre, mikor az ottani reformátusok 1669-ben Hollandiából hozatott remek Elzevir-betűkkel szerelik föl a nyomtató műhelyt.

A debreceni nyomda is neki lendült volna, ha a debreceni tanács hasonló lépésre szánja el magát. De nem tehetette, amire megint nagyon jó oka volt, azaz helyesebben: nagyon szomorú, nyomós oka volt.

Ebben a korszakban, az 1660-as években éli Debrecen városa legszomorúbb, legtöbb szenvedéssel, kárral, bajjal, búslakodással telt évtizedét. Ime, egy pár adat Bartha Krónikája nyomán: 1656-ban óriási tűzvész pusztítja el, egy évre rá a lengyel beütéstől való félelem szinte már a szertefutásra viszi rá Debrecen lakosságát, 1658-ban a tatár tábor fenyegeti végpusztulással, 1660-ban a török zsarolja meg rettenetes módon, ekkor volt a hírhedt *Szejdi-járás*, melynek emléke még sokáig töltötte el rettegéssel a debrecenieket, 1661-ben Vígkedvű Mihály főbíró Szénán pasa karóba húztatja, Debrecent pedig minden élméből kifosztja Kemény János táborjárása, 1663-ban tatárok sarcolják meg s perzselik föl az egész határt. S ez így megy mindaddig, míg a török uralma alól Várad visszavétele után a tiszántúli vidék fel nem szabadul. Akkor meg a labanc hadak veszik át a zsarolás munkáját, nem oly nyers kegyetlenséggel, mint a török, de sokkal találékonyabb változatossággal.

Ilyen körülmények között csakugyan nem lehetett szemére vetni a debreceni tanácsnak, hogy annyi baja között a nyomdai felszerelést meg nem újíttatta. Békés idők kellene az ilyen csöndes, építő munkára.

Itt a magyarázata annak is, hogy igazán ügyes, Rheda Péter-féle nyomtatót miért nem tudott kapni sokáig a város. Valamire való tipografusnak, hacsak bátorságos helyen élt, szerényebb viszonyok közül sem volt kedve ide jönni, az örökös rettegések, „búsulások” színhelyére.

Egyébként Karancsi, ha nyomtatónak nagyon gyenge volt is, mint kiadó elég ügyesen tudott utána látni annak, hogy a nyomda számára megrendelőket szerezzen. Igen érdekes és jellemző adalékokat találunk erre nézve Eötvendi Molnár Ferenc debreceni diák Lelki Tárház című, Karancsinál megjelent munkájának Barkó Benedek, kecskeméti szénátorhoz intézett ajánlásában. Tipikus példája sok érdemes munka megjelenése módjának. Elmondja benne a munka keletkezésének egész történetét. Megírásához az ösztönzést néhai Bereghi János kecskeméti prédikátor csonkán maradt munkájából merítette, melyben ez megkísértette a biblia „summá-

jának” verses feldolgozását. Ő, mint jászberényi tanító, olvasta e verseket s mindjárt hozzá akart fogni, hogy a munkát ott folytassa, ahol Bereghi félben hagyta, de nem volt hozzá bibliája. 1664-ben visszatérván a kollégiumba, Martonfalvi György előadásait hallgatta s ott barátai unszolására a „Tékozló fiú históriája” mintájára versekbe foglalta a biblia egyes szakaszait, hogy könnyebben emlékezetükben tarthassák. Szépen letisztázta az egészet a végből, „hogy ha Isten ő felsége olyan Istenhez buzgó Istenfélő Patronust parancsolna hozzája, aki nyomtatására való költséget nem szánna”, sajtó alá bocsássa. Itt lép aztán közbe Karancsi. „Ez kis munkátskámát annak okáért, – írja az ajánlásban Molnár – hogy kegyelmednek ajánlanám és dedicálnám Nemzetes Uram (jóllehet kegyelmed engem személyemben nem ismerne), okot ez adott: Mivel Betsületes *Karancsi György* Ur Debreczeni Typographus említé nem régen előttem, hogy az elmúlt Sz. Mihály napi Szegeden eső vásári alkalmatossággal kegyelmeddel vatsorán egy asztalnál lévén, említette volna kegyelmed előtt ez szép kis munkátskát (mellyet én az előtt ő kegyelmének mutattam volt, s mondtam is, hogy ha Patronusom lenne hozzája, kinyomtatnám) és annak hasznos voltát commendálván, kegyelmed legottan kapott rajta és kinyomtatására való költségét is ígérte emberséges emberek előtt. Én is annak okáért, Karancsi György Urammal együtt, ez kis munkátskámát kegyelmednek ajánlom”.

Ilyen élelmes tudott lenni Karancsi a patrónuskeresésben. A munka 1666-ban meg is jelent, Karancsi-stílusban ugyan, maszatos, ügyetlen nyomással, de mégis valamivel gondosabban, mint többi nyomtatványai.

Különben a Karancsi-kiadványok, ha külsőleg silányak is, tartalomban éppen nem utolsók a XVII. század debreceni nyomdatermékei között. Nehány nevezetes tudományos munka is akad köztük, leginkább Debrecen akkortájt messze híres, nevezetes két tudós férfianak, *Komáromi Csipkés György* és *Martonfalvi Györgynek* tollából.

Az előbbinek 1664-ben adta ki egy munkáját *Pestis pestise* címmel, melyben a tudós szerző gyakorlati és lelki útmutatásokkal szolgál az akkoriban dúló pestis alkalmából. Az ajánlási maga Karancsi írta s intézte Naláczi Istvánhoz, Apafi Mihály fejedelem „dicsiretes Hopmesteréhez”. Hosszadalmasan, bibliai idézetekkel tarkítva, – amiből kitetszik, hogy a szent írásban verzátus ember volt Karancsi – elmondja, hogy kiki azzal kedveskedik jóakarójának, amivel rendelkezik. „Ez szerént azért én is abból, az mellyből, az én hivatalom szeréül követvén, élek, az kegyelmeddel való gyenge ismeretségemnek erősítésére és kegyelmedhez való jó akaratomnak és szeretetemnek megjelentetésére, ajándékozom kegyelmedet ez kis ajándékkal”. Abból, hogy Naláczival volt ismeretségben s egy pár jellegzetesen székeleyes kifejezéséből („olvassa meg *szüvessen*”) bizvást lehet gyanítani, hogy Karancsi székeley ember volt. Üzleti élelmessége is rávall a székeleyre. Mellesleg mondvá, ez a Naláczinak ajánlott munka egyike legcsúnyább nyomtatványainak.

Komáromi Csipkésnek egy év mulva ismét kiadta egy munkáját: Az *Judiciaria Astrologiarol* és *Üstökös Csillagokról* való *Judicium* címmel, ajánlvá a város főbírójának és három tanácsbeli vezető emberének. Nála jelentek meg továbbá Csipkésnek következő munkái: *Anglicum Spicilegium* (1664), 49 lapos érdekes kis munka: az első gyakorlati útmutató nálunk az angol nyelv megtanulására; *Concionum Sacrarum Centuria Tertia* (1665), különböző alkalmakra való egyházi beszédek gyűjteménye, számos kiadást ért (Várad: 1659, Szeben: 1665, Debrecen: 1665, 1668, 1669); Beszerményi Mihály deák elhalt felesége fölött tartott beszéde (1662); Amesius Vilmos után angolból fordított munkája: *Angliai puritanismus* (1662).

Martonfalvi Györgynek is számos munkája jelent meg Karancsi kiadásában: egy prédikációja „Keresztyéni Inneplés” címmel, melyet a nagytemplomban mondott el s mely két tehetős polgár, Vígkedvű Pál és Kondorosi János támogatásával jelent meg (1662); latin nyelven: *Disputatio Theologica de Presbyterio* (1662); *Petri Rami Dialecticae Libri Duo* (1664), melynek első kiadása Utrechtben jelent meg; *Examen Logicum...* stb. (1664); *Ars concionandi*

Amesiana (1666), lelkészek számára való kézikönyv; Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae... stb. (1670), 1155 lapos hatalmas theologiai szakmunka; ennek második kötete (1675) szintén nagy terjedelmű, 1237 lapos könyv, ez volt Karancsi utolsó latin kiadványa.

Összesen 18 magyar és 12 latin nyomtatványa maradt ránk. A már felsoroltakon kívül érdemes megemlíteni a *Köleséri Sámuel*, kiváló debreceni pap munkáját, az 1673-ban megjelent *Arany Almát*, a debreceniek „és az ide fejeket lehajlott számkivetetteknek serege” előtt mondott egyházi beszédeinek gyűjteményét. Ajánlásában, melyet a debreceni tanácshoz intéz, sok érdekes dolgot mond el saját magáról s az akkori állapotokról, a többi között elárulja, hogy e könyv létrejöttében is nagy része volt az élelmes Karancsinak: „Karancsi György Uramnak is nagy készségét s serénységét tapasztalván ez sz. Munka körül, ösztön volt oldalamban a hozzá fogásra”.

Másért is nevezetes ez a munka: az *első debreceni nyomtatvány, melyen rajta van a cenzori approbáció*. A cím hátlapján ugyanis kurzív nyomású sorokban elmondja *Nógrádi Mátyás* szuperintendens, hogy még kéziratban kezéhez kapta a könyvet, áttanulmányozta és semmit sem talált benne „praeter sinceram Orthodoxiam”, méltónak ítéli a kinyomatásra s ajánlja az olvasóknak.¹⁹ Nem kimondott cenzura, amit igazol a pár sor címe is: *Judicium de libello* (vélemény a könyvről), inkább biztosítása a közönségnek, hogy olvasás közben tévtanoktól nem kell tartania, lényegében azonban mégis csak cenzura, nem a főbíróé, nem a városi tanácsé, hanem a kálvinista egyház hivatalos képviselőjéé.

¹⁹ A latin eredetiben így hangzik a befejező rész: „Ego in his nihil inveni, praeter Synceram Orthodoxiam; quare promulgatione et impressione dignas judicavi, quarum pia lectione suas conscientias in veritate illa, quae est secundum Deum, consolari studebunt pii lectores. Valet Deo.

Ex Nagy Bajom. An 1673. Die 24. julii. Vester in Christo *Matthias Nogradi* Superintendens”.

A második munka, mely ilyen imprimaturrel jelent meg, ugyancsak Kölesérinek „Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen...” című, 1677-ben Rosnyaitól kiadott prédikációs könyve, melynek címlapja hátulján ez olvasható:

„Lectori Candido Salutem!

Sub diebus Vindemialibus misit ad manus meas Clar. ac S. Doctr. Christi Servus, Samuel Köleserinus, pro nunc Ecclesiae celebris Debrecinae Concionator, Practicas suas Conciones, quas, quantum potui legi et inveni dignas Typographie tradendas, et ad bonum publicum excudendas, quibus fideles, et Domini Candidandi possunt uti, Laboribus suis promovendis, Valet et vivete Deo. Anno 1677. Die 23 Septembris. In Debrecen. Tuus in Domino

Matthias Nogradi,
Reformatus Episcopus”.

Mint látni való, mindkettőnél az engedély formulája: „méltónak ítélem a kinyomatásra”. Az első munka, melyben kifejezetten olvasható, hogy a megjelenés a püspök engedélyétől van függővé téve, Diószegi K. István „Kiosztatott Talentom...” című, 1679-ben megjelent egyházi beszédgyűjteménye. Ennek 6-ik lapján olvasható a püspök approbációja:

„Ad piam recordationem Sacri hujus operis approbatio.

Nuper in Generalis Synodi Congregatione, pro die 27. Januarii Debrecinum convocata, accesserat me, Vir Clarissimus ac Doctissimus Stephanus Diószegi S. Sanctae Theologiae Doctor Syncerus, in praesentia mea doctas suas Conciones, lingua materna propositas exhibuit, quas ego quantum potui, pro illius temporis brevitate et legi et volvi, in quarum decursu, nihil aliud inveni praeter veram et Orthodoxam Religionem. Utinam omnes, Ecclesiarum nostrarum Ministri, suum ante bustum sic suas ornarent Sedes! quibus Lucubrationibus aedificarentur Tyrones. Quas quidem doctas meditationes *ego excudendas concessi*. Valet et Deo gratias agite lectores, pro verae Religionis plantatoribus. Ex Nagy Bajon [*sic*]. Anno 1677. Die 20 Febr.

Matthias Nogradi,
Generalis Ecclesiae Insp. Cupit tibi foelicitatem
illam L. A. quam speras a Deo”.

Utána még egy approbáció következik, a Mislei Mihály érmelléki esperesé, aki a munkát, mint az igaz tudománytól el nem térőt („nihil a sana doctrina alienum”) kinyomathatónak ítéli („typis mandari posse iudico”).

Érdekes kiadvány a *Kegyves vitéz* című álneven 1675-ben megjelent életrajza Gusztáv Adolfnak, melynek szerzője (hihetőleg a bujdosó kurucok tábori papja: Szőnyi Nagy István) *Philopatrus Arvadinus Theaitetus*-nak (hazáját szerető, árva, istenhez könyörgő) mondja magát. A nyomtatás helyül *Christianopoly* van az impresszumon. Egész nyomdai kiállítása azonban teljesen rá vall Karancsira, akinek semmi más oka nem lehetett erre a titkolózásra, mint hogy félt a labancok bosszújától, akik az ilyesféle vétket nem egykönnyen bocsátották meg. A török alatt nem volt példa effélére, a török a lelkiekkel nem törődött.

Igen érdemes kiadványa Karancsinak Bartha Boldizsár *Rövid Chronica* című 1666-ban megjelent értékes munkája. Már mint tartalmilag értékes, mert nyomdai kiállítására nézve még a Karancsi-kiadványok közül is kirikít, annyira csunya, kritikán aluli könyv. A címlapon új, eddig még debreceni nyomtatványokon elő nem fordult fametszetű nyomdai jelvény látható: levéldísszel körülvett karikában stilizált fa, törzsén keresztbe kétszer hajlott szalag ezzel a föl írással: *Pacem te poscimus omnes*. Lehet, hogy egyenesen ehez a könyvhöz készült címlapdísz. A jelmondat ugyanis nagyon talál a könyv tartalmához. Szomorú, nehéz időknek, Debrecen legválságosabb korszakának eseményeit mondja el benne Bartha Boldizsár, aki a város egyik lehetséges polgára, számos követjárásban résztvett tanácsbelije, a tanácskozásokban nyomós szavú vezető embere volt. Az átélt borzalmak közvetlen festésével, a város ügye iránt érzett rajongó szeretettel tűnik ki ez a kis könyv, a régi Debrecen történetének legnevezetesebb forrásműve. Dobozi Istvánnak, az akkori híres, nagy eszű főbírónak van ajánlva. Egyetlen teljesen ép példánya a kollégiumi könyvtár tulajdona, a többi, különböző könyvtárak tulajdonában levő öt példány mind csonka.

Még egy kiadványa érdemel említést: Menyői Tolvaj Ferenc „Az Arithmetikanak; avagy az Számlálásnak öt Speciesinek rövid Magyar Regulákban foglaltatott Mestersége” című 1675-ben megjelent számtani kézikönyv, melynek ez a legelső kiadása; egyetlen megmaradt példánya a sárospataki kollégium birtokában van.

Hogy 1676-ban nyomtatott-e még Karancsi Debrecenben, nem tudni, ebből az évből nem maradt ránk debreceni nyomtatvány. Egyetlen itt nyomott munkának címét (Köleséri: Idvesség sarka) Sándor István könyvesháza említi, az impresszumot azonban nem közli. Valószínű, hogy Karancsi ebben az évben halt meg, mert a következő 1677-ik esztendőben már az új tipografus: *Rosnyai János* nyomtat Debrecenben.

Rosnyai ügyes nyomtató volt. A debreceniek még pataki működése idejéből ismerhették. (Az ottani nyomdának 1657-től kezdve állott az élén.) Erre mutat az a főntebb idézett tanácshatározat, mely 1672 januárius havában megkísérelte Rosnyai megnyerését a debreceni officina élére. A pataki kollégiumot és nyomdát 1671 szeptember havában ugyanis szétzavarta s elkergette a labancság. Rosnyai éppen Czeglédi István, a tudós kassai papnak, akít a kassai német parancsnok halálos betegen hurcoltatott a pozsonyi vértörvényszék elé s aki útközben halt meg a nagyszombati mezőn, az erős meggyőződés e vértanújának *Sion vára* című hit-tudományi munkáját nyomtatta, mikor a nyomtatást félbeszakítva menekülnie kellett Patakról. Egyenesen Debrecenbe bizonyára azért nem menekült, mert itt egyelőre nem gondolta magát elegendő biztonságban. Erdélyben bújdosott tehát, a megkezdett munka nyomtatását is ott fejezte be Kolozsvárott, 1675-ben. Karancsi halála után végre sikerült őt a debreceni tanácsnak megnyernie s a csakugyan „ruinában” heverő officina újjászervezéséhez hozzá is látott 1677-ben.

Eleinte a Karancsiról rá maradt készlettel dolgozott. Meglátszik ez a két első év megmaradt kiadványain, melyeknek nyomdai kiállítása csak oly silány, mint volt a Karancsi-korszakból valóké. Ilyen kiadványa pl. a *Köleséri Sámuel* „Szent írás Rámájára vonatott Fél-kereszttyén” című prédikációs könyve, melynek egyetlen sorai, homályos nyomása, a rossz festék miatt egybemosódó betűi azt bizonyítják, hogy Rosnyai ekkor még az átvétel és berendezkedés

bajaival küzdött s a régi felszerelésekkel dolgozott. A tudós szerző nem is hagyja ezt megemlékeltlenül az olvasóhoz intézett előljáró beszédében: „*Ha a Typographiának régisége s kopottsága miatt néhol-néhol esett homályosság a nyomtatásban, azért a dolgot meg ne utáld; hanem míg Isten világosabb Typusokat ad, vedd jó néven addig a csekély munkát s élj vele idvességesen*”. A munkát ajánlja az idősb Dobozi Istvánnak, aki Debreczen legváltóságosabb idejében vezette nagy bölcseséggel a város ügyeit, az ifjabb Dobozi Istvánnak „a Tudományoknak nagy szeretőjének s ma is szíves gyakorlójának” és Dobozi Benedeknek, a város egyik esküdt bírójának „kiváltképen azért, mert a Munkának kibocsátásától nem szánta költségét, hanem jó szívvvel adakozott”. E munka toldaléka Kölesérinek egy „Keserű-édes” című, a nagytemplomban elmondott beszéde, mely az idősb Dobozi költségén jelent meg. Két esztendei itt időzése alatt sokat tett Rosnyai. Egészen új betűkkel szereltette föl a nyomdát. Új címlapkereteket, fejléceket, zárórajzokat hozatott. A nyomtató présen is alapos javításokat tehetett. Ugyannyira, hogy ha egymás mellé tesszük a Köleséri említett művét és pl. a két év múltán ugyanitt megjelent *Diószegi István* Kiosztatott Talentomát, el sem hinné az ember, hogy ugyanegy nyomdából került ki a két könyv.

Az utóbbinak nyomása többé nem piszkos, elmosódott, hanem határozott, éles körvonalú, jele, hogy vadonatúj betűket nyomott a prés. Könyvdíszai is újak, egyszerűek és ízlésesek. Az ajánló-levél iniciálisa Mária és József menekülését ábrázoló fametszetű kis kép. Kurzív nyomása is tiszta, olvasható, amire már évtizedek óta nem volt példa debreceni kiadványban. Felhasználja azonban a régi fölszerelésből is azt, ami még felhasználható, így pl. egy még el nem kopott Karancsi-féle zárórajzot. A címlapon új, eddig debreceni nyomtatványokon még elő nem fordult nyomdai jelvény látható: négyszögűre stilizált lombú fa, alatta taláros emberi alakkal.

Hogy az új beszerzés hogyan és honnan történt, arról sem a jegyzőkönyvekben, sem másutt felvilágosítást nem találunk. Valószínűleg Hollandiából, ahol ekkoriban a legszebb betűket metszették s ahonnan rendelték, mint láttuk, a kolozsváriak is a maguk betűit.

Hollandi eredetre vall az említett új nyomdai jelvény is, mely az Elzevírek széltiben ösmert jelvényének utánezata. Végül az is emellett a föltevés mellett szól, hogy pár év múlva a városi tanács Töltésit a könyvnyomtatás művészetének eltanulására Hollandiába küldi, ami valószínűvé teszi, hogy a város már előbb is hollandus nyomtatókkal állott összeköttetésben.

Rosnyainak ránk maradt 21 magyar és 8 latin nyomtatványa közül nevezetesebbek:

Diószegi K. István, ebben az időben diószegi lelkész már említett prédikációs könyve, a Kiosztatott Talentom (1679), melynek kiadásában segítségére volt maga Apafi Mihály fejedelem, kitől a szerző Fejérvárt létében kapott segítséget, továbbá Munkácsi István debreceni főbíró, aki „segítséggel volt a Papyros hozatásban”, paptársai közül: Veresmarti Miklós szentimrei, Bányácskai Péter keserűi és Olaszi Ferenc asszonyvásári prédikátorok, mint azt az ajánlásban Diószegi hálával említi föl. Ugyancsak ettől a szerzőtől: A Sz. Generális Gyűlésben lett némelly delibetatumok (1682), melyeket prédikációkba foglalva Diószegen mondott el.

A tudós és kedvelt szónok hírében álló *Köleséri Sámuel* debreceni papnak már említett művén kívűl: Jósue szent magaeitökélése c. prédikációja, melyet „egy buzgó hallgatójának kívánására és költségével adott ki” (1682) és egy latin nyelvű rövid disputatiója: Disputatio Theologica (1679), amelynek érdekes az impresszuma: „Debrecini Ex Officina Johannis Rosnyai, Amplissimae Civitatis Typographi ordinarii.”

Kabai Bodor Gellért debreceni pap ugyancsak prédikációs könyvet (Hegyes ösztön, két kiadásban 1678 és 1682) adott ki nála, és pedig az ezen időben válóságos divattá vált örvendetes szokás szerint egyik hallgatójának „Rima-Szombathi Szabó Pál Uramnak, Debreczen

Városának edgyik becsületes lakossának” költségén, aki kész volt „maga megszorításával is a költségadásra”.

Általában ez időtájt a debreceni nyomda legsűrűbb dolgoztatói a debreceni tudós papok és kollégiumi tanárok voltak, mecénásai a debreceni tanácsbeliek és jómódú polgárok. Ami főképen abból magyarázható, hogy Debrecen soha annyira nem volt bővében tudós, eszes vezető férfiaknak és áldozatra kész polgároknak, mint éppen ebben a legnehezebb, válságos időszakában. Szerencséjére, mert különben megtörténhetett volna az, hogy Debrecen lakossága a sok rémséges csapás között szertefut és üresen hagyja a város falait és házait. Nem egyszer volt rá eset, hogy csak a vezető férfiak bölcs és önfeláldozó eljárása s erélye mentette meg Debrecenét ettől a sorstól.

Debreceni pap volt pl. *Felvinczi Sándor*, akinek a „Jehova nevében a pestisről való Rövid Beszélgetés” című prédikációi (1679) a dúló pestis alkalmával látták el a híveket lelki vigasztalással, továbbá *Szenczi Pál*, akinek „Részegesek jajos pohara” c. prédikációja a többszörös mecénás Szabó Pál uram költségén jelent meg (1681), a szépszavú prédikátor üdvösséges tanításait a részegeskedés fertelmes szokása ellen így a nyomtatott betű erejével is minél hathatósabban terjeszteni kívánván. Úgyszintén *Csúzi Cseh Jakab*, akinek Lelki bölcseségre tanító iskola c. kérdések és feleletekben irt vallásos elmélkedése (1680) és Edom ostora c. prédikációs könyve jelent meg Rosnyainál. Ez utóbbi munkáját még mint losonci pap írta s ajánlotta a losonci gyülekezetnek. Könyvészetileg egy érdekes példánya van meg a debreceni kollégiumi könyvtárban. A könyv 5. és 8. lapja ugyanis kettős nyomású, a szöveg kétszer van egymás fölébe nyomva, ami csakis az akkor használatban levő nyomtató prés szerkezetéből magyarázható. A prés lendítőjét u. i. a nyomtató egymás után kétszer lódította meg s közben a papiros egy kissé elmozdult a helyéről, így maradt azután a nyomás kettős.

A környékbeli, sőt távolabbi vidékeken lakó református papok is szívesen keresték föl a debreceni nyomdát. Így *Szőnyi Nagy István*, újvárosi pap, akinek *Kegyes lélek vezércsillaga* című imádságos könyve jelent meg itt²⁰ (1681), *Drégely-Palánki János*, tállyai pap egy magyar és latin elmélkedéseket tartalmazó papi kézikönyvet (mindkettő 1682-ben), *Gyulai Mihály*, dobi prédikátor egy vallásos elmélkedést nyomtatott ki Rosnyainál a tánc veszedelmes hatásáról (1681), ajánlván a könyvet kedves komájának, Csernátoni János löki papnak. E könyv címét érdemes teljes egészében idejegyezni. Tipikus példája annak a furcsa, ki-sújtásozott címlapdivatnak, mely a XVII. század derekán széltiben lábra kapott s különösen a debreceni nyomtatványokon szinte már a komikumig ment. Ime:

„Fertelmeskedő, s bujálkodó Tancz Jutalma, azaz: Ollyan idvességés Lelki tanítás; mellyben a Tánzolás micsodás vétek légyen Isten ellen bőségessen meg tanittatik; és az Isten Szent Könyvéből elégedendőképpen megvilágosítottatik; a Tánzolókat miképpen büntesse meg Isten, előnkben adatik; a Tánzot javalló embereknek ellenvetésire felelet bővön, és igazán nyujtatik; mi légyen azért tisztünk a Tánz helyett előnkben számláltatik. Mellyet közönséges haszonra ki-bocsátott *Gyulai Mihály*, a Dohi Ecclésiának L. Pásztora. Debreczenben. Nyomtatta Rosnyai János, MDCLXXXI.”

Aligha járok hibás úton, ha ezt a divatot úgy magyarázom, hogy a vásárokon való könyveladás kényszerűsége hozta magával. A könyves-sátor vásárlóinak kényelmére készültek ezek a kikacsaringózott, hosszú címek. Aki ott válogatott, keresgélt olvasni valót a ponyva alatt, nem nagyon ért rá, hogy egy könyvből egész részleteket olvashasson s úgy ítélje meg,

²⁰ Szabó Károly szerint (Régi Magyar Könyvtár. I. 517. 1.) 1856-ban még megvolt a debreceni városi nyomda irodájában egy példánya, melyről Lugossy József címmást is vett. Az irattárt és régi kiadványokat tartalmazó szekrényt (mert csak erről lehet szó) gondosan átkutattam, azonban seholy nyomát sem találtam ennek az értékes kiadványnak, mely így most már csak egyetlen példányban van meg a sárospataki kollégium könyvtárában.

érdemes-é megvenni. Arra való volt a könyv részleteiben is tájékoztató, csalogató, rőfös hosszúságú cím, hogy tájékozva legyen a vásárló a benne foglalt „idvességes tanítások” felől. Ha például az istentelen gondolatokra biztatgató tánc fertelmességéről akart olvasni jámbor és épületes elmélkedéseket, hívogatóbb címe nem is lehetett könyvnek, mint a Gyulai Mihályénak. Ámbár, hogy mindamellet valami nagyon kapkodtak volna érte, még a korabeliek is, nem egészen bizonyos

A tudós munkák kiadásában a két kiváló, országos hírű tudós, Martonfalvi György és Komáromi Csipkés jártak elől. Az utóbbinak két latin nyelvű bibliamagyarázata, Pál leveleinek fejtegetése jelent meg 1677-ben, első renden szakemberek számára. Mindkét kiadványból csak egy-egy példány maradt ránk, a debreceni kollégiumi könyvtár birtokában. Conciorum Sacrarum centuria secunda című latin munkája, (melynek 1665-ki első kiadásáról már volt szó) 1679-ben új kiadásban jelenik meg.

Rosnyainak valamennyi tudós kiadványa között azonban első helyen áll a *Martonfalvi György Tanító és czúfoló Theologiája* (1679). Nevezetes munka, melyet szerzője, a kollégium messze híres tudós professzora, Amesius és Vendelinus nyomán kérdések és feleletek alakjában írt első sorban tanítványai használatára. Gyakorlati célzatát igazolja a nyomdai kiállítás is. Tizenkettedrét, zsebkiadású 628 lapos könyv, de azért sokat tartalmaz, mert betűi kicsinyek. Sűrű, de igen tiszta, éles a nyomása. Kurzívja jól olvasható. Díszítése egyszerű, de ízléses. A kiadás költségeit – ez nevezetes dolog – a kollégiumi ifjúság egyeteme, az úgynevezett „*amplissimus coetus*” viselte, amint azt a címlap s a II. Apafi Mihály fejedelemhez intézett ajánló sorok elárulják. Ugyancsak ilyen formátumu kiadásban jelent meg s szintén a kollégiumi ifjúság költségén a „Nagy Martonfalvi Györgynek, Sz. I. M. D. és a Debreczeni Collegiumnak néhai Professzornak Szent Históriaja” (1681), melyet „maga költségén kinyomattatott a Debreczeni Collegium, és a meghóltak vótuma, s testamentoma szerént világra bocsátott Szilágyi Márton, azon Collegiumnak egyik Professzora”. Teleki Mihályhoz, a hatalmas erdélyi kancellárhoz, intézett ajánlása igen érdekes adatokat tartalmaz az ifjúságtól „nagy”-nak nevezett Martonfalvi életéről s Teleki és a kollégium közötti viszonyról. Martonfalvinak ez utolsó munkája volt, befejezésében a halál gátolta meg. A befejezés és sajtó alá rendezés munkáját egykori kiváló tanítványa, később professzortársa, Szilágyi Márton végezte.

Rosnyai az alkalmi kiadványok divatját sem hanyagolta el. Köleséri Sámuel Mihály nevű fiának halála alkalmából a kollégiumi tanárok és tógátusok gyászversei „*Sympathia Memoriae Nominis Michaelis Köleséri*” címmel önálló alkalmi füzetben jelentek meg 1679-ben, „*Parentatio Lugubris*” címmel pedig 1681-ben a Nógrádi Mátyás püspök halála alkalmából elmondott beszédek és versek, különösen gondos, tiszta nyomású, a nyomdának becsületére való füzetben. „*Applausus Votivus*” címmel végül azok az üdvözlő versek jelentek meg Rosnyainál, melyeket az ifjabb Köleséri Sámuel tiszteletére írtak deáktársai, a leydeni egyetemen doktorrá avatása alkalmából.

Nem nyomdai kiállításáért, hanem könyvészeti becséért megemlíjtük „A Debreczeni Scholának mindennapi estveli könyörgése” c. négy levélből álló nyomtatványát (1682), mely a debreceni kollégium unikuma s értékes művelődéstörténeti emlék. Végül nem utolsó jelentőségű dolog, hogy a második ismert magyar *ábécés könyv* Rosnyainál jelent meg, a debreceni officinában (1681). Az elsőt ugyancsak ő nyomatta Patakon 1659-ben.

Rosnyai 1682 december második hetében bekövetkezett haláláig állott a nyomda élén. Halála idejét pontosan tudjuk abból az alkalmi füzetből, melyet utódja 1684-ben adott ki: „Halotti két Praedicatiok, mellyek közzül: Az elsőt 10. Decemb. An. 1682 üdvözült Rosnyai János uram: az másodikat 16. Jan. An. 1684 üdvözült Hodosiné Asszonyom felet az Debreczeni Nagy Temetőben el-praedikállotta; És kettős gyászban lévő Böcsülletes özvegynek, Rosnyai

Jánosné Asszonyomnak kívánságára typus alá adta, Szenczi Pál D. E. E. L. P. Debreczenben, Töltési István által”.

Rosnyai halála után egy par hónapig özvegye vezette a nyomdát. Egyetlen kiadványa meg is maradt: Lisznyai Pál, kollégiumi professzor előadásainak a kollégium költségén kiadott első kötete (*Professionum Scholasticarum... Pars Prima. 1683*), melynek impresszuma: „*Apud Viduam Johannis Rosnyai*”. Sokáig azonban nem állott a nyomda élén, mert az 1683-ik év összes ránk maradt többi kiadványain az új nyomtató neve olvasható, a *Töltési Istváné*.²¹

Az új nyomtató nemes ember volt, debreceni lakos, és már feleséges ember, mikor a városi tanács, még Rosnyai életében, 1681 augusztus havában külföldi tanulmányútra küldötte, hogy eltanulva a nyomtatás, betűöntés és metszés művészetét, mint kész nyomtató válthassa fel az akkor már előregedett Rosnyait. Ilyen kiküldetésre a város részéről eddig nem volt példa. A tanulni vágyó ifjúság sűrűn kereste fel a német és németalföldi egyetemeket, azonban, hogy egyenesen a nyomtatás mesterségének tökéletes elsajátítására küldjön ki a város a maga költségén arravaló ifjút, annak valami különös okának kellett lenni. Aminthogy volt is.

Ebben az időben készült a város a Komáromi Csipkés György bibliafordításának díszes, a fordításhoz méltó kiadására. Ennek a híre messze elment, el egészen Thököly fejedelem füléhez. Az erdélyi országgyűlésen járt debreceni tanácsbeliek, Báthori János és Borbély András, üzenetet is hoztak tőle erre vonatkozólag: „Azonban azt is írja Ő Nagysága, hogy úgy hallotta volna Ő Nagysága, hogy üdvözült Csipkés Komáromi György Ur versiója szerint az Magyar Bibliát ki akarnók nyomtattni, az Város neve alatt, melytől Ő Nagysága bennünket *arceál*, mivel Ő Nagysága akarná ki nyomtattatni, ki versiója szerint, mégh előttünk nem constal”. (Debreceni Diarium. 1682. december 9.)

Ekkorra azonban Töltési már kinn tanulta a betűöntést s a Thököly „arceálása” miatt sem fájt sokáig a városi tanács feje, mert a fejedelem hatalma, amely hamar keletkezett, oly hamar le is tűnt.

²¹ Töltésivel kapcsolatban Ballaginak három állítását kell helyreigazítanom, illetőleg kiegészítenem. Idézett munkája 79-ik lapján írja: „A prédikátorok buzdítására, Debrecen városa is, rendesen a maga költségén, Belgiumba szokott volt kiküldeni fiatal embereket a nyomdászat tanulására”. Ezt nem vehetem másnak, mint egyedül a Töltési kiküldetéséből levont általánosításnak, mert a XVII. századból a Töltésire vonatkozóan kívül semmiféle más adatunk nem maradt, mely azt igazolná, hogy a város ily kiküldetésben mást is részesített volna. A 80-ik lapon Lisznyainak 1685-ben Láng Jánoshoz intézett levele egyik passzusából arra a következtetésre jut Ballagi, „hogy már ekkoriban nemcsak a könyvnyomdával kapcsolatban, hanem külön műhelyekben is önállóan működtek könyvkötő mesterek”. Ezt azzal egészíthetem ki, hogy Debreczenben már jóval előbből, 1630-ból van rá adatunk, mely évben, mint láttuk, a városi tanács a hivatalos könyvek kötését Fodorikra, akkor még *kompaktorra*, bízta. (L. Okmánytár VIII. sz.) Legtöbb fejtörést okozott azonban Ballaginak egy olyan adata, melynek forrása felől nem tájékoztat. Azt írja ugyanis (i. m. 78. 1.): Töltési István könyvnyomtatót a debreceni főbíró tömlöcbe záratta, azért, mert Pósházi János sárospataki református tanárnak Coccejus és Cartesius ellen írt munkáit ki merészelte adni”. Ez alapon mondja azután, hogy Debreczenben a cenzor a főbíró volt, „ki türelmetlen, mint az orthodoxia, mely az ő kezébe játszott a cenzurázó erőszakot”. Bármint kutattam utána, ennek az adatnak semmiféle följegyzésben nyomát nem találtam. Egyetlen adalék, mely homályosan céloz valami effélére, Komáromi István debreceni főbírónak 1685 július 12-ről kelt s Apafi fejedelemhez intézett levele (közölve Tört. Tár. 1895. 756. 1.), melyben értesíti a fejedelmet, hogy parancsa szerint elküldte hozzá a debreceni tipográfust a levelet vivő tanácsbeliek kíséretében s kéri, hogy kegyelmes resolutiojával bocsássa vissza őket, „...kiváltképpen szegény typographusunk mellett nagyságod mint kegyelmes urunk előtt alázatosan instálunk, ha mi defectus vagyon dolgában, az egyszer légyen Gratiája, ezután minden közönséges jóban Isten dicsőségére, hazánk javára occupálni fogja magát”. Ha ez a levél összefüggésben van Töltésinek állítólagos fogságba vetésével, úgy a levél azt gyaníttatja, hogy az nem a debreceni főbíró kezdeményezéséből, hanem a fejedelem parancsára történt. Az mindenesetre kiténik a levélből, hogy a főbíró Töltésinek nem annyira szigorú és kérlelhetetlen cenzora, mint inkább jóakarátú fautora volt, aki a fejedelemtől kegyelmet könyörgött számára. Az egész ügy azonban annyira nincs tisztázva, hogy Töltési életrajzi adatai közé föl sem vettem. Lehet, hogy még előkerül valamikor olyan adat, mely rávilágít a dologra, addig azonban az egészet függőben kell hagynunk.

Ennek a bibliának minél szebb nyomdai kiállítása ösztökélhette a városi tanácsot arra, hogy Töltésit, az eddigi kompaktort, – aki előzőleg ügyességének és arravalóságának bizonyára jelét adta – Németalföldre küldje ki.²² 1681 nyarán indult útnak Hunyadi Ferenc kollégiumi széniorral együtt, aki felsőbb tanulmányokra ment Belgiumba. A város azzal becsülte meg az útra kelőket, hogy Dobozi Benedek és Szentesi János szenátor uramékkal s négy szekérrel egészen a Tiszáig kísértette őket, ahol a tanácsbeliek, elbúcsúzván tőlük, visszafordultak s hogy üres kézzel ne jöjjenek haza, a magukkal vitt hálóval előbb halászatot rendeztek a Tiszán s a zsákmánnyal úgy tértek vissza Debrecenbe.

Töltési a leghíresebb hollandus könyvnyomdák egyikét, a *Blaeu* officináját kereste föl. A híres nyomtató azonban nem volt hajlandó megengedni, hogy nála tanulja a könyvnyomtatást, mert egy magyar ifjúval már megjárta. Tótfalusi Kis Miklóst – a későbbi híres kolozsvári nyomtatót – is ő tanította ki s azután veszedelmes versenytárs lett belőle. Így aztán Kis Miklónál, akinek ott kint Amsterdamban ekkor műhelye volt, tanulta meg a betűöntést és metszést. Három hónapig tanult nála. Sokat dolgozhatott, mert három hónap múlva már sokallotta a dolgot: – „Vagy stempel, vagy nem stempel, – mondotta, – de én bizony miatta el nem veszem szememet: egy stempel nézek, melyet csinálok és kettőt lát a szemem”.

De nem volt hiábavaló a fáradsága. Mint ügyes betűmetsző tért haza Debrecenbe, *s ő volt az első debreceni nyomdász, aki itt, Debrecenben készült betűkkel nyomtatott.* Kitűnik ez Töltésinek egy (1685 ápril 30-ról kelt) Láng Jánoshoz, Thököly udvari emberéhez, intézett leveléből, melyben tudósítja, hogy a nála megrendelt munkát 200 példányban fogja elkészíteni, de csak május 5-re, mivelhogy „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; – úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind *sculptor és fusor vagyok*”.

Lipsiai Rheda Pál ugyan, mint láttuk, szintén használt maga készítette betűket a *Nyereség-osztó Tábla* c. kiadványában, de ezek egyenesen ehez a munkához készült különfajta betűk voltak. Egyébként a rá maradt betűkészlettel dolgozott. Töltési ellenben a rendes használatban

²² Ennek a bibliának viszontagságos története érdekesen jellemzi a kor közállapotait. A XVII. század protestánsai kezdettől fogva érezték egy új bibliafordítás kiadásának szükségét. A fordításra Komáromi Csipkés György, a nagy tudományú debreceni pap vállalkozott. A fordításához nagy reményeket fűztek, mert Csipkés csakugyan e feladatra termelt ember volt. Héberül és görögül oly jól tudott, hogy pl. az utrechti egyetemen egy zsidó nyelven írott értekezéssel nyerte el a szentírásmagyarázás doktorátusát. A fordítást, elkészülte után, Csipkés kortársai oly sikerültnek ítélték, hogy az 1681. évi margitai zsinat jóvá hagyta s magáénak nyilatkozta, sőt Apafi fejedelem késznek nyilatkozott a kinyomatás költségeinek elvállalására is. A közbejött változások, zavaros politikai viszonyok s Apafi halála miatt azonban a kiadás dolga elhalasztódott jobb időkre.

A Rákóczi-szabadságharc lezajlása után, a bekövetkezett csendesebb időkben ismét fölmerül a biblia kiadásának ügye. A debreceni eklézsia maga veszi kezébe az elárvult ügyet s annyira viszi, hogy 1715 december 23-án megkötheti a szerződést Campegius Vitringa leydeni tipográfussal 4000 példány nyomtatására s ki is fizet 300 forint előleget. A nyomtatással 1718-ra készültek el. Ez év végén 12 ládába csomagolva útnak is indította a könyveket a nyomtató lengyel földön át a duklai szoroson. De csak az eperjesi harmincadig juthattak. Itt, mint csempészett könyveket, lefoglalta s zár alá tette a szepesi kamara. Hosszú huza-vona kezdődött ezzel. A debreceniek felírtak az udvari kancelláriához, mely megígérte kiadatásukat, előbb azonban cenzura alá kívánta vétetni s egyben meg is bízta azzal Erdődy Gábor egri püspököt. Ez viszont az egyetem jezsuita tanárait jelölte ki a feladat megoldására. Ezek számos bibliakiadással vetették egybe a fordítást s úgy találták, hogy az tele van tévedésekkel és eretnokséggel. Áperthe azt javasolták, hogy a kancellária égettesse meg mind. Ez azonban szabadelvűbb lévén a jámbor egyházi férfiaknál, úgy rendelkezett, hogy csak adják ki a bibliákat a debrecenieknek egy pár megjelölt hiba megjavításának feltétele mellett. A rendelkezés végrehajtása azonban a püspök ellenkezése miatt elmaradt. Hogy mi történt azután a bibliákkal, biztosan nem tudni. Egyik verzió szerint Kassán egy pincében rothadtak meg, a másik valószínűbb verzió szerint Erdődy püspök Egerbe szállíttatta s ott utóda, báró Barkóczy Ferenc a püspöki palota udvarán megégettette. Annyi bizonyos, hogy mindössze 905 példány került Debrecenbe 1789-ben. (L. bővebben Illésy János értekezésében: Komáromi Csipkés György bibliája. Magyar könyvszemle. 1889. és Zoltai Lajosnál: Egy könyv, melyre 33,000 forintot költött a város. Debreceni Független Ujság Naptára. 1905.)

levő betűkészletet gyarapította a maga öntésével. Ezért tekintem az ő betűit az első, Debrecenben készült felszerelésnek.

A tipografusság mellett folytatta régi mesterségét, a könyvkötést is. Ugyanebben a levélben ugyanis elmondja, hogy kötött példányokkal is szolgálhat, sőt a fejedelem számára aranyos díszkötésbe is köthet egy példányt.

Három esztendeig működött mindössze, mint Debrecen város nyomdása. E három esztendő nyomtatványaiból 10 magyar és 9 latin maradt ránk. Vallásos és tudós kiadványok, jeléül, hogy Töltési is a tudós tipografusok közé számítható, aki nem annyira a vásári kelendőségű nyomtatványokat, mint inkább a nagyobb kelendősegre nem igen számító latin nyelvű tudós munkákat favorizálta.

Vallásos kiadványai: *Gyulai Mihály*, azelőtt dobi, most már debreceni prédikátornak egyházi beszéde: „Régen fundamentumban el-készült, és magas Toronyban fel-vonattatott Világ Harangja” (1683), melyet approbációval Köleséri Sámuel és Somosi P. János, megyaszói lelkész láttak el; *Debreczeni Főris István*, király daróci papnak egyházi beszéde (Isten szent sátorának becsületben való tartása 1683), egy „Halottak lajstroma” című névmutatója a bibliához, melyet „Nemzetes Kondorosi János Ipam Uramnak Debreczen Városának 20 esztendőktől fogva, sok fáradságai, félelmes expedialtatási, szenvedési által eleget szolgáló edgyik okos és érdeemes Tanácsbéli Férfiának” ajánlott; továbbá „Kettős kereszt”... stb. című Perkins Vilmos után deákból fordított vallásos elmélkedése (1684).

Szenczi Pál debreceni papnak két gyászbeszéde (az egyik Rosnyai János volt nyomdászról) és „Emlékezetnek oszlopa” címmel ugyancsak halotti prédikáció Jóna István szenátor fölött (1684), melyet a hátramaradott özvegy nyomtatott ki.

A másik debreceni papnak, *Felvinczi Sándornak* is maradt ilyen gyászbeszéde „Igaz özvegy” címmel (1684), mely Isaah Erzsébet asszony költségén jelent meg. Ezek a nyomtatványok egy új, igen sokáig gyakorolt szokásnak állandósulását jelzik, hogy t. i. a gyászoló család emlékezetnek okáért a halott fölött mondott gyászbeszédet kinyomatta. Eddigél ez csak főrangú embereknél dívott. Hogy általános divattá vált, annak a nyomda csak örülhetett, a jövedelem szaporodott vele.

Megemlíthető még *Némethi Mihály* kolozsvári papnak népszerű, sok kiadást ért imádságos könyve, a „Mennyei Tárház Kulcsa” (1685) és *Pathai Jánosnak* a debreceni nagytemplomban 1685-ben mondott beszéde: „Táncz felbonczolása. Az az oly együgyü Praedicállás, melyben hogy a Pokolbeli ördögnek, egy hathatóbb eszköze, Pokla töltésére, az ő tojta Táncznál nem lehet, és hogy a Parázna, Gyilkos nem nyavalyásabb állapotu a Táncz szerető s gyakorló Embernél, az Ó és Uj T. Könyveiből kifejtegettetik”... stb. stb.

Tudós kiadványai közül érdemesek a felemlítésre: *Felvinczi Sándor* Haeresiologia c. 559 lapos theologiai szakmunkája (1683), *Szilágyi Márton* kollégiumi tanár Biga Pastoralis c. egyházi szónoklattani műve (1684), *Amesius Vilmos* De Conscientia és Medulla Theologica című vallásos munkái (1685), végül egy füzet *Köleséri Sámuel*t dicsőítő vers (1683). Mind latin nyelvű kiadvány.

Töltési korából a debreceni kalendárium egy példánya is reánk maradt, melyet *Neubarth János*, aki egyszersmind a lőcsei kalendáriumot is írta, szerkesztett és rendezett sajtó alá. Formájában és tartalmában követi a régebbi kalendáriumokat.

Töltésinek mind e kiadványai arról tanúskodnak, hogy ha nem is volt a XVII. századbeli debreceni nyomtatók között utolsó, de gondosságban, csinosságban Rosnyaival nem mérkőzhetett. Nyomtatványai, egy-két kivételt leszámítva, homályos nyomású, eléggé gondatlan kiállítású munkák.

Lehet, hogy e gondatlansága miatt nem maradt tovább a nyomda élén három esztendőnél. 1686-ban ugyanis többé nem ő nyomtat Debrecenben. Talán mert a városi tanács felbontotta vele a szerződést, vagy valami más, fel nem derített okból itt hagyta Debrecen s elvándorolt Komáromba. Itt nyomdát állított, még pedig e város falai között az elsőt. Úgy látszik, jól ment a dolga, mert 1705-ben a királytól privilégiumot is kapott a komáromi kalendárium nyomására. Vagyonban, megbecsülésben is egyre gyarapodott, úgyannyira, hogy az ottani eklézsia kurátorává is megválasztotta. 1718-ban még élt, mert ebből az évből maradt olyan komáromi kiadvány, melynek impresszumán az ő neve olvasható. A nyomda, melyet Komáromban alapított, 1737 táján szűnt meg.

Utóda a debreceni officina élén *Kassai Pál* volt. Ki volt, mi volt, honnan jött, minő viszonyok között élt, olyan kérdések, melyekre adatok hiányában nem tudunk felelni. Csakis az impresszumok tájékoztatnak a felől, hogy 1686-tól 1695 végéig állott a nyomda élén. Ennek az évnak a végén halhatott meg, mert a következő év elején már özvegyének neve olvasható a debreceni nyomtatványok címlapjain.

Valami képzett nyomdász nem volt. Kiadványai egyáltalán nem vetekedhetnek pl. a Rosnyaiéval. Meglehetősen homályos, piszkos nyomásuak, olyik mintha a Karancsi keze alól került volna ki. Betűi részint a Töltési, részint még a Rosnyai készletéből valók, de olyan gondos, tiszta nyomást, mint Rosnyai, nem tudott produkálni velök. Könyvdíszei egyszerűek, nem is ízlésesek. Ujítást legfőleg a fejlécek használatába hozott be. Ezeket sokféleképen használta díszül. Különböző összeállításban új meg új címlapkeret formákat alkotott belőlük. Az alkalmi füzetekben az egyes verseket elválasztó dísznek alkalmazta őket, elég ízléstelenül. Sokszor használt nyomdai jelvénye: az Elzevírekét utánzó négyszögűre stilizált fa, alatta taláros emberi alakkal.

Nevezetesebb kiadvány nem igen akad a reánk maradt s impresszumával ellátott 17 magyar és 7 latin nyomtatvány között. Leginkább alkalmi nyomtatványok, vagy pedig iskolai, vagy más gyakorlati célt szolgáló munkák, melyeknek kelendősege felől nem kellett aggódnia.

Az elhunyt debreceni derék prédikátor, *Felvinczi Sándor* halála alkalmából három emlékfüzet jelent meg nála: Kalocsa János sámsoni pap gyászbeszéde (Dicséretes emlékezet), Szőnyi Nagy István szoboszlai pap halotti prédikációja (Élő-Hóltak jó illattya... stb) és a *Hedera Poëtica* című latin gyászversgyűjtemény; mindhárom 1686-ban, valószínűleg a gyászoló özvegy költségén. A szintén elhunyt *Szenczi Pál* emlékezetét örökítette meg Kalocsa János, most már böszörményi pap beszéde (Halotti tanítás), az *Epicedium Perennitati...* stb. című füzet, mely latin gyászverseket tartalmaz (s melynek címlapja különösen elárulja, hogy a keretdísz különböző fejlécekből van összeállítva) és Szentpéteri István, szentmihályi papnak a temetőben elmondott prédikációja (Izrael szekerei és lovagjai); mind a három 1691-ből. Alkalmi kiadványok továbbá: *Érsekújvári Orbán*, tokaji papnak négy, Tokajban elmondott egyházi beszéde (1686), *Csúzi Cseh Jakabnak* egy Veszprémben, az egyházi gyűlés előtt mondott beszéde a „szenteknek egyezségéről” (1694), *Rápolti Mihály*, debreceni papnak Jenei Mihály deák „A Debr. Kalmári Rendnek igaz kereskedésű Tagja” fölött tartott halotti tanítása (1694).

Iskolai jellegű kiadványai: *Lisznai Kovács Pál*, a tudós kollégiumi professzor két latin munkája: iskolai előadásainak második és harmadik része, az előbbi 1687-ben, az utóbbi 1690-ben jelent meg, éppen úgy a kollégiumi ifjúság költségén, mint a Töltésinél megjelent első rész. Ugyancsak az ő tolla alól került ki a Kassai-kiadványok legértékesebbje, a *Magyarok Cronicaja* (1692), mely a hunok és magyarok történetét adja krónikás rendben 1464-ig. Zsebkiadású, tizenkettedrétű, 338 lapos egyszerű kiállítású könyv. A munka 108-ik lapján nagyon kezdetleges kiállítású térképszerű ábra van. *Ez a legelső térkép, mely a debreceni nyomtató prés alól kikerült.* A könyvet Péli Nagy András, barsi alispánnak ajánlotta

Lisznyai, mint „a ki-nyomtatásban liberális Patrónusának”. Másik két latinnyelvű munkája: az *Origo Gentium et Regnorum* (1693) és a *Chronologia Sacra* (1693), melyet a bibliából állított össze a világ teremtésétől Krisztus születéséig. *Szilágyi Márton* professzor *Triga Divortialis* címmel adott ki egy hittudományi munkát (1690). Ide számítható *Erdődi János* tógátus diák latinból fordított munkája: *A Léleknek Istennel való Magános Beszélgetései* (1689), melyet szerzője Gyürki Pál, „ő Felsege egyik Magyar Lovas Ezerének Főkapitánnya” feleségének, Hatvani Mária asszonynak ajánlott. Deáktársainak lelkes üdvözlő versei bizonyítják, hogy nem volt mindennapi dolog „a Debreczeni Collegiumnak egyik méltatlan tagjának” illetően szereplése. Végül, mint igen kapós tankönyvet, újból kiadta Kassai *Siderius János* Kisded gyermekeknek való Catechismusát (1690), egy közel száz esztendő óta használatban levő iskolai könyvet, első ismert kiadása u. i. még 1597-ből való; valamint új, tizenkettedrétű zsebkönyvben a szintén sok kiadást ért Keresztyén Catechismust.

Világi jellegű, szépirodalmi kiadványa csak egy maradt: Balassa Bálint és Rimai János Istenes énekeinek egy egészen piciny, 32-ed réti kiadása (1692), melynek formájában az Elzevir-féle gyémántkiadásokat akarta utánozni, azonban nagyon messze elmaradt tőlük, az Elzevir nyomtató művészete és gyönyörű betűi kellett volna ahoz. Balassa énekeinek ez az első debreceni kiadása.

Nyomdai kiállítás dolgában mind e kiadványok a debreceni műhely hanyatlását jelzik Rosnyai Jánoshoz képest. A városi tanács azonban meg volt elégedve Kassával. Pedig egy ízben módja lett volna hozzá, hogy világhírű könyvnyomtatót állítson a nyomda élére. Nem kisebb ember, mint *Tótfalusi Kis Miklós*, a régi idők legnagyobb magyar nyomtatója, lett volna hajlandó Debrecenben megtelepedni. Ő ugyanis 1690-ben, Hollandiából hazatérőben sok keserves viszontagság után kis időre Kassán állapodott meg. Itt fontolóra véve, mit is csináljon, hová menjen, végre is arra határozta magát, hogy Debrecen felé veszi az útját. Itt a nép kálvinista, a város vezetősége annyira buzgólkodik egy szép új biblia kiadásában, hogy nem sajnálta a költséget egy nyomtatónak Amsterdamban való kiműveltetésétől. Gondolta, itt csak megbecsülik az ő nyomtató művészetét. Szép reményekkel és nagy bibliakészlettel jött 1690 június elején Okolicsányi Pál és a marosvásárhelyi pap kíséretében a kálvinista Rómába. Arra számított, hogy szép nyomású és kötésű bibliáit hamarosan elkapkodják a debreceniek és környékeliek s ha mást nem, legalább jó vásárt csinál. Reményeiben azonban nagyot csalódott. Olyan rossz vásárt csinált, hogy alig tudott annyi jövedelemre szert tenni, amiből a megélhetése kikerült. Nagyon nehéz viszonyok voltak akkoriban. Minden pénze adóba ment a magyarnak, nem futotta könyvre, bármily olcsón kínálta is Kis Miklós. Egy aranyos Új Testamentomért két forintot sem akartak adni, holott azelőtt tizenkét forint volt az ára.

A debreceni tanácsban sem ültek többé nagy koncepciójú, széles látókörű vezéremberek, a Komáromi Csipkések, „nagy” Martonfalviak, Kölesérik, a tudós debreceni papok, Szenczi, Felvinczi, mind sírba szállottak. Nem volt, aki értékelni tudta volna azt a nagy szerencsét, ami érhetne volna Debrecen városát Kis Miklós itteni letelepedésével. Nyomdája első lett volna az országban, sőt híre elment volna túl az ország határain, mert a nagy nyomtató művészete ebben a messze elágazó összeköttetésekkel, több ország kalmárait egybehozó vásárokkal rendelkező kereskedő városban kétségtelenül jobban érvényesült volna, mint az Erdély bércei közé zárt Kolozsvár sokkal szűkösebb viszonyai között. A debreceni nyomda története fényes lapokkal gyarapodott volna. Sajnos, a sors másképp határozott. A debreceniek, mint a mesebeli tyúk a drágakövet, mibe sem vették a kínálkozó nagy szerencsét, el is szalasztották végleg. Kis Miklós megunta a sikertelen debreceni időhalogatást, felpakolta bibliáit, kezébe vette a vándorbotot; régi patrónusát, Teleki Mihályt felkeresni Erdély felé vette útját. Ott aztán Kolozsvár hírére öregbítette a maga nyomtató művészetével.

VII. FEJEZET A RÁKÓCZI-KOR. ÖSSZEFOGLALÁS.

Kassai Pálné – Vincze György – nyomtatványai – a kurucvilág – Rákóczi fejedelem és a debreceni nyomda – labancpusztítás Debrecenben – a városi nyomda megsemmisül – áttekintés – fejlődési hullámvonal – a Huszár Gál prése – Rheda Péter vallomása – nyomdászszervezetek külföldön – a szócusok szolgálati viszonyai – német szokások Debrecenben – a nyomtató társadalmi állása – egy kiváltság – a cenzura nálunk és külföldön – a kálvinista egyház is fegyverül használja – a nyomda patrónusai – írói honorárium – könyvárak – a magyar nem szeret könyvet venni még Debrecenben sem – sajtóhibák – sajtóhiba és eretnokség – a XVII. századbeli debreceni nyomtatványok jellegzetes könyvdíszei – nyomdai jelvény.

Kassai Pál halála után özvegye vette át a nyomda vezetését az 1696-ik évben. Három nyomtatványa maradt ránk, mind a három latin nyelvű. Kettő közülök tudós munka: *Magyar Péternek* egy 8 levélből álló hittudományi értekezése és *Rápóti Mihály* debreceni papnak a bibliához készült időrendmutatója. A harmadik sokkal érdekesebb ezeknél. Egy politikai röpirat. Címe: *Declaratio Afflicti Status Liberae Regiaeque Civitatis Debrecen...* stb. Írója, *Pósalaki János*, városi főjegyző, a tanács megbízásából elpanaszolja benne mindazon sérelmeket, bántódásokat, melyeket Debrecennek az utóbbi évtizedekben el kellett szenvednie. Az október havában összeülő országgyűlésre készült ez a fölterjesztés s mint a város hivatalos irata természetesen a város nyomdájában került sajtó alá. Könyvvarusi forgalomba azonban aligha bocsájtották, amire mutat az is, hogy impresszum nélkül jelent meg. Egész nyomdai kiállítása teljesen rávall a Kassai-nyomdára. Az özvegy ugyanazzal a felszereléssel és személyzettel dolgoztatott, mellyel azelőtt Kassai. Három kiadványa teljesen olyan betűket, díszítést és nyomtatásmódot tüntet fel, mint elhunyt férje nyomtatványai. Nem is gondolhatta, hogy a város sokáig meghagyja az officina élén. Bizonyára békés megegyezéssel megvált a nyomdától s átadta a vezetést az új nyomtatónak, *Vincze Györgynek*, akivel egyszersmind lezárul a debreceni városi nyomda fejlődésének egy hosszú korszaka.

Vincze élete viszonyai felől szintén teljesen tájékozatlanok vagyunk. Impresszumaiból csak annyit tudunk, hogy 1697-től 1705-ig, az officina feldúlásáig állott a város nyomdaja élén.

Mint nyomtató, Kassainál is gyengébb volt. 24 magyar és 21 latin nyomtatványa a debreceni műhely nagy hanyatlásáról tanúskodik. Mentsége azonban, hogy a politikai és társadalmi viszonyok oly zilált állapotban voltak ebben az időben, a Thököly bukása és Rákóczi fellépte közötti évtizedben, amilyenre ebben a különben is zivataros évszázadban sem volt példa. Békés, nyugodt munkáról egyáltalán nem lehetett szó. A debreceni tipografusnak készen kellett lenni bármely pillanatban arra, hogy műhelyét azonnal odahagyva menekülnie kell valamelyik labanc-csapat elől, mely azután végig pusztít mindent ebben az eretnek perduellis fészekben s nem nézi, nyomtató műhelyt tör-e fel, vagy pedig boros pincét. Aminthogy csakugyan ezt a sorsot nem is kerülhette el a nyomda, amint látni fogjuk.

Ilyen körülmények között gondos, vagy éppen művészi munkát, melyhez új beszerzések kellettek volna, nem produkálhatott Vincze. Használta a még Rosnyaitól beszerzett, azután a részben Töltésitől öntött, részben Amsterdamból hozott betűket és könyvdíszeket. Papirosa, nyomása azonban silány és piszkos volt.

Kiadványai 1700-ig vallásos és iskolai, azontúl részben politikai jellegűek.

Az előbbieket közül valók: *Szentpéteri István*, szentmihályi prédikátor három külön kiadott egyházi beszéde, egy a tánc fertelmességéről (Táncz pestise. 1697), mely ellen már több ízben jelent meg feddő beszéd a debreceni nyomdában, jeléül annak, hogy erről az ördög találmányáról még annyi feddő, istenes szóra sem akartak lemondani a debreceni és környékbeli

fiatalok; a másik a részegességről (Hangos trombita. 1698), a harmadik a káromkodásról (Ördög szigonnya. Avagy ama káromkodásnak lelkétől eredett, s ugyan azon által is e Világra béjött és e Világot mint egy özönvízzel elborító, s az Isten Szent Nevét általszegező Vétket, az Isteni káromlást öldöklő Tanítás... stb. stb. 1699), melyet szerzője „Istenének és az ő szentséges Nevének káromoltatásáért való bánattyában s búsulásában írt és kiadott”. *Debreczeni Ember Pál*, ekkor még losonci pap, „Boanerges” címmel adott ki egy füzet vallásos elmélkedést, ajánlva Dobozi Istvánnak, a több ízben főbírósgot viselt debreceni polgárnak, *Hodosi Sámuel* veszprémi prédikátor egy gyászbeszédet, melyet Sellyei István, elhunyt pápai lelkész fölött mondott, *Szikszay Sámuel* egy kötetnyi latin nyelvű vallásos elmélkedést (Colloquia sacra. 1700), *Balogh István*, *Kocsi Major Ferenc* és *Csapó István* egy-egy vizsgai disszertációt, melyeket úgynevezett akadémiai vitájuk kiállása alkalmával tartottak a kor szokása szerint s melyeknek kinyomatására már az előző nyomtatók idején is találunk elvétve egy-egy példát.

Új kiadást készített Vincze az Énekes könyvből (1692 és 1700), Szenczi Molnár Zsoltáraiból (1697 és 1699-ben, mindkettő 12-rét), Némethi Mennyei tárház kulcsa c. népszerű imakönyvből (1703), Comenius világszerte elterjedt latin nyelvű könyvéből, a Janua linguae latinae reserata-ból (1700), Erasmus Rotterdamsnak szintén világszerte használt tankönyvéből a Colloquia aliquot familiariaból (1701. egyetlen megmaradt példánya a depr. koll. könyvtárban), Piscator Rudimenta Rhetoricae és Rudimenta Oratoriae című tankönyveiből (1703), végül a Kassai-féle gyémántkiadásból, Balassa és Rimai énekeiből ugyanabban a formátumban, de bizony semmivel sem különb művészettel (1702, szintén a depr. koll. könyvtár unikuma), azonban mégis különb kiállításban, mint amilyen pl. ennek a nagyon elterjedt verses könyvnek hasonló formájú, Veresegyházi István kolozsvári nyomdájában 1691-ben megjelent kiadása.

Néhány érdekes tudományos kiadványa is van. Ilyen pl. *Kitonich János* koronaügyész latin nyelven megjelent két jogi munkája: *Directio Methodica Processus Judiciarii* (1701. 4-ik kiad.) és *Centuria c. jogi eseteket fejtegető tanulmánya* (1701), melyeknek előző kiadásai Bécsben és Nagyszombatban jelentek meg; azután *Husztli István* városi fizikus és orvosdoktornek egy bölcsészeti értekezése: *Pauculae et Generalissimae Positiones Philosophicae...* (1700) és az a latin beköszöntő beszéde, melyet akkor tartott, midőn a kollégium filozófiai tanárává választották s beiktatták (1700). Neubarth-féle kalendárium-kiadványaiból is megmaradt az 1698, 1701 és 1704. évi. Legérdekesebbek azonban politikai jellegű nyomtatványai.

Rákóczi fejedelem, midőn a szabadságharc zászlaját kibontotta, mint hűséges támogatóit láthatta oldala mellett a debrecenieket, akik a labancoktól szenvedett annyi mindenféle zaklatás után örömmel üdvözölték a nemzeti ügy élére álló fejedelmet. Debrecen azután is megbecsülhetetlen élesztára és erőforrása volt a kuruc seregeknek. Hogy azonnal, tétovázás nélkül állást foglalt Rákóczi mellett, legegyszerűbb bizonyítéka a városi nyomda szereplése. A debreceni officinában jelent meg először (1703-ban) Rákóczi *Imádsága*, mely „Nyomatás által közönségessé tétetett mostan, a végre: hogy a birodalom alatt lévő vitézljő Magyar nép is, az ő kegyelmes jó Urát s Fejedelmét a buzgó imádkozásban követni megtanúllyá”. Elég csinos kiállítású 6 leveles nyomtatvány, magyar és latin szöveggel, mindkét szöveg végén csinos, magyar motivumú zárórajzzal. Vincze kiadványa továbbá a fejedelem híres *Manifestuma* „Nemzetünknek s édes Hazánknak a Német Nemzet kegyetlen Uralkodása alatt lett hallatlan meg-nyomorítottatásáról, maga Méltóságos Személyének nagy méltatlan szenvedéséről, és az Austriai Ház erőszakoskodása alól való fel-szabadulásért fogott Magyar fegyvernek ártatlanságáról”... (1704). Hely és kiadó megjelölése nélkül jelent meg, de nyomdai kiállításából egészen bizonyosan a Vincze kiadványai közé lehet sorolni, betűi teljesen azonosak az *Imádságéival*. A titkolózásra volt is oka Vinczének. Félt a felelősségre vonástól az ilyen politikai tartalmú irat kiadása miatt, ha a szabadságmozgalom mégis balul ütne ki. A szatmári

béke után irtó háborút indítottak a szabadságharc minden emléke s így a Manifestum ellen is. Megsemmisítettek minden példányt, amiről csak tudomást szerezhettek. Ugyannyira, hogy Szabó Károly könyvészeti munkája csupán egyetlen, az Akadémia könyvtárában őrzött példányról tud. Megvan azonban még egy példányban a debreceni kollégium könyvtárában, igaz, hogy az utolsó levél híjjával, de egyébként épen. Az ugyanezen évi nagyszombati kiadásból is mindössze három példány maradt meg. A Vincze-féle kiadvány nyomdai kiállításáról semmi különös megjegyezni való nincsen, egyszerű, az Imádsághoz teljesen hasonló nyomtatvány.

Igen értékes, könyvészetiileg eddigelé – tudtommal – még sehol nem ismertetett, Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárából is hiányzó nyomtatványa Vinczének, az az 1705-ben cím nélkül megjelent *hadirendszabás*, melyet a fejedelem tisztjei számára készített s melyben articulusokra osztott szabályzatba foglalja a hadi élet minden ügyes-bajos dolgát. Impresszuma nincsen, betűi azonban teljesen megegyeznek az ekkori debreceni kiadványok betűivel. Utolsó lapján a keltezés: „Datum Agriae. Die prima Mensis Maii. Anno Millesimo Septingentesimo Quinto”. Egyetlen példánya a debreceni kollégiumi könyvtár egy *H. 878. I.* jelzésű kolligátumában.²³

Ezekért a kiadványokért meg kellett lakolnia Vinczének és a debreceni nyomdának. Meg is lakolt keservesen. Utolsó kiadványa *Husztai Istvánnak*, a már említett városi fizikus és kollégiumi tanárnak egy, németből fordított vallásos elmélkedése: Az égre kézen fogva vezető kalauz... stb., melynek ajánlása Vaji Ádámhoz és neje Zaji Annához még az 1704. év december végéről kelt s így a kinyomtatás valószínűleg 1705 elején történt. Ennek az évnek októberétől kezdve azonban nem nyomtathatott tovább Vincze, mert a debreceni nyomda nem volt többé, semmivé lett, elpusztította a német. A pusztulásról részletes tudósításunk maradt az 1705-ki városi jegyzőkönyvben, melynek végén a jegyző *Pro memoria* címmel egy függelékben megírta a vandál pusztítás egész lefolyását.

A dolog így történt:

1705 október 19. és 20-án a város alatt táborozott gróf Károlyi Sándor egész kuruc hadával. Visszavonulóban lévén Herbeville labanc serege elől, ráüzent a városra, hogy a lakosság meneküljön el s pusztítson, perzseljen föl mindent inkább, semmint a labanc gyarapodjék belőle. A lakosság nagy része, összekapkodva holmiját, csakugyan el is széledt a környékre biztosabb helyre. A kuruc katonák ekkor bejöttek az üresen maradt városba, a még ott hagyott holmit elvitték, a vermetek fölverték, hogy labanc kézre ne maradjon semmi. Ekkor történt, hogy a város egyik, *Tarkáta* nevű házában levő bolt belső rejtekhelyiségét is feltörték s úgy látszik, így feledezték. Ebben a rejtekben volt elraktározva a nyomdai felszerelés, mely így

²³ A nyomtatványnak címe nincsen. Kezdősorai, melyek egyszersmind az egész címlapot elfoglalva címül szolgálnak: „Mi Fejedelem Felső Vadászai Rakoczi Ferencz, Isten kegyelmébül Erdély Országának Választott Fejedelme, Magyar Ország Részeinek Ura, Székelyek és Saáros Vármegye Fő-Ispanya, Munkácsi 's Makoviczai Herczeg, Es Sáros-Patakknak, Tokajnak, Regecznek, Etsednek, Somlyonak, Ledniczének, Szerencsnek, Onodnak, & c. Örökös Ura”. 4. rét. A–E₃, 20 számozatlan levél.

Ugyanitt megemlítem, hogy Vinczének egy másik, tartalmilag ugyan jelentéktelen, de könyvészetiileg értékes kiadványa sincs felvéve a Régi Magyar Könyvtárba. Egy 1704-ből való gyászbeszéd Kolozsvári Istvánné Purki Kata asszony fölött; negyedréttű, 4 számozatlan levélből álló nyomtatvány, egyetlen példánya ugyanabban a *H. 878. I.* jelzésű kolligátumban, mely a Rákóczi hadi rendszabását is tartalmazza. Pontos címe:

„Vegsö Bucszuo Az hozzá tartozó felekhez nyujtott Szozat, Melly Ama' kegyességnek utaiiban tellyes világi életében jární láttatott, már az Urban böldogül ki-múlt Nehai Nemzetes Mezö-Szegedi Purki Kata Asszony-nak Tisztiben serényen vigyázó, életében egyenesen jární igyekező Tiszteletes Férfiunak Kolosvari Isvan Uramnak A' zarándi Tractusnak néhai Seniorának mostan pedig a' Kis-Várdai Reformata Szent Ecclesiának tizenegy esztendöknek el-folyásoktól fogva hűséges Lelki Pásztorának kegyes Istenfélő ház-as-társának meghidegedett testének el takaríttatásának alkalmatosságakor el-mondatott; és azután meg-láttatott újjabban, és ilyen formában ki-botsáttatott. Debrecenben. Anno 1704.”

aztán a labancok zsákmánya lett. A kurucok ugyanis elvonultak anélkül, hogy a várost felgyújtották volna. A nyomukban lévő labancság azután másnap benyomult a városba s elszéledve az utcákon, tehetetlen dühében rombolt mindenfelé. A városházát teljesen felforgatták, a bútorokat, székeket, asztalokat összehasogatták, még a képeket is leszaggatták a falakról. Ekkor ment tönkre a város nyomdája és patikája is.

„Typographiánk szép vala – így kesereg a följegyzés írója – de az is mindenestől elbomla, nagyobb része a betűknek castákba rakattatott vólt, a Tarcata nevű város háza kapujának észak felől való bólnak rejtekében; de az kivágattatván az kurucok által még kedden, a betűk a Castákból kiforgattatának. Párnákból kihasogattatott és széllyel szórattatott tollakkal, porral, gazzal, szeméttel, bólnbeli aprólékokkal öszvekevertetenenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel együtt, mellyel nyomtatni szoktanak, annyira elfogott mind betűt, tollat, port a boltban, nagy bajjal separtetenenek egyben a betűk mind gazostól. Sok betűt az utczákon, mezőkön és táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintetenenek el. A typographia házánál maradott betűk, sotú és egyéb eszközök is oda vadnak”...

A patika fölszerelését is összevissza hányták, forgatták a labancok. Ez azonban mégsem szenvedett oly nagy kárt, mint a tipográfia, hamarabb helyre lehetett hozni, a nyomdai fölszerelés ellenben teljesen tönkre ment. Sőt elpusztult a pataki nyomda felszerelése is, mely még mindig a nagy tanácsháznál volt ládákból elraktározva, mióta a bújdosásra kényszerült s Debrecenben letelepedett Rosnyai itt elhelyezte. Ennek a betűit is kiforgatták és mind elhordották. Szükségük volt az ólomra a labancoknak, golyót öntöttek a betűkből. Ugyanazok a betűk, melyek talán a Rákóczi manifesztuma panaszait segítették világgá hirdetni, ezután kuruc vitézeket roncsoltak halálra.

A pusztulásról Dobozi István főbíró egy 1705 nov. 16-án kelt levelében értesítette Bercsényi Miklóst, aki akkoriban éppen Nagyszombatban alkudozott a császári békebiztosokkal az angol és hollandus közbenjárók részvétele mellett. „Bizony – írta a főbíró – minden kárunkat jó szívvel elszenvedjük, noha képtelen s elfelejtethetlen, csak az Isten boldogítsa szegény nemzetünket. Okolicsányi Pál uramnak *[az egyik császári békebiztos, lutheránus ember]* írtam volt, megmondhatja az református mediatoroknak: micsoda persecutiót csinált a német nállunk, az midőn bibliothecánkat, typographiánkat evertálta; gondoltam, leszen azoknál pro motivo, minthogy minden könyveket az mieink az ő országokrul hordanak nagy költséggel”... stb.

Ezzel a nagy pusztulással lezáródik a nyomda XVII. századbeli története. A labanc sereg alapos punctumot tett a végére. A nyomtató, Vincze György, elmenekült. Hová lett, minő sors várt rá, nem tudni. Teljesen eltűnik szemünk elől. A nyomdai felszerelés összerombolva, szétszórva, töredék roncsokban várta a föltámadást esztendőig.

Mielőtt azonban tovább folytatnók a nyomda külső történetét, vessünk egy áttekintő pillantást XVII. századbeli belső fejlődésére.

Ha ezt a fejlődést grafikailag akarnók ábrázolni, legcélszerűbben egy hol fel-, hol leszálló hullámvonallal szemléltethetnők, melynek átlagos szintje azonban körülbelül ugyanaz a XVII. század végén, ami volt a keletkezés időszakában. A nyomdai kiállítás, a betűk milyensége, a papiros minősége, a díszítések ízléses volta, egyszóval a könyvek nyomdai elkészítése dolgában a XVII. század nyomtatói nem szárnyalták túl a XVI. századéit, sőt a két Hoffhalter utólrni sem tudták. A két Rheda, Pál és Péter, kivált az utóbbi, legalább igyekeztek nyomukban maradni és sikerült is nekik a debreceni officina országos jó híret megtartani, Fodorik Menyhért alatt a hullámvonal jelentékenyen lejjebb száll, a Karancsi korában legmélyebbre sülyed, majd Rosnyai vezetése alatt ugrásszerűleg emelkedik, hogy Töltési és Kassai Pál idejében megint lejjebb szálljon, míg Vincze, a XVII. század utolsó nyomdája, körülbelül megint arra a fokra emeli, ahol volt Lipsiai korában, a század legelején.

A nyomdai technika ez idő alatt jóformán semmit sem változott. Egy pár kisebb javítás a présen, ügyesebb eljárás a betűk öntésében mind az, amivel e század hozzájárult a nyomtató mesterség fejlesztéséhez. Nemcsak nálunk, Európaszerte így volt ez. A könyvek szép kiállítása még mindig a nyomtató egyéni ügyességétől függött, nem a gép jóságától. A nagy hollandus nyomtatók bámulatos szépségű kiadványai készítőik művészi hajlandóságáról s csodálatos ügyességéről tesznek bizonyosságot, nem pedig az alkalmazott gépek különös jóságáról, vagy fejlettebb voltáról. A legnevezetesebb újítás a présen a *Jansson Blaeu*, amsterdami nyomtató találmánya volt, az ú. n. „hollandus csavar”, tehát csak részletjavítás, a szerkezet lényegében nem változott, maradt olyan, amilyenek a XVI. század nyomtató gépét leírtuk. A nyomtató-eljárás is ugyanaz maradt.

Bízást föltehetjük, hogy a debreceni nyomtatók mindvégig a Huszár Gál prését használták. A betűtípus sem változott (valami csekély gyarapodástól eltekintve) egészen Rosnyaiig és Töltésiig, amikor nagyobb szabású betűbeszerzés történt, mert a Karancsi alatt végleg elkopott betűkészletet többé használni nem lehetett.

Hogy milyen volt a nyomtató munka a XVII. század folyamán, mennyi fáradsággal, mennyi törődéssel s nehézséggel járt, arról érdekes vallomást ad Rheda Péter a Melotai Nyilas István *Speculum Trinitatis*-ában (1622), melyről, mint e nyomtató első művéről, valóságos remekléséről, a maga helyén már megemlékeztünk. Érdemes egészében közölni ezt az önvallomást, mely a petit antikva betűkkel szedett *erráták* bevezetéseképen a kötet legvégén olvasható.

„Minemű terhes munka légyen Istent féltő kegyes Olvasó az Könyvnyomtatás, csak az tudgya érdemlettképen megítélni, aki az Typographiában forgódott. Mert helyesen annyiszor az bötűket egyen-egyen fel szedegetni, értelmesen lerakogatni, és szép renddel helyheztenni, hogy tisztán és kedvessen kellyen szem eleiben az olvasásra, oly gondos és fáradságos, mintha nagy bölcs mesterséggel valamit hozhatnál ki az semmiből vagyonna, avagy mintha elméd szülne az sok bötűkből álló ékes nyomtatást az Papyrosra. Engemet is az Úr Isten ingyen való kegyelméből ez terhes munkára szentelt, hogy az én Idvezült Atyámnak, Lipsiai Rheda Pálnak nyomdokát követném, mind az Istennek tisztességét ez szent munka által terjeszteném, mind az Magyar nemzetet ez által ékesíteném. Kezdem el penig ez szent munkát az Szent Háromság egy Istenről való derekas tudománnak ki-nyomtatásán azon Szent Háromság egy Istennek Nevében; melyben való munkámra noha kiváltképen való vigyázásom volt, hogy mind az sententiak, mind az szók tisztán minden változás nélkül kellyenek ki, hogy az Olvasóknak elméje meg ne késleltessék. De mindazonáltal estenek néhol-néhol fogyatkozások, mind azért, hogy az Exemplar igen illegibilis volt, mind azért, hogy az *Mester Legények, akik ebben az szent munkában velem együtt fáradoztanak, majd jobb részre mind idegen nemzetből valók voltanak*, kik Magyar nyelven igen keveset, vagy semmit nem érttenek. Correctora is peniglen magamnál egyéb senki nem volt, ki szorgalmatosképen revideálta és az errorokat medeálta és tollálta volna. Magam sem láthattam penig mindenkor úgy hozzá, a mint kívántatott volna, mivel hogy az Úr Isten jó voltából gyakorta sok és hosszú ideiglen való súlyos betegségekkel látogatott meg. Az mely miatt is ez könyvnek kinyomtatásának végben vitele ennyi hosszú időre haladott. Az fogyatkozások közzül azért némellyeket im meg jegyzem, hogy azokhoz képest az többit az Keresztyén Olvasó magátul eszébe vehesse és megjobbíthassa”.

Ennek a könyvnek az elkészítése három esztendeig tartott. Igaz, hogy közben más kiadványok is készültek, de java fáradságát a nyomtató erre fordította. Elképzelhetni, mily aprólékos, fárasztó, nagy ügyességet kívánó munka volt egy ilyen szép kiállítású könyvnek (a XVII. századbeli debreceni nyomdának, mondhatni, legszebb terméke volt) a kiszedése, sok pepecselő egyenetléssel, feszítgetéssel prés alá készítése és egyenletes lenyomása, a kereteknek, zárórাজoknak, fejléceknek beillesztése a szövegbe s magának a festéknek is helyes arányú elkészítése, hogy az se ritka, se túlsűrű ne legyen, hanem azt a szép, tiszta nyomást adja, melyre méltán büszke lehetett Rheda Péter.

Érdekes, mivel okolja meg Rheda a mégis bennmaradt hibákat. A kézirat nehezen olvasható voltával (erről más nyomtatók is panaszkodnak) és különösen azzal, hogy a *legények*, már mint a szóciusok, vagyis szedők, idegen nemzetbeliek s magyarul nem tudnak. Ez volt a XVII. századbeli magyar nyomtatóknak legnagyobb bajuk. A magyar szócius ritka volt, külföldről, első sorban Németországból, gondolni lehet, hogy nem a java jött Magyarországra szerencsét próbálni.

A XVII. században a nyomtató mesterség nálunk még mindig teljesen szervezetlen állapotban volt.

Pedig Nyugateurópában ez időtájt a nyomtatók már hatalmas szervezetekbe, céhekbe tömörültek. Csak egy pár vonással jelzem itt, minő arányú és természetű volt e szervezkedés.

1647-ben Szászország és a tengerparti városok (Hamburg, Lübeck, Rostock stb.) 1650-ben Strassburg, majnai Frankfurt, Mainz és Hanau nyomdászai egyezményt kötöttek arra nézve, hogy nyomdát csakis oly egyén állíthasson, aki ezt a mesterséget alaposan kitanulta. Olyan nyomtatónál, aki ezt nem tette, jóra való szóciusnak munkát vállalni nem volt szabad. E határozatnak érvényt is tudtak szerezni. A zugnyomdák nem maradhattak meg. A szóciusok ellenőrizték egymást, hogy ilyen helyen munkát ne vállaljanak.

Németország nyomtatói a XVII. század folyamán tömörültek céhekbe, melyeknek tagjai a nyomdászszabályok (Buchdruckerordnungen) rendelkezéseire voltak kötelesek igazodni. Legnevezetesebbek az 1606-ki lipcsei és 1673-ki nürnbergi nyomdász-szabályok, melyek a nyomtatók életében előfordulható esetekre nézve intézkedtek s jogviszonyaikat szabályozták.

Nyomdászinná nem lehetett akárki. Első kellék volt a törvényes származás. Ezt oly szigorúan vették, hogy aki szüleinek házasságkötése után kilenc hónapnál hamarabb (vorzeitig) született, nem lehetett inassá. Az inas ha nem maga a gazda tanította, rá kellett bízni valamelyik szóciusra, amiért neki is illő díj (két tallér) járt. Az inas a házi szolgálatokat: seprést, fahordást, tűzgyújtást stb. is végezte. Tanuló éveinek száma 4–6. Mikor az inasévek leteltek, bizonyos illetmény lefizetése mellett *cornutussá* lett. Ez felszabadult inas volt, de még nem szócius, ennek jogait nem gyakorolhatta, teljes munkadíjat sem kapott még.

Szóciussá akkor lett, mikor bizonyos követelmények (Postulat) teljesítése mellett a céhbe felvették. Ez nagy ünnepélyességgel, legkevesebb hat szócius jelenlétében, állandósult formák között történt, utána nagy vendégeskedés következett. A föl vétel a céhek életében ösmeretes groteszk formaságok és furcsa ceremóniák között folyt le, melyeknek során sok durva tréfát kellett jó képpel elszenvetni a szegény cornutusnak. Ettől kezdve azonban a szóciusok jogai is megillették, azért szívesen alávetette magát minden cornutus.

A céh tagjává lett legény gazdájával szemben engedelmességgel tartozott, a büntetést is békén kellett elviselnie, ha rászolgált. A szegődési idő egyik vásártól a másikig terjedt. Vásár előtt hat héttel lehetett felmondani. Ilyenkor a gazda felszólította a legényeket, hogy maradjanak, ha valamelyikük erre ígéretet nem tett, az egyértelmű volt a felmondással. A felmondás nélküli titkos elosonást becstelenségnek tartották.

A szóciusnak rendesen megvolt a maga állandó betűszekrénye, melytől csak szükség esetén helyezték el máshoz. A présnél két ember működött. A szedő a neki kiosztott könyvön egymaga dolgozott, egy bizonyos munka szedését rendesen nem osztották meg több szedő között. Ha tehát valami vaskos kötet szedését bízták valamelyik szedőre, társai tréfálkozva mondogatták, hogy erre akár meg is házasodhat, jó időre el van látva munkával. A munka alatt tilos volt a fecsegés, szitkozódás, káromkodás, hazudozás. Civakodás esetén, aki kezdte, két forint, aki okot adott rá, egy forint büntetést fizetett.

A lipcsei rendszabályok szerint a szócius, aki gazdájánál kapott szállást, köteles volt télen legkésőbb 9 órakor, nyáron 10 órakor este odahaza lenni, vagy ha akkorra nem jött haza,

reggelig kinn maradni. Ha valamelyik szócius adósságait ki nem fizette s úgy ment el helyéről, gazdája utána íratott, és sehohol nem túrték meg addig, míg adósságait nem rendezte. Nem túrték meg a céhben azt, aki erkölcstelen életet élt, azt sem, aki kétes erkölcösü nővel élt, vagy lépett házasságra, mert ezáltal a céhet is kítette a kisebbítö megszövlásoknak.

Különleges büntetésnem volt a *Hofrecht*. A bojkott egy neme volt ez, melyet akkor gyakoroltak, ha valamelyik szócius vonakodott a céhtöl rá mért büntetésnek alávetni magát, vagy valami nagyobb bün gyanúja alatt állott, mely azonban még nem bizonyosodott rá. Társai az ilyet nem vették rendes szócius-számba, lenézték, az avatásokon megjelenni sem engedték. Legsúlyosabb büntetés a céhböl való kizárás (exclusion) volt.

Új szócius helyreállásakor bizonyítványt követeltek töle törvényes születéséről és arról, hol szolgált eddig. Belépésekor *introitust* kellett tartania, vagyis új társait megvendégelnie. Névnepokat is tartottak, a begyült büntetés pénznek szintén Bacchus céljaira voltak szánva.

A nyomdásztestület a sok kötelezettség fejében azonban gondoskodott tagjai segélyezéséről betegség, vagy szerencsétlenség esetére, valamint temetkezési segélyt is adott. A szócius temetése ünnepélyes lefolyású volt. A lipcsei rendszabás szerint három forint büntetés terhe alatt kötelességük volt megjelenni azon a gazdának s munkatársainak mind egész házuk-népével egyetemben.

Legföbbonásaiban ilyen rendelkezések szabályozták egy német szócius élete folyását a céh keretén belül.

Nálunk nyomdászceh nem keletkezett. A magyar földön nagy számmal munkát keresö német szóciusok azonban magukkal hozták a német céhélet körében kifejlödött szokásokat. Bízvást elfogadhatjuk tehát azt a föltevést, hogy a debreceni mühlely belsö élete azoknak a szokásoknak hódolt, melyek a német officinákban e század folyamán széltiben divatoztak. A két Hoffhalter és a két Rheda, német származásúak lévén, szintén a német céhszokásokat gyökerezttették meg officinájukban. Közvetlen adatunk nincs ugyan róla, mert az ajánlások, bevezetések, valamint a városi jegyzökönyvek teljességgel hallgatnak, de a dolog természete hozta magával, hogy pl. a Rheda Péter említette német legények csakis német szokásokat honosíthattak meg nálunk.

Hogy a nyomda vezetője milyen viszonyban állott a várossal, azt már láttuk. Arról is megemlékeztünk az egyes nyomtatók életviszonyainak tárgyalásánál, hogy ezek jobbára tanult, deákos műveltségű, világot járt emberek voltak, akiknek vagyoni viszonyai sem voltak éppen a legrosszabbak. Haláluk után ház s egyéb birtok is maradt örökösükre. Társadalmi állásuk ennek megfelelő volt. A város szolgálatában álló literátus emberekkel lehettek egyenlő rangban. Arra azonban nincs adatunk, hogy egészen a XVII. század végéig tanácsbeli ember került volna ki belölük. A következő században már van rá példa.

Kolozsvárt az ifjabb Heltai Gáspár (Bod Péter feljegyzése szerint) tanácsbeli volt. Ott különben az egyház nyomtatóját hivatalos személynek tekintették, amivel sok kiváltság járt: mentes volt a katonáskodástól, adótól, dézmától, közterhektöl, hozzá katonát szállásolni nem volt szabad. A tipografus felesége olyan ruhát viselt, mint a papoké; az egyházi gyűlésekre meghívót kapott, a templomban a papok székébe ülhetett, söt papi ruhában is járhatott. Szegény Tótfalusi Kis Miklósnak vesztére is volt ez a sok kiváltság. A papok és különösen a papnék irigykedése sok keserü órát szerzett neki.

Debrecenben a közterhek alól csupán a lelkészek voltak fölmentve. Semmiféle följegyzés nincs róla, hogy a város nyomtatója is részesült volna efféle kedvezésben. Munkáját azonban megbecsülték. A Fodorik-féle szerződés is arról tanuskodik, hogy a tanács igyekezett olyannal töltetni be ezt az állást, aki érdemes e „*méltóságos tisztre*”.

Amelyik nyomtató egyéniségével rászolgált, különös megbecsülésben is részesült. Így Rosnyainak olyan temetés jutott osztályrészéül, amilyenben csak a város közügyeiben érdemeket szerzett papnak, vagy tanácsbelinek járt ki.

A városi nyomtatónak adott egy kiváltságról mégis megemlékeznek a tanácsulések jegyzőkönyve. Az 1642 január 2-án tartott tanácsülésen szigorú határozattal megtiltják az idegen komplároknak, „hogy a városunkbeli tipografusnak kiváltképpen való kárára és sérelmére heti vásárokon és közönséges napokon kirakodván, itt áruljanak, kivéve a szabad sokadalmakat, melyekben az árulás megengedett”. A debreceni tipografus ezzel monopóliumot nyert a debreceni piacon könyvek eladására, de csak a rendes vásárokon; a nagy sokadalmak, a híres debreceni *szabadságok* alkalmával, mikor az egész ország kalmárai adtak találkozt az alföld e legnagyobb kereskedő piacán, a helybeli nyomdász nem élhetett az egyedűrség jogával. Így is nagy kedvezmény volt az, nagyban hozzájárult ahoz, hogy a város tipografussága kívánatos dologgá váljék a tanult nyomtatók előtt.

Bizonyítéka e határozat annak is, hogy a városi nyomda a XVII. század folyamán maga volt kiadványainak főelűrsítője. Több adat azt gyanítatja, hogy könyvkötő műhellyel is el volt látva. Ha nem is mindig, legalább idűszakonként (pl. Fodorik és Töltési alatt). Így a városi nyomda a kompaktorságot és könyvkereskedést is magában foglalta.

Hogy milyen munkákat nyomtathasson, hogy és mint értékesítse őket, arra nézve a város szabad kezét adott a nyomtatónak, az egy „theológiát” kivéve. Ez nebánstvirág volt. Nem annyira a város vezetésében tevékenykedű világiak, mint inkább a hívek netaláni eltévelyedésére különös vigyázással levű prédikátorok jóvoltából. Cenzura ami volt a debreceni nyomdában, csakis ilyen irányű volt.

A vallási kiadványoktól eltekintve, a debreceni nyomtató nagyobb szabadságot élvezett, mint a nyugati országok nyomdásza.

Európában már a XVI. században, de még inkább a XVII-ben egyre szigorűbb cenzura béklyói nehezettek a könyvnyomtatásra. A katolikus egyház, mint a tekintélyi elv legfűbb képviselűje, természetesen nagy vigyázattal volt rá, hogy a szabadgondolat ördűge a mozgékony kis olombetűk útján valahogy el ne szabaduljon s rombolásokat ne okozzon a jámbor hívek lelki világában. A császári hatalom ebben szívesen járt az egyház kezére, kiterjesztvén azonban a cenzurát azon munkákra is, melyek a saját hatalmi érdekeit veszélyeztették. A két hatalom respektálni tudta egymás érdekeit.

1606-ban II. Rudolf császár kiadja rendeletét, melyben kötelezi a könyvnyomtatókat, hogy azok, akiknek császári privilégiumuk nincsen, árűba bocsátás előtt minden munkából egy példányt küldjenek be az udvari kancelláriához. Ez ellen tiltakoztak ugyan a lipcsei, jénai és wittenbergi könyvkiadók, de hiába.

1629-ben a császári könyvvizsgáló bizottság az összes nyomdai ügyeket a maga hatáskörébe vonja.

1662-ben császári rendelet tiltja el a zsidókat a könyvkereskedéstől, mert terjesztik a tiltott könyveket.

1685-ben egy császári pátens elrendeli, hogy a köteles példányszám kétszeresét küldje be az a könyvkiadó, aki egy hónapon belül elmulasztotta a bekűdést. Aki pedig ezt megelőzőleg árűba bocsátotta kiadványát, annak példányait még a vevőtől is konfiskálták. E rendelet miatt az északnémet, legfűképpen protestáns könyvűrusok elkerűlték a német könyvkereskedés eddigi középpontját, Frankfurtot, úgy, hogy a rendelet, ha mást nem, azt elérte, hogy e város virágzó könyvűsárait és kereskedelmét teljességgel tönkretette.

Nálunk, Magyarországon, II. Rudolf még 1584-ben kiadott rendeletében szigorú kötelességévé tette mindazon nyomdáknek, melyek felsőbb engedelem nélkül működnek, hogy munkájukat szüntessék be. Ilyen engedélye csak az egy Telegdi-féle nagyszombati nyomdának volt s az összes protestáns nyomdáknek abba kellett volna hagyni a nyomtatást. Az idők azonban nem voltak olyanok, hogy ezt a rendelkezést végre lehetett volna hajtani. A magyar nyomdák, köztük a debreceni is, bántatlanul folytatták működésüket.

A rendelet nem birt törvényes alappal, aminthogy országgyűlés szentesítette, törvényes intézkedés a XVII. század folyamán nálunk a cenzura dolgában nem történt. Ha történt volna is, a politikai viszonyoknak abban a zűrzavarában, mely közállapotainkat egészen a szatmári béke után beállott csöndesebb korszakig jellemzi, végrehajtani úgy sem lehetett volna. A cenzura dolgában, amennyiben arról nálunk a XVII. század folyamán beszélni lehet, az egyes felekezetek intézkedtek. Kemény marokkal és elfogultan, mert a felekezetiesség és türelmetlenség különösen ebben a században nagyon közeli szomszédságban levő fogalmak. A kálvinizmus, ahol hivatalos szervezetet nyert, szintén felhasználta fegyverül a cenzurát. Védőfegyverül a katolikus egyház ellen, de bizony eltipró célzattal is pl. az unitáriusok ellen.

Debrecenben – mint már láttuk – a cenzura csakis ilyen formában, tehát mint a kálvinista egyház egyik hatalmi eszköze, jelentkezik a Fodorik-féle szerződésben és azokban az approbációkban, melyek a század második felében vallási jellegű kiadványokban állandósultak. De nehogy azt gondolja valaki, hogy a debreceni egyház egyedül állott e téren. Éppen nem. Erdélyben, ahol a kálvinista egyház igazán hatalom volt, a nyomtatókra még erősebb súllyal nehezedett az egyházi cenzura.

Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász, mikor az elhunyt Szenczi Ábrahám után ő rá bízta Apafi fejedelem a szebeni nyomdát, egy 1667 július 5-én a radnóti táborban kelt reverzálist adott, melyben hűséges szolgálatra kötelezi magát, többi közt, hogy „...ellenkező vallásúaknak könyvöket ki nem nyomtatom, őket semminémüképpen az Typographiában lévő eszközökkel nem segéllem,... ha pedig az nyomtatásban valami fraudulentiam, hamisságom comperiáltatnék lenni, érdeme szerint való halállal is büntettessem”.

A Fodorik-féle szerződés messze van ettől. A debreceni nyomtatónak legalább a nyaka nem forgott veszedelemben, ha valamit cselekedett a szerződés ellen.

Kolozsvárt is hasonló jellegű a cenzura első jelentkezése. Mikor a gyulafehérvári református szinódus 1689-ben elhatározta, hogy az enyedi és kolozsvári kollégiumok közös nyomdáját Veresegyházi István kezére bízza, szigorúan kikötötte, hogy a nyomtató bármily munkát csak a szinódus megbízottjának előleges engedélyével adhat ki.

A debreceni nyomtatónak, a „theológiát” kivéve, ilyen nehézségekkel nem volt baja. Ami pedig a vallásos kiadványokat illeti, a megkötöttség aligha eshetett nehezebbé, mert a város vigyázással volt rá, hogy nyomtatója a kálvini irány buzgó híve legyen. Nincs is rá adatunk, hogy debreceni nyomtató a XVII. század végéig a cenzura miatt panaszkodott volna.

A debreceni nyomda szigorúan kálvinista jellegét a kiadványok mellett a *pátrónusok* adják meg. Ha végigtekintünk a XVII. századbeli debreceni kiadványok ajánlásain, arra a meggyőződésre jutunk, hogy e nyomda valóságos szellemi kapcsa volt a XVII. századbeli minden rendű és rangú kálvinista magyarságnak. Az ország legtávolabb eső vidékeiről keresik föl nyomtatni való munkákkal olyanok is, akiknek esetleg máshol közelebb is találkozott volna nyomtatójuk. A mecénások persze legtöbbször vagyonos főrangúak. Így maguk az erdélyi fejedelmek, kik közül Bethlen Gábor, a két Rákóczi és a két Apafi fejedelem nemcsak mint a kollégium jóltevői, hanem, mint e nyomda gyámolítói is rászolgáltak a debreceniek hálájára. Egyéb főrendűek, akik egyik-másik debreceni kiadvány költségeit viselték: Báthori István (szathmári főispán), Rhédei Ferenc, Iktári Bethlen István (máramarosi főispán), Perényi

Gábor (abauji főispán), Illyésházi Gáspár (trencsényi főispán), Hadadi Wesselényi Pál (a bujdosó magyarok főgenerálisa), Imrefi János (Diószeg ura), Cseh András (váradi főharmincados), Lónyai Zsigmond, Vai Ádám, Vai Péter, Fodor Benedek, Nalácz István (Apafi fejedelem udvarmestere), Makai János (Bethlen váradi perceptora) stb. stb.

A középrendből különösen a debreceni főbírák, tanácsbeliek és módosabb polgárok voltak sokszor munkaadói a nyomdának. Így Erdődi János, Balyik András, a két Dobozi István (főbírák), Rimaszombati Szabó Pál, Dobozi Benedek, Vígkedvű Pál, Debreceni Fekete István, Kondorosi János és más tanácsbeli, vagy közrendű polgárok. Sőt akadt köztük magát megnevezni nem akaró mecénás is, aki Kölesérinek egy szép prédikációját 1677-ben a maga költségén nyomatta ki. Más városból való polgáremlékek sem sajnálták a költséget debreceni kiadású könyvektől, mint: Barkó Benedek kecskeméti, Csákányos Márton váradi, Csomaközi András kállai érdemes polgárok.

Női pártfogókban sem volt hiány. Vallásos kiadványok megjelenéséhez költséggel járultak pl. özvegy Petneházi Istvánné Király Anna, az abauji főispánné: Perényi Gáborné Salgai Kata, Kerekes Mihályné Bagoly Kata, az abauji assessorné: Szemere Györgyné Bossányi Krisztina, a kállói úrasszony: özv. Nyári Pálné Váradi Kata stb.

E mecénások azonban, nagyon ritka kivétellel, csakis vallásos munkák kiadásában voltak a szerzők és nyomtató támogatására, amin legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha ismerjük a kort, mely mindent felekezeti szempontból nézett és bíralt el. Tudós munkák közül is csak a hittudományiak találtak pártfogóra. A többi tudományok a maguk lábán voltak kénytelenek megállni, egyetlen igazi mecénásuk a skólabeli ifjúság, az „*amplissimus coetus*” volt, mely a tudományok iránti önzetlen lelkesedésből – mint láttuk – több ízben gyámolította professzorait valamely tudós munkájuk kiadásában. Ilyen dologra is kevés példa van a magyar művelődéstörténetben.

Ilyen okok működtek közre abban, hogy a debreceni tudós kiadványok, ha nem hittudományiak, legtöbbször gyakorlati kézikönyvek, vagy tankönyvek voltak, mert ezekről tudta a nyomtató, hogy mégsem maradnak végleg a nyakán.

Szerzői honoráriumnak persze még mindig hire-pora sincs. A mecénások tökéletesen elegendőnek tartották, ha a munka megjelenésének költségeiről gondoskodtak. Hogy a szerző is érdemelne talán valami jutalmat a munkájáért, arra nem gondolt senki. A kor gondolkozása nagyon messze volt még attól, hogy a szellemi munkát a maga értéke szerint jutalmazza. A derék tudós Komáromi Csipkés némi keserűséggel nyugszik bele a korszellem illetően megnyilvánulásába, mikor a Pestis pestise című 1664-ben megjelent munkája előszavában ezekkel a szavakkal fordul a kegyes olvasóhoz:

„Oka bennem ez kised s eggyügyű írásomnak nem ez világi haszon keresésem. Mert bizonságom az Isten, hogy valamennyi munkámat még eddig közönségessé tettem; (noha az Ultrajectomi Scholában írt s kieresztett tizenegy Theologica Disputatioimon kívül ez kilenczedik munkám, melyet közönséges haszonra ki bocsátottam) azon kívül, hogy ketteinek kinyomtatásában azoktól az becsületes Uraimtól, kiknek neveiket eleiben függesztettem, az Typographus költséggel segítettett, senkinek két tallérnál több adományát nem vettem, nem is kívánom: hanem nálam nyilván levő tisztembeli kötelességem”.

A könyv eladásának teljes haszna a nyomtatóé volt. Ha ügyes üzletember volt, mint pl. Karancsi, még a gyenge nyomdai kiállítás mellett is szép haszonra tehetett szert. Ha a vállalat üzleti részével nem törődött, úgy járt, mint szegény Rheda Péter, aki a XVII. század legszebb debreceni nyomtatványait készítette, mégsem hagyott hátra egyebet adósságnál.

Hogy milyen volt a debreceni könyvek ára a század folyamán, arról, adatok hiányában, nem tudunk többet mondani a XVI. század tárgyalásakor mondottaknál.

Németországban a XVII. század folyamán a könyvkereskedelem gócpontján, a majnai Frankfurtban, a vásárló közönség számára rendszeres könyvkatalógusok (Messkataloge) készültek, melyekből az akkori könyvárakról pontos tájékozódást lehet szerezni. Nálunk ilyen katalógusok nem voltak forgalomban, vagy ha esetleg készült is pl. a debreceni officina nyomtatványairól valami ilyesféle, ránk nem maradt egy sem. Egy tanácsvégzés intézkedett a felől, hogy a debreceni rendes vásárok alkalmával a debreceni nyomtatónak konkurrensé ne legyen. Ebből csak annyit tudunk megállapítani, hogy a debreceni nyomtatványok elárúsítója maga a nyomda vezetője volt. Ez a szokás fennmaradt sokáig, még a XIX. század első évtizedeiben is külön sátora volt a debreceni nagyvásárokon a helybeli nyomtatónak. Egyetlen adatunk Tótfalusi Kis Miklós följegyzése, melyben elmondja, hogy Debrecenben a magával hozott könyvekből egy díszkötésű zsoltárt tíz susztákon (=20 garas), egy közönséges zsoltárt 75 pénzen, egy aranyos kötésű Uj Testamentumot 2 forinton adott. Ezek az árak az akkori külföldi árakhoz képest nagyon alacsonyak voltak, a könyvek még sem keltek, „mert ez a nemzet – írja keserűen Kis Miklós – semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgy, hogy ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné”.

Szóval, már akkor is megvolt a magyarnak az a rossz szokása, – igazi morbus Hungaricus – hogy könyvért pénzt adni nem szeretett s ha valamiképpen mégis rászánta magát, igyekezett lealkudni annyit, amennyit lehetett. Ebből a feljegyzésből gyanítani lehet, hogy a debreceni piacon megállapított könyvárak aligha is voltak ebben az időben. Alkudni dőlt el a vásár. Amelyik nyomtató ügyesen tudta rákötni a nehezen kezelhető vevőre portékáját, az nagyobb jövedelmet seprte be. Karancsi, az ügyes üzletember piszkos nyomású, sajtóhibákkal telt kiadványaival valószínűleg jobb vásárt csinált, mint a művészlelkű Rheda Péter, bármint ügyelt is különben nyomtatványai szép kiállítására s bármint igyekezett is a sajtóhibáktól megtisztítottan vinni piacra könyveit.

Legnagyobb fogyatkozása e korszak kiadványainak, nemcsak nálunk, hanem szerte Európában, még mindig a *sajtóhibák* fölös száma. Pedig a nyomtatókban mindenütt ugyancsak munkált az ambíció, hogy sajtóhibáktól mentes kiadványokat tudjanak forgalomba hozni.

Blaeu latin bibliáját sajtóhiba nélküli kiadványnak tartották mindenfelé, pedig Tsétsi János, a tudós pataki professzor nem is egy párat, hanem egy pár százat fedezett föl benne. Athias, amsterdami könyvnyomtató, héber bibliáját oly hibátlanak tartotta, hogy minden benne talált hibáért egy aranyat ígért a fölfedezőnek. Egy héberben alaposan jártas zsidó tudós egymaga négyszázat talált benne.

A debreceni nyomtatványok ebből a szempontból bizony nagyon sok kifogás alá esnek. Hogy miféle hibák voltak ezek, tájékoztat felőlük Kassai Pál, a XVII. század utolsó előtti nyomtatója, a Kalocsa János hittudományi munkája (Isten ajándékával való kereskedés... stb. 1693) errátái elősorolása után tett jegyzésében:

„Vadnak ezeken kívül is [*t. i. az egyszerű sajtóhibákon kívül*] gyengébb és szenvedhetőbb fogyatkozások. Ugymint: a betűknek által tétele, avagy elfordítása, megváltoztatása és néhol elhagyása. A distinctioknak is vagy elébb tétele, vagy megváltoztatása, és felül a leveleknek szélein lévő numerusoknak eltévesztése. A Szent Írásbeli locusoknak számának néhul elhagyása, vagy elváltoztatása. Némelly helyen a Textus igéjének nem helyes rendben való tétele, vagy egyben elegyedése etc. Mellyeket a K. O. [=kedves olvasó] magátul is megjobbíthat”.

A szerzők sokszor panaszkodnak is a nyomtatásbeli fogyatkozásokért s legtöbbször azzal mentegetőznek, hogy a nyomtatásnál nem lehettek jelen. Így pl. Debreczeni Fóris István daróci prédikátor Halottak laistroma című munkájában (1684. Töltési kiadványa): „Az számtalan, sűrű Locusok szedése miatt esett Typographicus casusnak is bocsánat legyen, mivel az Typographiatul messze voltam”. Vagy pl. Hodosi Sámuel, aki Pállyáját álhatatosan

megfutó Isten hű szolgájának eltépett Igazság Koronája c. munkája végén (1693. Vincze kiadványa) az erráták felsorolása helyett megelégszik ezzel a kis nyilatkozattal: „Kegyes Olvasó! Minthogy az Authornak távolléte miatt e vigály és edgyügyű kis munkátskában eshettek bizonyos fogyatkozások nem csak a betűk, hanem talám még a sensus iránt is. Ezokáért kérlek azokat a defectusokat te balra ne magyarázd, hanem magad kegyességével jobbitd meg, és olly ítélettel légy, a minéműet hasonló igyedben másoktól kívánál”.

Bizony, a defectusok igen sokszor a *sensus*, vagyis értelem rovására estek. De hányszor! Pedig, amilyen türelmetlen s elfogult volt ez a korszak, egy rossz helyen esett sajtóhiba a szerzőnek fejébe is kerülhetett.

Micsoda rettenetes eretnokségek kerültek bele például még a sokszor említett Rheda Péter-féle kitűnő kiadványba, a Nyilas István Speculum Trinitatisába egy-egy sajtóhiba miatt.

Íme pl. a 176. lapon ez olvasható: „...az Christus nem *tagatta* magának azt az méltóságot, hanem az Atyának rendeléséből vötte...” (e helyett: *ragatta*); a 266. lapon: „Hol vettetik itt ez Esaias mondásában az Atya az fiúval *egyben*?” (e helyett: *ellen*); a 209. lapon: „...ha az ő maga *elcsalhatatlan* Istenségén kívül Istent csinálna, ottan oszlásra és szakadásra kellene az ő Istenségének jutni” (e helyett: *oszolhatatlan*).

A sajtóhibák legnagyobb mestere azonban Karancsi volt. A pálmát nem lehet elvitatni tőle. Ő maga egész könnyedén, félvállról vette a dolgot. Minden lelkiismeretfurdalás nélkül egyszerűen rábizza a kegyes olvasóra, hogy ami hibát talál, „jobbétsa meg” s ne haragudjék a nyomtatóra. Pedig sokszor igazán menthetetlen hanyagság, nem pedig a „Typographianak szűk volta” az oka a Karancsi-kiadványok fogyatkozásainak, mint ahogy a jószívű Köleséri Sámuel Arany Alma (1673) c. munkája errátái bevezetésében szépítve feltüntetni szeretné: „K. O. Intetel ezekre: I. Hogy az Accenteknek sok helyen való elmaradását (mellyekkel volna ékes a magyar nyelven való olvasás) ne az Authornak, hanem a Typographianak szűk voltának tulajdonítsad. Hasonlóképpen némelly betűknek homályosságát avagy meg nem teczezését. II. Jegyezd meg azt is, hogy két periódusokat két helyenn is nyomattak egymás után, a 33. levélnek elein, melly is nem az Author vétke”... stb. Ez már csakugyan nagy gondatlanság volt a nyomtatótul. Egy tíz sorból álló szakasz, t. i. egyszerűen két ízben van egymás után nyomva.

A lelkiismeretes, ügyes nyomtató, Lipsiai Rheda Pál őszintén be is vallja, hogy a kiadványokat teljességgel megóvni a sajtóhibáktól szinte lehetetlen dolog, bármily gondos munkát végez is a nyomtató s azért jó tanáccsal látja el az olvasót a Verbőczy Tripartitumának 1611-ki kiadásában, mint járjon el a sajtóhibák igazításában: „Jóllehet nagy szorgalmatossággal igyekeztünk azon, – írja az erráták bevezető soraiban – hogy az Decretumnak ki-nyomtatásában valami vétek és az bötűkben való fogyatkozások ne estenek volna, mindazonáltal akaratumk ellen is esett néhol vétek, mert ugyan majdnem lehetetlen dolog teljességesen attul meg óvni: hogy azért senki az abusuban meg ne botránkozzék, mi ezeket az könyvnek végében renddel megjedzettük. Kérjük ezért a kegyes olvasókat, hogy kiki az bötűbéli vétkeket magának egy pennával megjegyyezze és minékünk arról megbocsásson”.

A sajtóhibák száma fordított arányban állott a nyomtatók lelkiismeretességével. Minél nagyobb volt az előbbi, annál gyengébb lábón állott az utóbbi. Ez a tapasztalat beigazolódik akkor, ha a kiadványok nyomdai kiállítását más szempontokból is bíráló alá vesszük. Amelyik nyomtató nem sokat gondolt a sajtóhibákkal, az a nyomtatás egyéb gondjaiból sem csinált lelkiismereti kérdést. A legtöbb sajtóhibát ejtő Karancsi kiadványaiban a sorok egyenetlen elosztása, a fejlécek gondatlan beillesztése, a különböző betűfajták izléstelen összerakása, a nyomdafesték gondatlan elkészítése, mely a nyomás piszkosságát okozta, szembetűnően igazolják e megfigyelést.

A *könyvdíszek* kiállításának és alkalmazásuknak megfigyelése kiváltképen jó módja valamelyik nyomtató jóízlése megítélésének. Egy és ugyanazt a könyvdíszet, fejlécet, iniciálist és zárórajzot sokkal ügyesebben alkalmazza pl. Rheda Péter, mint Fodorik Menyhért. E könyvdíszek mind fára voltak metszve s a falapok a nyomda készletével együtt maradtak egyik nyomtatóról a másikra. Amelyik azonban a nyomáshoz jobb festéket használt s ügyesebben tudta a metszett falapot a betűk közé illeszteni, szebb, formásabb dísszel tudta ellátni könyvét. A zárórajzok közül egy pár ismételt előfordul debreceni kiadványokon. Van olyan is köztük, melynek alkalmazásáról azonnal rá lehet ismerni a debreceni nyomtatványra. Ezeket, mint jellegzetes debreceni könyvdíszeket felhasználtuk munkánk díszítésére is, egyben annak bemutatására, minő jellegzetes zárórajzok fordulnak elő a XVI. és XVII. századbeli debreceni nyomtatványokban. Legsűrűbben fordul elő egy tülök-dísszel ellátott arc és ennek egy másik komplikáltabb változata; az utóbbinál valamivel középen alul látható az emberi arc, melynek felső részéből vízszintes irányban két tülökszerű díszítmény indul ki, mindkettőről bojt csügg le, felül a tülök két szárán kifelé fordulva egy-egy kürtölő angyal látható, háttal egymásnak, közbül virágbokrétával.

Ezt a zárórajzot igen sok XVI. és XVII. századbeli debreceni nyomtatványon feltalálhatjuk, nem egyszer a címlapon is. Nyomdai állandó jelvénynek azonban nem tekinthetjük, mert akkor legalább bizonyos időszakon belül következetesen használta volna valamelyik nyomtató kiadványai címlapján.

Fölmerül a kérdés, volt-é egyáltalán nyomdai jelvénye a debreceni műhelynek? Olyan állandó jelvénye, amilyenről pl. az Elzevir-kiadványokat azonnal meg lehet ösmerni.

Időszakonként fordulnak elő a debreceni nyomtatványok címlapjain is emblémák, melyek nyomdai jelvényül szolgálhattak volna. Így mindjárt a legelső debreceni nyomtatványon ott látható a bázeli Frobenius-nyomda jelvényének utánezata: a felhőből kinyúló, horgonyt tartó két kéz; számos Csáktornyai- és Rheda-kiadványon feltalálható a zászlós bárány, a Karancsi-kiadványokon az iktári Bethlen-címer, a Rosnyai-, Kassai- és Vincze-kiadványokon az Elzevírekére emlékeztető négyszögűre stilizált fa, alatta taláros emberi alakkal. Ezek azonban nem tekinthetők állandó jelvénynek, mert egy és ugyanaz a nyomtató sem használja őket következetesen kiadványai címlapján. Jellegzetes debreceni emblémák ugyan, de nyomdai jelvénynek nem tekinthetjük őket. Bátran kimondhatjuk, hogy a debreceni nyomdának állandó megkülönböztető nyomdai jelvénye sem a XVI., sem a XVII. század folyamán nem volt.

VIII. FEJEZET

A VÁROSI NYOMDA ÁLLAPOTA A XVIII. SZAZAD ELSŐ FELÉBEN.

Debrecen a Rákóczi-szabadságharc után – a páterek előnyomulása – Miskolczi Ferenc – aknamunka a nyomda ellen – a nyomda bérbeadása – végleg házi kezelésbe veszi a város – Viski Pál – a nyomtatók fizetése – szegényes viszonyok – Margitai János – föllendíti a nyomdát – a második prelum – házi öntésű betűk – papírbeszerzés – Zieserné asszony latin levelei – egy asszonyprovizor – Bíró Mihály – egy csúnya botrány – Kállai Gergely – jó nyomtató, de rossz számoló – börtönbe kerül – az első ügykezelési szabályzat a debreceni nyomdában.

Az 1705-ki nagy labandulást sokáig sinylette a debreceni nyomda. Nagyon nehezen tudott ismét erőre vergődni. Egész a szatmári békéig nem is volt olyan éve Debrecennek, melyben a város vezetősége foglalkozhatott volna a nyomda helyreállításával. 1706-ban két ízben is rajtaütnek a labancok Debrecen városán s felprédálják. 1707-ben a háborús világ miatt példátlan drágaság nyomorítja meg a város lakosságát, 1709-ben irtózatos dögvész tizedeli meg. A borzasztó betegség 1710-ben is egyre szedi áldozatait úgy, hogy a városi lakosságnak majd egyharmada elhull. A ragálytól megritkult lakosságot ebben az évben hallatlan adóterhek is sanyargatják. A hosszú ideig húzódó szabadságharcnak dicsőségét nem élvezte Debrecen városa, terhei, kárai annál inkább reázdultak. A nemzeti ügy mellett mégis mindvégig kitartott. A békekötés azonban, – melynek előkészítő tanácskozásai itt folytak le a ma is meglevő Komáromi házban – nem lehetett ellenszenves a debrecenieknek. Annyi szorongás, adózás, sarcolás, istencsapása után végre megnyugodhattak. A nemzeti függetlenség ügye elbukott ugyan hosszú-hosszú időre, de legalább béke ideje köszöntött a csapásokba már szinte belefásult lakosságra.

A város történetének új korszaka kezdődik a szatmári békével. Csöndes nyugalom és belső fejlődés korszaka. A pihenés ideje a nagy erőfeszítések után. Évtizedek kellettek azonban hozzá, míg a város a háborús idők nagy megpróbáltatásai után ismét erőre kaphatott. Tekintélye azonban megmaradt, mint e szomorú viszonyok között is Magyarország egyik legnépesebb kereskedő városának. A szatmári békét közvetlenül követő időkben lakosainak száma nem volt ugyan több tizenegy-tizenkétezernél, a mai viszonyokhoz mérve nem volt különb valami alföldi nagyobb falunál, Magyarország akkori elnéptelenedett állapotában mégis egyike a legjelentősebb magyar városoknak. Poros, kövezetlen utcái, apró, nádfedeles házai bizony egészen más képet mutattak, mint akár az akkori francia, akár a német városok, magyar földön azonban így is tekintélye volt főleg vásárai és kollégiuma révén.

Külsőleg nem sokban különbözhetett az előző századi Debrecenről, belső élete azonban lényeges változáson ment át. Megszűnt az a sajtószerű függetlensége, mellyel csaknem másfél századon át szabadon intézte a város a maga ügyeit választott magisztrátusa útján. Megszűnt a váradi pasák zsarolása, de megszűnt az a sok kiváltság is, melyet a török uralom alatt Debrecen városa szép szerével meg tudott szerezni. Az új kormányzat gyámkodó, mindenbe beleszóló modorába bizony nehezen tudtak beletörődni a – szellemiekben kiváltképpen – függetlenséghez szokott polgárok. A főbírónál immár nagyobb úr is kezdte éreztetni hatalmát a bécsi atyáskodó kormány személyében. Viszont azonban azt is el kell ismerni, hogy III. Károly kormánya, ha véget vetett is a város független önkormányzatának, elég óvatosan, nem azzal a nyers erőszakkal bánt el a debreceniekkel, mint pl. a dunántúliakkal, sok tekintetben pedig rendet teremtett a városi javak kezelésének sok elhanyagolt ügyében.

Változást hozott a szatmári béke még egy dologban: véget vetett a város eddigi kizárólagosan kálvinista jellegének. Lassan, lépésről-lépésre hódított tért, a város vezetőségének és polgárságának erős ellenkezése mellett, a katolikus egyház s kikényszerítette, hogy a kálvinista Rómában helyet kapjon, ahol lábát megvethesse. 1715-ben a pozsonyi országgyűlésen,

bármint tiltakoztak is ellene a debreceni követek, csak azon feltétellel sorolták az ország rendei között ülésel és szavazattal bíró szabad királyi városok közé Debrecent, ha a katolikus egyház temploma, parochiája és a ferencrendi szerzetesek rendháza számára telket jelöl ki a város. A következő évben már jött is a legfelsőbb rendelet Bécsből, mely megsürgette a várost ebben a dologban. Ez év októberében a Szent-Anna-utca déli oldalán – ahol ma is vannak a kath. egyház épületei, – kijelölték s átadták a telkeket a város küldöttei gróf Csáky Imre váradi püspöki helytartó embereinek, egy sátor alatt november 16-án megtartották az első misét is, jóllehet ekkor még alig találkozott katolikus vallású ember a városban. 1719-ben Bakó János váradi nagyprépostnak sikerült a piaristákat is betelepíteni a városba, a rendház felépítését is magára vállalta. A szenátus tanácstalanul állott a térfoglalással szemben, a török alatt ilyesfélétől nem kellett tartania. A hatalmas pártfogókkal szemben tehetetlen volt, ellenszegülni nem tudott. Naivul ennyit jegyeztetett be a protocollumba: „A páter piaristák bejöttek s építéshez kezdettek. Meg kell tudni: ex quo principio lett ide bejövetelek?”

A páterekkel a bécsi kormánynak sok mindenféle célja volt. Nem legutolsó köztük: a cenzura meghonosítása Debrecenben. S itt kapcsolódnak az elmondottak a debreceni nyomda történetéhez, melyben mind nagyobb s követelőbb szerepet kezd játszani a nyomda szabad mozgását megbénító kormányzati cenzura, legtöbbször a katolikus egyház indítására szólván bele a nyomda aprólékosabb ügyeibe.

Az 1705-től 1712-ig terjedő évekből a debreceni nyomda termékei közül egyetlen példány sem maradt ránk. Szünetelt-e ezalatt az officina? Biztos választ nem tudunk adni. (Kassai Pál azonban semmiképpen nem szerelhette újra a nyomdát, mint Szűcs István és Ballagi állítja, mert 1695-ben meghalt.)

A nagy labandulás után Vincze György elmenekült. A város utána következő nyomdásza: *Miskolczi Ferenc*. Hogy mikor állott a város szolgálatába, nem tudni. A debreceni kollégium könyvtárában őrzött *Naplójából*²⁴ kiviláglik, hogy 1712-ben már a város tipografusa volt. A bejegyzés, mely ezt bizonyítja, így hangzik: „Házasodtam meg én Miskolczi Cs. Ferencz *Debreczeni Typographusságomban*, vévén el magamnak Feleségül Néhai Tiszteletes és Tudós Kotsi Cs. János (püspök) Uram hajadon leányát Kotsi Cs. Erzsébetet. Anno 1712 die 22. szept. Akit is Isten éltesen számos esztendőig”.

²⁴ Miskolczi Ferencnek a debreceni ref. kollégium könyvtárában R. 684. sz. alatt őrzött naplója (félíg-meddig albuma) eddigelé sehol ösmertetve nem volt, pedig értékes művelődéstörténeti emlék. Nyolcadretű hosszúkas albumformátumú kötet, a régi debreceni könyvkötészet termékeit jellemző munkával készült préselt bőrbe kötve. Belső lapján a kemény könyvtáblának egy-egy kép látható: elől Jacobus Grynaeus heidelbergi tanár képe, hátul előkelő kuruc tiszt képmása.

A címlapon cirádás betűkkel olvasható a tulajdonos neve a következő vers alatt:

Te peto, te cupio, te diligo, te colo Christe,
Tu mihi Dux, mihi Lux, mihi Lex, mihi Rex, mihi Vindex,
Sum tua pila Deus jacias quocunque per orbem,
Tu ne dejicias, ne modo rejicias

[Utána]: Franciscum Cs. Miskolczi. Claudiopoli. Ao. 1697.

A címlap után mindjárt egy „Acrostichum Hecatodistichum Elegiacum de Comite Nicolao Zrinio” című latin distichonokból álló költemény (Josephus Guttovienus, Pozsony város hites irnokának szerzeménye) következik; a distichonok kezdőbetűiből ez állítható egybe: „Comes Nicolaus a Zrinio perpetuus regnorum Dalmatiae Croatiae et Sclavoniae Banus flos procerum Hungaricorum vivat diu”.

Azután számos u. n. kilövési tábla következik, vagyis a szedés-kolumnák elosztásának különböző módjai, miként kell őket a présfelület alá úgy elosztani, hogy a nyomás után összehajtogatott árkus lapjai a megfelelő helyre kerüljenek. Ezek lőcsei tanulmányainak eredményei. Azután közli a kolozsvári és debreceni betűszekrény betűelhelyezési rajzát (az utóbbit 1697 szeptember 16-ról keltezve). Egy csomó üres lap után 1701 május 1-ről keltezett emléksorai Johannes Titsch, fiatal nyomdásznak, Miskolczi barátjának. Ismét egy csomó üres lap után következnek a könyv végén a naplójegyzetek.

Debreceni tipografusságára nézve korábbi adat nincs a naplóban. Valószínű azonban, hogy a nyomda, bármily nyomorúságos viszonyok között is, tengődött valahogy s ha mást nem, a városi nyomtatványokat bizonyára itt nyomtatták az összeszedetett betűkészlettel.

Miskolczi Ferenc tanult, világotjárt nyomtató volt. Élete viszonyairól említett naplója őrzött meg pár adatot. A könyvnyomtatást a debreceni officinában kezdette tanulni s inasestendőit itt tölthette. 1697-ben már Kolozsvárott, azután Lőcsén tanulmányozza a nyomtatást az ottani jóhírű nyomtatóknál. 1702-ben, mint nyomtatónak már jó híre lehetett. Neve ott olvasható azon a márványtáblán, melyet a kolozsvári ref. belső templomban helyeztek el Tótfalusi Kis Miklós életrajzával és a kiváló nyomdászt dicsőítő versekkel. E versek közül néhányat egykorú nyomdászok írtak, mint: Fekete Jakab, Némethi Mihály, Telegdi Pap Sámuel, Heltzdörfer Mihály, a Miskolczi neve is ott olvasható közöttük, mint az egyik dicsőítő vers szerzőjeé.

Hogy a debreceni nyomda élére melyik esztendőben állott, arról nem emlékezik meg a napló. 1712-ben, mikor megnősült, már tipografusa volt a városnak, mint láttuk. Házasságából s élete későbbi viszonyaiból gyaníthatjuk, hogy családjá a város legelőkelőbb polgárcsaládjával jó ismeretségben, esetleg rokonságban is állott. Ő maga egyénileg tanult, művelt ember volt, vagyoni helyzete sem lehetett éppen rossz, gyanítható abból, hogy az elhunyt püspök leányát vehette feleségül és hogy a város szolgálatában később mint tiszteletbeli hivatalok betöltője munkálkodott. Házasságából öt gyermeke született. Kilenc évi házaseset után neje fiatalon, huszonöt éves korában elhalt. Nem egészen négy hónapra neje halála után újból megházasodott, feleségül vette nemes Leleszi Erzsébetet, özv. Királysági Jánosnét.

Igen nevezetes kiküldetésről emlékezik meg a napló 1716 március 9-ről kelt feljegyzése: „T. Nemes Debreczeni Bíró Ur és az egész Tanács akarattjából indúltam Hollandiára a Sz. Bibliának kinyomtatására Tönkö Szilágyi István Urammal és Lugdunumban Luchtmaas Sámuel Ur officinájában kinyomtatattván (apud Viduam Boxianam) tisztességesen, érkeztem haza Debreczenbe szerelmes cselédeimhez Anno 1718, die 4 January. A Sz. B. (*Szent Biblia*) vólt Nro. 4200”.

A Komáromi Csipkés bibliájáról van itten szó, mely a városnak 33,000 forintjába került s melynek viszontagságai (l. a 23. sz. jegyzetet) élénk világosságot vetnek arra az aknamunkára, melyet a protestáns kiadványok ellen e században a jezsuiták folytattak. A feljegyzés két dologban tájékoztat bennünket. Egyrészt bizonyosságot tesz arról, hogy a debreceni nyomda még egyáltalában nem volt oly helyzetben, hogy nagyobb szabású munkára vállalkozhatott volna, arra sem volt kilátás, hogy egyhamar a kellő felszerelésekhez juthasson, különben miért kötött volna külföldi nyomtatóval szerződést a város. Másrészt bizonyossága annak, hogy a város tanácsa megbízott Miskolczi Ferenc szaktudásában, hozzáértésében, mikor ily fontos, sok költséggel járó ügyben őt küldte ki Hollandiába a dolog elintézésére.

Hogy a debreceni nyomda felvirágoztatásának minő akadályai voltak, arra élénk világosságot derít az az 1714 május 10-én kelt királyi rendelet,²⁵ mely Miskolczit a debreceni kalendárium forgalomba hozatalától eltiltotta. Ez igen nagy csapás volt a debreceni nyomdára. A vásári eladásban legnagyobb forgalma a kalendáriumnak volt, a nyomda jövedelmének jó részét tette e népszerű kiadványból befolyó jövedelem. Ettől most már elesett. A kormány megfosztotta a

²⁵ A debreceni városi közlevéltár Időrendi tárgy- és névmutatójának 23. lapján e rendelet tartalma így van közölve: „1714. május 10. VI. Károly császár Leirata a Városi Tanácshoz, melyben a hozzá felfolyamodott s a Magyar Naptárak kiadására kizárólagos egyedárúsági kiváltsággal ellátott Töltessy Istvánnak, Debreceni lakos Miskolczi Ferencz elleni azon panaszára, – hogy ez utóbbi felsőbb engedély nélkül panasz tevő nagy kárára a Magyar Naptárak jogosítlan árulásával foglalkozik; miért is ezt attól eltiltatni s büntettetni esedezik, – nevezett bepanaszoltat a naptárak árulásától egyelőre eltiltatni, többire pedig, magát a dolog valódi állásáról értesíttetni parancsolja. Latin. 1 drb.”

Magához az eredeti okmányhoz hozzájutni nem tudtam.

nyomdát egy oly kiadványától, melynek több mint száz éven át igen jó hasznát látta a nyomda s mely egyszersmind mint jellegzetes debreceni nyomdatermék népszerű volt az egész országban. Lehetetlen e kormányintézkedésben első jelentkezését föl nem találunk annak az állandóan ébren levő s hol alattomban működő, hol pedig nyílt erőszakkal is föllépő törekvésnek, mely a debreceni nyomdát, mint a magyar reformátusság egyik szellemi erősségét, elpusztítani, megfojtani, vagy legalább is megrontani, megbénítani igyekezett.

Miskolczi e nyomdát bizonyára úgy kapta kezébe, mint a megelőző nyomdászok a XVII. század folyamán: bizonyos meghatározott összeg előre lefizetése mellett. 1715-től kezdve ez a rendszer megváltozott. Ez év január 7-én ugyanis elrendeli a tanács, hogy egy bizottságnak, melynek tagjai Pósalaky János, Tóth István és Maróthi György (a híres professzor atyja) voltak, adjon számot a keze alá bocsátott betűkről, egyéb felszerelésekről s a nyomda eddig való jövedelméről, egyszersmind arra nézve is intézkedik a városi tanács, hogy *a tipografus ezentúl 180 forint évi bért fizessen.*

Ez szakítást jelent az eddigi, másfélszáz esztendőn át követett rendszerrel.

A bérbeadásnak ez a formája azonban nem vált állandóvá, csupán Miskolczi tipografusságának ideje alatt volt alkalmazásban. Átmenet volt ez a nyomda kezelésének végleges, manapság is érvényben levő formájához, mely a Miskolczi utóda alkalmazásával lépett életbe.

Miskolczi tényleges tipografusságának utolsó esztendejében megint nagy csapás érte a romjaiból lassan-lassan kiemelkedő nyomdát. 1719 július 17-én az a nagy tűzvész, mely a város nagy részét a kis templommal és a kis tanácsházzal egyetemben elhamvasztotta, elpusztította a nyomtató műhelyt is. Miskolczi maga, mint nyomtató, aligha is működött tovább, legfőlegb a tanács megbízásából felügyelt azokra a munkálatokra, melyek a nyomda jókarba helyezése céljából folytak mindaddig, míg 1722-ben új nyomtató nem került az officina élére. Mint még az esztendő elején megválasztott esküdt polgárt, a tanács őt küldi ki a kistemplom újjáépítésének inspektorául. A következő év, 1720 első napján pedig a tisztújításkor olyan megtiszteltetéshez jut, amilyenben debreceni nyomdásznak addig nem volt része: bevásztják a szenátusba az ifjabb Csipkés Komáromi György főbírósa alatt.

Ettől kezdve különböző városi tisztségeket viselt. Volt adószedő, váminspektor, eklézsiák kurátora, városgazdája, építő és boltbíró, sörinspektor s mint a nyomdászatban szakember, természetesen nyomdainspektor is. Járt nevezetes kiküldetésekből, mint a város megbízottja. Így 1720-ban az udvarnál is megfordult városa képviselőjében, mint naplójában maga írja: „Ezen esztendőben expedáltattam Bécsbe ő Felségéhez Nemzetes Baranyi Mihály Urammal együtt, az holott szembe lévén ő Felségével, laktunk Bécsben negyedfél hónapig”.

Munkás, a város szolgálatában eltöltött életét valószínűleg 1740-ben fejezte be. Ez évtől kezdve neve a jegyzőkönyvekben nem fordul elő.

Utóda, nemes *Viski Pál*, 1722 végén lépett a város szolgálatába. A szó szoros értelmében *szolgálatába*, mert a nyomtató ezentúl a városnak épp oly hivatalnok, mint akár a városi perceptor, a pénztár kezelője.

Az átalakulás folyamatáról a szükséges városi jegyzőkönyvek nem számolnak be. A városi számadásokból csak annyit tudunk, hogy a nyomda újjáépítési és felszerelési munkálatai még az 1722-ik évben is serényen folytak s a nyomda működése csak ezeknek befejezte után kezdődhetett meg újból. Az 1720. évi számadások adatai szerint a városháza cegléd-utcai szárnyának és a *Typographia-háznak* csináltatásáért 516 forintot fizetett a város csak az ácsoknak, 1721-ben 48 forintot a kőműveseknek a nyomtatóházon tett reparatúrákért. 1722-ben már a felszerelésekre került a sor. A betűket Bécsből szállította haza az ezzel megbízott Lévai István szenátor 48 frt 60 dénár árban. A tipografia restaurálására 50, a lakatosoknak körülötte való munkájokért 7,14, a hozzá való szerszámokért 12, papirosért 171 forintot

fizetett ki a város. Viski Pál *intertentiojára* (fizetésére) mindössze 6 forint van felvéve ebben az évben, aminek a magyarázata az, hogy ez év utolsó hónapjának közepe felé állhatott szolgálatba s így csak egy fél hónapra való fizetését kapta meg.

A nyomdának házi kezelésbe való vétele, tehát mai értelemben való közüzemmé tétele az 1723-ik év elejétől számítható. A nyomda ez időtől kezdve a városnak saját üzlete, amely mindennemű kiadásait a maga jövedelméből tartozik teljesíteni. A megmaradt jövedelmet az élére állított provizor minden év végével tartozott beszállítani a város pénztárába. Úgy a provizor, mint a legények, de még az inasok is, *meghatározott évi fizetést húztak*. Viski Pál 1725-ből való *conventioja* (Okmánytár XXVII.) azt bizonyítja, hogy e fizetés a kor viszonyaihoz képest nem volt éppen a legszegényesebb. Maga a provizor 240 magyar forint évi készpénzfizetésben részesült, hozzájárult ehhez 10 köböl búza, 4 gönci hordó bor, sertéstartásra 8 forint, sóra 3 frt 50 dénár. Továbbá megvolt az a joga, hogy minden ujonnan sajtó alól kikerült munkából 100 példányt a maga papirosára nyomva árúba bocsáthatott a maga hasznára.

Egy szócius fizetése készpénzben 80 forint volt, ehhez járult 4 köböl búza, 2 gönci hordó bor, sertésre 6 frt., sóra 2 frt. Az inasé 40 frt készpénz, 2 köböl búza, sertésre 2, sóra 1 frt 50 dénár.

Nevezetes dolog, hogy nemcsak a nyomda vezetője, hanem személyzete is állandó évi fizetésben részesült.

A provizor hivatalba lépésekor esküt is tartozott tenni (Okmánytár XXII.), melyben a város iránti hűsége és engedelmességre kötelezte magát, továbbá, hogy „hír és engedelem nélkül semmit sem imprimál”.

A közvetlen felügyeletet 1723-tól kezdve a várostól évenként választott nyomdai felügyelők (*inspectores Typographiae*)²⁶ gyakorolták.

Természetesen most már, hogy a nyomda jövedelmével a város nyomtatója – ezutáni nevén *provizor*, vagyis művezető – minden év végével elszámolni tartozott, rendszeres számadásokat készítettek a provizorok s ezekben pontosan elszámoltak a nyomda kiadásairól és bevételeiről. E számadások, melyek nagyjából megmaradtak s a debreczeni városi közlevéltár birtokában vannak, igen nevezetes adalékai a XVIII. századbeli magyar nyomdatörténetnek.

²⁶ A XVIII. század derekán, 1723-tól kezdve, mely évben a nyomdai felügyelőséget, mint tiszteletbeli, fizetés nélküli hivatalt megalkották, a jegyzőkönnyvek tanúsága szerint a következők töltötték be ezt a hivatalt:

1723–1724	: Miskolczi Ferenc és Váczi János,
1725–1726	: Szőke Mihály és Baranyi István,
1727	: Baranyi István és Váczi János,
1728–1729	: Baranyi István,
1730	: Domokos Márton (a későbbi főbíró),
1731–1733	: a két városi jegyző (domini notarii),
1734	: ugyanazok és Miskolczi Ferenc,
1735–1737	: Miskolczi Ferenc és Szeremlei Sámuel,
1738	: Miskolczi Ferenc és Baranyi Sámuel,
1739	: Miskolczi Ferenc és Farkas István,
1740	: Miskolczi Ferenc és Tóth István,
1741	: Tóth István és Szeremlei Sámuel,
1742	: Tóth István, Szilágyi Mihály és Szeremlei József,
1743	: Szőke János és Szeremlei József,
1744–1746	: Szeremlei József és Pándi János,
1747–1750	: Pándi János és Herczeg János,
1751–1754	: Pándi János és Forró István,
1755–1766	: Pándi János és Herczeg János,
1767–	: Komáromi György és Nádudvari József.

1723-tól kezdődhetnek. Az első két évi számadás azonban elveszett. A továbbiakban legtöbbször e számadások adataira támaszkodunk a nyomda belső fejlődésének leírásánál.

Ilyen, az eddigtől teljesen eltérő, megváltozott viszonyok között kezdte meg működését Viski Pál. Élete viszonyairól keveset tudunk. Valószínűleg azonos azzal a *Paulus Viski*-vel, aki a debreceni kollégium anyakönyvének, a *Series Studiosorum*-nak tanúbizonysága szerint Némethi Sámuel széniora alatt 1714 április 30-án subscribált, vagyis aláírta nevét az iskolai törvényeknek s így belépett a főiskola felsőbb tanulmányokon levő tógátusai közé. Nem első és nem egyedüli eset, hogy a városi nyomda alkalmazottai a kollégium volt diákjai közül rekrutálódtak. Később arra is van eset, hogy a városi tanács egyenesen felhívást intézett a kollégium tanári kara útján az ifjúsághoz, a nyomda szolgálatába való belépésre buzdítván az arra alkalmas ifjakat. Lehet, hogy Viski is ilyen buzdítás hatása alatt cserélte fel a diáktógát a nyomdászszubbonnyal. 1722-től 1731 végéig személyesen vezette a nyomdát, attól kezdve azonban felesége, Vecsey Erzsébet volt kénytelen helyettesíteni. Az 1732-ik évről ugyanis felesége számolt el annak a bizottságnak, melyet a tanács küldött ki a nyomda leltározására s mely 1733 március 3-án kelt munkálatában tett jelentést megbízatásáról. Az inventáriumhoz mellékelve ott van a chirurgus számlája az 1733 február 25-ig elhasznált gyógyszerekről, melyek azonban nem segítettek a szegény elbetegesedett nyomtatón, mert e hónap végén meghalt. Özvegyen maradt felesége egy kérvényt adott be a városi tanácshoz, melyben tekintve elhalt férjének „példás halálát, nem különben mélt. báró Sztárai Ur eő Nagysága mellett s másokban is szíves fáradozását és az Typographianak (nem úgy, mint mások) helyben állítását, végtére megbódult állapotját és elmaradott nevedékeny árváimat”, arra kérte a várost, hogy a férje után fennmaradt tartozásokat engedje el, annál is inkább, mert 1727-től egészen addig, míg Viski utódja, Margitai János a nyomda vezetését át nem vette, a nyomda Viski házában volt elhelyezve s a város ezért a nyomtatónak bért nem fizetett, sőt emiatt az özvegy kárt is szenvedett, mert – mint ugyanebben a kérvényben írja – „midőn Margitai Ur elhordatta házamtul az materialékat, az Város udvara felől a T. Tanács parancsolattyaiból, itthon nem létemben az házam falát is rontották és ottan költöztették által az Typographiát”.

Mint nyomtatóról is kevés a mondani valónk Viskiről. Provizorsága alatt éppen úgy, mint a Miskolczié alatt is, nevezetesebb nyomdatermék a debreceni sajtó alól nem került ki. Városi nyomtatványok, vallásos gyakorlatra szánt kézikönyvek és tankönyvek, meg egy pár alkalmi kiadvány mind az, amiről tudomásunk van. E nyomtatványok nagyon egyszerűek, úgyszólván minden dísz nélkül valók. Különbözik a debreceni nyomda termékeit e századon át mindvégig ugyanez a dísztelenség, egyszerűség jellemzi. Olyan egyéni jellegű nyomtatást, amilyent a XVII. században Rheda Péternél, vagy Rosnyainál láttunk, e században hiába keresnénk. Hiányzott az alkalom ahhoz, hogy a debreceni nyomtató valami különlegesen szépet, egyéni alkotson. Tankönyvek, gyakorlati kézikönyvek el voltak minden különösebb dísz nélkül. A főcél ezeknél inkább az volt, hogy olcsók legyenek. Ezért Viski is, utódai is, általában kevés betűfajta alkalmaznak, könyvdíszekben is megelégszenek a legegyszerűbbekkel.

Viskinek különben már csak azért sem lehetett nagyobb szabású, szép munkát kiállítania, mert a városi nyomda felszerelése az ő provizorsága alatt a lehető legszegényesebb volt. Mint számadásaiból látható, egy présen dolgozott s eleinte rendelkezése alatt csupán egy legény s egy inas állott. 1726-ban a szóciusnak fogadott Margitai János mellé (aki később utóda lett) két inast kapott és csak 1728-ban jutott abba a helyzetbe, hogy két legénnyel és két inással dolgozhatott. Ezért természetesen a nyomda termelő képessége is igen csekély volt. Így az 1725-ik esztendőben mindössze 2560 forint értékű nyomtatványt tudott előállítani a debreceni nyomda. Az 1728-ik évben nyomtatott munkák összes értéke 3710 forintra ment, ezen munkákból a nyomda abban az évben mindössze 365 forint árút tudott forgalomba hozni.

Számadásaiból az is nyilvánvaló, hogy a nyomtató prés a legegyszerűbb szerkezetű csavaros faprés volt, mellyel nagyobb munkásságot csakugyan nem fejthetett ki.

A nyomda úgyszólván csakis a város és kollégium számára dolgozott. Vége szakadt annak az időnek, mikor a megrendelők az ország minden részéből fölkeresték a debreceni officinát. A városi hatóság a bécsi kormányzat részéről szigorú felügyelet és ellenőrzés alatt állott, nagyon vigyáznia kellett arra, hogy egyik-másik sajtóterméknek valamely rossz indulattal értelmezett sora miatt a nyomda egész létét kockára ne tegye. Nagy elővigyázattal kellett eljárnia a kiadható munkák megválogatásában. Ilyen körülmények között, – természetesen a nyomda szegényes berendezését is figyelembe véve – nem lehet csodálkozni, hogy a máshonnan való megrendelések teljesen kimaradtak. Hogy a kormány mily szigorúan gyakorolta az ellenőrzést, világosan bizonyítja az az 1726 február 11-ről kelt helytartó-tanácsi rendelet, mely szigorú kötelességévé tette a városnak, hogy a nyomdájában 1712-től 1726-ig megjelent munkáknak a szerzők nevét is feltüntető pontos lajstromát haladéktalanul terjessze fel, egyszersmind minden ezután megjelenő munkából 3 példányt küldjön fel a helytartó-tanácsnak.

Ilyen nehéz viszonyok között vette át a nyomda vezetését 1733 április havában *Margitai János*. 1726-tól mint szócius állott a nyomda szolgálatában. Ügyes, dolgát értő nyomtatóvá fejlődött, akit a városi tanács Viski halála után bátran megbízhatott az officina vezetésével. Keze alatt a nyomda szépen fejlődött, gyarapodott. Számadásaiból kitűnik, hogy pontos, rendszerető ember volt, aki minden kiadásról s minden bevételről lelkiismeretesen elszámolt. Kiadványai külső kiállítás dolgában is haladást, javulást mutatnak. Provizorsága harmadik évében nagy munkába fogott belé. Új kiadásban jelentette meg „Az Isten Anyaszentegyházbéli Közönséges Isteni-Tiszteletre rendeltetett Énekes Könyv” címmel a templomi használatra szánt református énekeskönyvet „most újabban és értelmesebben, tisztábban és nagyobb vigyázással mint ennekelőtte, az Énekek rendeiknek ’s Verseiknek illendő feljegyzésekkel megékesítettén”...

Kvart-alakú nagy kiadás, gondosan nyomott cicero-betűkkel. Egyszerű kiállítású könyv ugyan, a XVIII. század jelentéktelen külsejű debreceni kiadványai közül gondos nyomásával mégis kiválik. Két részből áll: a dícséreték 480 lapos és a Szenczi Molnár-féle zoltárok 277 lapos kötetéből, mindkettő mutató táblával ellátva. Címlapjuk egyszerű, csinos keretben. Mindkét címlap egyszínű fekete nyomással, de különböző típusú betűkből egybeállítva. Könyvdísz kevés van a munkában, ami van, igen egyszerű, szegényes. Cicero-nyomása egyenletes, gondos, kurzívja azonban nem eléggé tiszta. Hangjegynyomása a régi módszer szerint készült, apró, betűszélességnyi darabokból van egybeállítva, de gonddal és ügyesen. Általában ügyes nyomtató munkája e kiadvány, pompásan olvasható kerek betűi igen népszerűvé tették nemcsak Debreczenben, hanem másfelé is.

Azok a kiadványai, melyeket nem készített különös figyelemmel, mint pl. az iskolai használatra szánt tankönyvek, sokkal homályosabb, egyenetlenebb nyomásúak, de azért semmiel sem rosszabbak a debreceni nyomdából e század végéig kikerült ilyenmű kiadványok átlagánál.

Provizorsága első éveiben ő is olyan szegényes felszereléssel dolgozott, mint Viski. Az első év számadásának tanúbizonysága szerint ebben az évben (1733) mindössze 4 új kiadványú munka került ki a debreceni sajtó alól: egy Halottas könyv (3000 példányban), egy Catechismus (5050 példányban), egy deák Ábécé (7050 péld.) és egy Rudimentum (4040 péld.).

Ugyane számadásában jelentést tesz arról is, minő munkák vannak jelenleg raktáron, árusításra készen. Bizony szegényes gyűjtemény, ha összehasonlítjuk a debreceni kiadványok XVII. századbéli sokkal változatosabb s nagyobb tömegével. Legtöbb közöttük az iskolai használatra szánt kézikönyv: Comenius, deák Ábécé, leány Ábécé, Kis Vestibulum, Fundamentum, Grammatika, Rudimenta, Öreg Vestibulum, Kolosvári Melchior Theológiája,

Siderius, Praecepta Morum. Vallásos jellegűek: Énekes Könyv, Fél Soltár (18-rét), ugyanaz (12-rét), Mennyei Tárház Kultsa, Lelki Fegyver, Keskeny út. Jogi természetűek: az 1715., 1723. és 1729. évi Articuli Diaetales. A nagyközönségnek vásári ponyvára szánt munka mindössze három: Berekszászi Pál Históriaja, Tékozló Fiú Históriaja és egy Álmos-könyv.

Margitai eleinte csak egy legénnyel s egy inassal dolgozott. Csakhamar azonban ügyes vezetéssel föllendítette az officinát. Összeköttetéseket keresett más városok kompaktoraival, hogy a debreceni nyomda termékeit mindenfelé minél kelendőbbé tegye. 1733-ik évről való számadásában, midőn a nyomda kinn levő követeléseiről számol el, a debrecenieken kívül a váradi, pesti, miskolci, rozsnyói, eperjesi, kolozsvári, kőszegi és pataki kompaktorokat említi fel olyanokul, mint akikkel üzleti összeköttetésben áll. Fáradozásai meghozták a maguk gyümölcsét. A kereslet növekedett, a nyomda mind nagyobb példányszámú évi termelésre volt szorítva. A személyzetet gyarapítani kellett. Lassan bár, de mégis egyre emelkedett a nyomtató legények és inasok száma. 1746-ban már hat emberből állott az officina személyzete. Természetesen az eddigi egyetlen sajtó nem tudta eléggé foglalkoztatni a meggyarapodott személyzetet s be kellett következni annak az időnek, mikor a város a régi sajtó mellé újat volt kénytelen beszerezni. S csakugyan, az 1749-ki számadás már nem egy, hanem két *Prelumról* (sajtógépről) emlékezik meg.

A betűkészlet felújítása korábbi időből, 1742-ből datálódik. Nem is lehetett másként. Egy préssel még csak dolgozhattak valahogy bajosan a megszorított munka mellett is, de megfelelő mennyiségű betű nélkül meg kellett volna szüntetni a munkát. A városi tanács – valószínűleg Margitai sürgetéseinek engedve – az 1741. és 1742. években különböző betűfajtákból álló nagyobb készletet rendelt meg a bázeli betűöntőnél *Grossmann Sámuelnél*. A megrendelést és hazaszállítást Szőke János városi szenátor intézte a város győri megbízottjának, Beyk Wohlgemuthnak közvetítésével.

Margitai azonban ezzel nem elégedett meg. Módot keresett rá s talált is, hogy a betűket ne kelljen messze idegenből drágán beszerezni, hanem a nyomda itthon a maga erejéből készíthesse el őket. Az 1746-ki számadás elárulja, hogyan tudta ezt megvalósítani. A személyzetet megszorította egy ügyes „*mechanicus*”-sal, akinek számára megfelelő szerszámokat és anyagokat rendelt s ezentúl a betűkészlet hiányait itthon készült betűkkel pótolta ki. „*Szoboszlai József mechanicus Legénynek – így számol be Margitai – vettem Reszelőket, kalapácsot, kösüt, 2 sák szenet a Typographiához tartozó némelly matériálék készítésére*”. Hogy egyenesen betűöntésre is alkalmazta Szoboszlait, kitűnik abból, hogy számára 20 font veres rezet is vásárolt *matricoknak*, vagyis betűmintáknak.

Arra is gondja volt, hogy kiadványai számára alkalmas, jó papírost szerezzen be. Házilag a város papírost nem készített a XVIII. század folyamán sem, hanem többnyire a Szepességről hozatta a szükséges mennyiséget. Hogy minő összeköttetésben állott a városi nyomda a szepesi papírgyárosokkal, arról igen érdekes felvilágosítással szolgálnak a dobsinai papírgyáros, *Zieser János* kérvénye a városi tanácshoz és özvegy *Zieser Jánosné* latin nyelvű levelei, melyeket *Margitai* Jánoshoz intézett (Okmánytár XXIX., XXX., XXXI.). A durvább fajta papírost a *csabai* papírmalomból rendelte Margitai. Az 1748-ki számadás egyik tétele u. i. így szól: „Vettem die januarii Csabai Papiros Csinálótól ABC-nek való vastag papirossat quietantiaja szerint... 10 kötet”. A számadáshoz mellékelt latin és tót nyelvű nyugtatványok aláírója: *Georgius Zboray „csabai papirnik*”.

A szepességi papírost a gyáros szállította a csegei révig s itt vette át s fizette ki a debreceni nyomtató megbízottja. 1743-ban pl. 200 kötetet vett át ily módon s fizetett érte ugyanannyi rhénes forintot. Az átvett, bálakba csomagolt papírost azután a város szekerein szállították haza. (NB. 1 bál = 10 kötet = 5000 árkus.) Ha a nyomtató körútra ment, akár beszerzések végett, akár a nyomda kint levő követeléseinek behajtására, rendszeren hozott a szekeren egy

pár bál papirost is. Mint pl. 1742-ben, mikor Zieserné asszonyomat látogatta meg Dobsinán, felhasználta az alkalmat Margitai arra is, hogy két bál jobbfejta papirost hozzon magával a szekerén.

A nyomda provizorának fizetése, mint a számadásokból kitetszik, Margitai alatt nem változott. 1742-ben a városi jegyzőkönyv tanúsága szerint az összes városi tisztviselőkre kiterjedő fizetésrendezés történt. A régi és újonnan rendezett fizetések táblázatát ha átnézzük a jegyzőkönyvben, meglepetéssel kell tapasztalnunk, hogy a nyomdai provizorról nincs benne szó. Aminek csak az lehet a magyarázata, hogy a provizort nem tisztviselőnek, hanem a város egy vállalata kezelőjének tekintették. A nyomdára felügyelő két *inspektor* ugyane táblázat tanúbizonysága szerint nem kapott fizetést. Hivataluk tehát tiszteletbeli volt. Holott pl. az építtető inspektor évi 120, a piacfelügyelő 240, az erdőfelügyelő 96 rhénes forint fizetésben részesült a rendezés után.

A szócíusok fizetése változó volt. Margitai számadásaiból látni lehet, hogy a készpénzen kívül ruhabeli ellátásban is részesült a személyzet, de csak az inasok. Jövedelmükhöz tartozott továbbá minden új kiadványból két-két példány. Margitai 1745-iki számadása tesz róla bizonyosságot, hogy e jövedelemforrásuk ekkor még törvényen alapuló volt: „A Typographiai Törvény és Rendtartás szerint mindenik személy ez Esztendőben imprimált Exemplárok Summájából is elvett egy-egy pár Exemplárt”. Később, mint látni fogjuk, sok bajnak és visszaélésnek lett okozója a személyzetnek ilyen ingyenpéldányokhoz való joga.

Margitai 1752 elején halhatott meg. Ez év január 1-ig még ő számol el a nyomdáról, a januártól júniusig terjedő öt hónapról azonban már özvegye készítette el a számadást. E hónap elsejével pedig új provizor vette át a nyomda vezetését: *Bíró Mihály*, aki 1733-tól kezdve mint szócíus szolgálta a várost s mint legöregebb legény jutott a provizorságra. Vele megint zavaros korszak áll be a nyomda történetében.

A nyomda bajai voltaképpen mindjárt Margitai halála után kezdődnek, mikor özvegye veszi át a vezetést, de a dologban járatlan özvegyasszony létere nem tud pontosan elszámolni a bevételek- és kiadásokról. A leltározás és a számadások megvizsgálásának munkájával a tanács Pándi János és Forró István typographiae inspektorokat bízta meg, akik fáradságukért a szept. 2-án tartott tanácsülés határozatából azon jutalomban részesültek, hogy 24 rhénes forint ára könyvet vehettek ki a nyomda készletéből. Az özvegy számadása ellen a megbízottaknak sok kifogásuk volt. A pontonként elősorolt kifogásokra Margitainé válaszolt is, de nem tudta teljesen tisztázni magát, úgy, hogy a tanács 350 forint hátramaradt adósság fizetésében marasztalta el. Ezt az összeget idővel le is törlesztette, bár ismét és ismét folyamodott a tanácshoz, hogy felhozott kifogásai alapján ezt az adósságát engedje el a város. (L. kéréseit Okmánytár XLI, XLII. sz. a.)

Bíró Mihállyal sem volt szerencséje a városnak. Egy esztendeig állott a nyomda élén, de ez idő alatt oly súlyos visszaéléseket követett el, hogy a városi tanács az egész személyzettel együtt perbe fogta s a marasztaló ítélet után Bíró elmozdította állásától. Az egész kellemetlen ügy a személyzetnek ingyen példányokhoz való jogából indult ki. A provizor ugyanis a kevésbé kelendő művekből a maga és a személyzet számára nem érvényesítette az ingyen példányokhoz való jogát, hanem halmozva vette ki részét oly kiadványból, melynek kelendősége felől nem lehetett kétség. Ez az abuzus végül botránnyra vezetett, mikor az új kiadású s nagy kelendőségre számító templomi énekes könyvből kétszáz példányt nyomott a maga papirosára, tehát a maga hasznára s ezzel „a maga Sallariumát a N. Tanács hírengedelme nélkül augealta”, a szócíusok mindegyikének pedig száz-száz példányt engedélyezett. Természetesen ez nem történhetett a város tetemes kára nélkül. A pör alkalmával mind ő, mind a szócíusok azzal védekeztek, hogy a Placette Ethicájából, a tót zsolttárból, Cellariusból s más kisebb kiadványokból ki nem vették részüket és egy régebbi szokás alapján

az Énekeskönyv kiadása alkalmával kárpótolták magukat. A visszaélés azonban nyilvánvaló lévén, a városi hatóság a szóciusokat a kár megtérítésére és egyenként 20 rhénes forint bírság fizetésére, Bíró Mihályt 100 rhénes forint bírságra és a kár megtérítésére ítélte, egyszersmind állásától is elmozdította és helyét *Kállai Gergely* eddigi szóciussal töltötte be. (Okmánytár XXXVI, XXXVII.) A nyomda végleges átadása 1754 január 18-23-ig történt Pándi János és Herczeg János typ. inspectorok jelenlétében. Az átadásról szóló jelentésükben sok hiányról és rendetlenségről számolnak be, a város kára azonban megtérült oly módon, hogy „Anno 1754 die 24 januarii a Tek. N. Tanáts parancsolattyábul – írják az inspektorok – Bíró Mihály Úr ládái és almáriumja általunk megnyittatván, találtunk egyik ládájában készpénzt, melly restantiájából defalcáltatik harmincnégyszáz forint, mely ad Cassam a. 1753 administralatott 25. jan. a. 1754.”

Az új provizor előzőleg a váradi papnevelő intézet nyomdája élén állott s onnan került Debrecenbe. Ezt a nyomdát 1741-ben alapította gróf Csáky Miklós püspök. Legelső nyomtatója *Kállai Gergely* volt, mert 1745-ből való első kiadványán (*Universa Philosophia...* stb.) ez az impresszum olvasható: „Magno Varadini. Per Gregorium Kállai”. 1746-ig működött ott, ettől az évtől kezdve *Becskereki Mihály* nyomtató neve olvasható a váradi kiadványok címlapjain. Hogy *Kállai* onnan egyenesen Debrecenbe jött-e, meg nem állapítható, mert a nyomdai számadások a személyzet tagjait névszerint külön-külön nem sorolják föl. 1753-ban mindenesetre a nyomda szolgálatában állott, mert neve ott olvasható azon szóciusok között, akiket Bíró Mihállyal együtt pörbe fogott a város.

Ügyes nyomtatónak kellett lennie, hogy a tanács a szóciusok közül éppen őt választotta provizorságra. Őt esztendeig állott a nyomda élén s ez idő alatt ügyessége ellen nem is volt panasz. Bíró Mihálytól az átvételi jegyzőkönyv tanúsága szerint 3106 frt 65 dénár értékű könyvkészletet vett át. Ez a készlet provizorsága alatt néhány ügyes, csinos kiállítású kiadvánnyal gyarapodott.

Az iskolai kézikönyvek kiadásában nagyobb gonddal és ízléssel járt el, mint előzői. Így pl. a híres fizikus és bölcsészettanár, *Hatvani Istvánnak* hallgatói számára írt könyvét (*Introductio ad Principia Philosophiae Solidioris...* Debrecini. 1757.) a régebbi tankönyvektől eltérően, hosszúkás nyolcadrét alakban, igen csinos, tiszta nyomással, a különböző betűfajták ízléses alkalmazásával adta ki. A jegyzeteket a margóra alkalmazza tiszta nyomású petit antikva betűvel. Sőt könyvdíszeket is alkalmaz: csinosan stilizált virágkosár díszítményt zárórajz gyanánt. Hasonló ügyes kiadványa *Pictet Benedek* genfi tanárnak 1696-ban írott *Theologia Christiana* című munkája. E nyolcadrétű, 677 lapos könyv tiszta nyomásával, csinos könyvdíszekkel méltán jó véleményt keltett bárkiben is *Kállai* nyomtatói ügyessége iránt. A könyvben előforduló, ügyes nyomású zsidó és görög betűk csak megerősítik e véleményt.

Egyéb kiadványai is amellet szólnak, hogy ügyessége ellen nem lehetett kifogása a városnak. Sajnos, annál inkább a lelkiismeretessége ellen. Ő még súlyosabb visszaéléseket követett el, mint Bíró Mihály, oly súlyosakat, hogy őt esztendei provizorság után börtönbe került.

Az 1758-ik esztendőről még elszámolt. E számadása megvizsgálásakor azonban kiderült, hogy százakra menő példányokról nem történt elszámolás, ezeket a provizor a maga hasznára fordította. Utána néztek most előző évi számadásaiban is és ekkor jöttek nyomára, hogy provizorsága első esztendejétől kezdve állandóan károsította a várost. Hűtlen kezelés miatt ekkor fogságra vetették az ellenőr *Margitai Istvánnal* együtt, aki azonban nem tudott *Kállai* üzelméről, hibája inkább az volt, hogy az ügyesen keresztül vitt manipulációt nem vette észre (l. Okmánytár XLIII, XLIV.), tehát áldozata volt *Kállainak*, nem pedig bűntársa. *Kállai* azzal védekezett, hogy az előző évi építkezések alkalmával az ott dolgozó építő munkások vitték el a hiányzó példányokat, ami azonban első tekintetre is nagyon naiv védekezésnek látszik. A városi hatóság nem is vette figyelembe, hanem, hogy a kár megtérüljön, bíróilag lefoglaltatta

Kállainak Szent-Annán levő házastelkét és koskerti, meg libakerti szőlleit. (Okmánytár XLV.) Fogságából csakhamar Margitaival együtt kiszabadulhatott, a kár megtérülése u. i. biztosítottak látszott. Ítélethozatalra nem is került a sor. A *Protocollum Nigrumban*, melybe a város területén folyó perek rövid tartalmát és az ítéleteket bejegyezték, nyoma sincs ennek az ügynek, csupán Kállai és Margitai fogságából írt leveleiből tudunk az egésztől. Az ellenőr, Margitai István jóhiszeműségéről maga a városi hatóság is meg volt győződve, különben nem alkalmazta volna provizorságra Kállai elmozdítása után. Vigyázatlan ellenőrködése miatt azonban a szenvedett kár felének megtérítésére kötelezte. Az egész kár, melyet Kállai a városnak okozott, 1255 ft. 47 krajcárt tett ki. Ezt ketten évről-évre lassan törlesztették. Komáromi György, városi számvevőnek 1772-ből való jelentése szerint (Okmánytár XLVIII.) ebben az évben még mindig hátralékban voltak: Kállai 17 forinttal, Margitai 163 forinttal. Margitai, már mint provizor, folyamodott is a városi tanácshoz a hátralék elengedéseért (Okmánytár XLVII.), de bizony csak le kellett fizetnie az egész tartozást, ami annál inkább nehezebbre eshetett, mert az egész manipulációban ártatlannak tudta magát.

Kállai provizorságát ezen a csúfos botrányon kívül a nyomda szervezetében történt jelentős változás tette nevezetessé. A Viski Pállal kezdődő új nyomdakezelési rendszer egészen 1754-ig nem volt pontosan körülírva és szabályozva. Emiatt mindig újabb és újabb zavarok támadtak. Végre a Bíró Mihály elmozdítása alkalmával keletkezett botrány, de meg a helytartótanács sürgetései is rábirták a városi tanácsot, hogy az új kezelési rendnek megfelelő szabályzatot készíttessen. A *Typographiae Provisor Instructioja*, melyet Domokos Lajos városi jegyző 1754 január 25-ki kelettel, hiteles tanácsvégzés gyanánt adott a nyomdai felügyelők kezébe (l. Okmánytár XXXIX.), nem rendszeres munkálat. Inkább egyszerű pontokban foglalása a provizor kötelességeinek azon okulások alapján, melyeket a városi tanács az új kezelési rendszer behozatala óta a nyomda életében beállott zavarok közben szerzett.

Főszempontja az utasításoknak az, hogy a provizorok kellő ellenőrzés alatt legyenek. Az eddig szerzett tanulságok alapján rendeli el pl. a szabályzat, hogy a provizor nemcsak a kiadandó munkákról, a nyomás idejéről, hanem a papírfogyasztásról is pontos és részletes jelentést tartozik tenni a nyomdai felügyelő tanácsstagok útján a városi tanácsnak. A könyvek eladásáról naplót kell vezetnie, hogy az eladott példányok áráról bármikor pontosan el tudjon számolni. A jövedelmet többé nem negyedévenként, hanem *havonként* tartozik befizetni a város pénztárába. A felügyelők tudta nélkül más városbeli kompaktoroknak hitelbe könyveket ki ne adjon. Semmiféle kiadásokat a nyomda jövedelméből személyesen ne tegyen, hanem bárminő megrendelést tesz is, a kifizetéseket a pénztári hivatal teljesítse. Számadását a megelőző esztendőről idejére készítse el. A felszerelésre és a raktáron levő példányokra vigyázattal legyen, hogy kár bennök ne essék. A szóciusokat munkájukban lelkiismeretesen ellenőrizze, hogy ezek csakugyan dolgozzanak s ne heverjenek. A nyomda helyiségeibe akárkit be ne bocsásson. Tűzifára átalányösszegben évi 50 rhénes forintot kap, „de ezzel az officinát fűttesse, nem a maga házát”.

Mind olyan rendelkezések ezek, melyek világosan mutatják, hogy a gyakorlati tapasztalatok alapján készültek s céljuk egyenesen az volt, hogy a provizorok részéről eddigéle tapasztalt visszaéléseknek gátat vessenek. Ugyanezt a célt szolgálta az 1754-től rendszeresített *controllori* (ellenőri) hivatal, melynek számára az előbbi szabályzattal együtt egy három pontból álló *Instructio* is készült. Hogy minő eredménye volt ezeknek az intézkedéseknek, megmutatta mindjárt az első provizor, akin kipróbálhatták, Kállai Gergely. Beigazolódott az a régi igazság, hogy a legszebben kigondolt szabályzat is holt betűhalmaz, bármely pontján kijátszható, ha az egyén, akire alkalmazni kívánják, maga nem lelkiismeretes, becsületes ember.

IX. FEJEZET A VÁROSI NYOMDA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. ÖSSZEFOGLALÁS.

Margitai István – vallásos és iskolai kiadványok – az első reklám – könyvkatalógus – Huszti Sámuel – visszaélése miatt elmozdítja a tanács – Szigeti Mihály – az új nyomdai rendszabály – egy csunya ügy – Szigeti távozása – áttekintés – a nyomda XVIII. századbeli fejlődésének főbb jellemvonásai – a cenzura – ellensége volt-e az ausztriai háznak II. Rákóczi György? – Martyrok koronája – a katolikus klérus aknamunkája – a nyomda jövedelme – nagyvásár és nyomdai bevétel – írói honorárium – szociális viszonyok – a nyomda felszerelése.

Margitai István, az új provizor, egészen más jellemű ember volt, mint szerencsétlenül járt előde. Pontos, lelkiismeretes, rendszerető. Számadásai, melyek csaknem mind megmaradtak, szinte a pedantériáig menő rendszeretéről tanúskodnak. Hosszúra nyúlt provizorsága alatt (1759–1786) soha a legkisebb szabálytalanság sem hívta ki fölebbvalói rosszaságát. Ideje is volt, hogy annyi mindenféle baj és botrány után a debreceni nyomda végre valahára a békés és biztos fejlődés útjára lépjen. Margitai István vezetése alatt a nyomda fel is lendült.

A városi tanács azonban nem könnyen tudta rábírní, hogy az officina vezetését elvállalja. Már 1753-ban itt működött mint szócius és egyike volt azoknak, akiket az elmozdított Bíró Mihállyal együtt perbe fogott a város. Mivel azonban kitünt, hogy a visszaélésekben nem annyira a személyzet volt bűnös, mint inkább maga a provizor, a személyzet csupán egy helytelen régi szokás alkalmazásában vétett, csekély büntetés árán szabadultak a szóciusok s továbbra is megmaradtak a nyomda szolgálatában, köztük Margitai is. 1754-ben az újonnan szervezett ellenőri hivatalt vele töltötték be s ebben a hivatalában érte az újabb szerencsétlenség, mikor t. i. a Kállai Gergely visszaélései miatt ő is fogságba került. Hamarosan kiszabadult ugyan, de a kár felerészét neki kellett fizetnie. Ilyen szomorú tapasztalatok után nem csoda, hogy, mikor a városi tanács az egyik felügyelő szenátor útján felszólította a művezetőség elvállalására, határozottan elutasító feleletet adott (Okmánytár XLIX.) „Elöttem lévén – írja a tanácshoz intézett levelében – a sok eleven, de szomorú példák, vakmerőség vólna tölem inkább, mint okosság, a dolgokat és történeteket vizsgálóra nem venni, hogy a hol kenyeret akarok keresni, ott békóra ne találjak, mert Viski Pál Uramtól fogva ez ideig, csak egy Provisort sem tudok, aki adóssá nem maradt vólna, mi légyen az oka, nem tudom, de elég az, hogy mind ez ideig ekképpen vólt a dolog”. Egyéb kifogásai is voltak, melyeket azonban sikerült eloszlatni s rábírní, hogy a provizorságot elvállalja.

Augusztus első napján lépett hivatalába, miután a kiküldött Pándi János és Herczeg János nyomdai felügyelő szenátorok segédkezésével pontos leltárt vett föl a nyomdai felszerelésekről és a *conservatoriumban* (raktáron) levő példányokról. Az inventáriumnak az a része, mely a raktáron levő példányokat számlálja elő, megmaradt a számadási iratok között. Látni belőle, hogy a kiadványok csaknem ugyanazok, mint az 1733-ki leltározás alkalmával raktáron levők. Zsoltárok különféle formátumban, imádságos könyvek, vallásos elmélkedések és legnagyobb számmal tankönyvek. A választék egyáltalán nem nagy. Egy-egy kedvelt vallásos könyv újabb meg újabb kiadásban jelent meg, nemkülönben valamely általános használatnak örvendő iskolai kézikönyv. Így a *Mennyei Tárház Kultsa*, *Mennyei Társalkodás*, *Lelki Balsamom*, a Rádai-féle *Lelki Hódolás*, *Romlottság kútfeje*, a *Hármoniás Zsoltár* és *Új Testamentum* (különböző nagyságban és szedéssel), a *Keskeny út*, *Lelki Fegyver*, *Bujdosásnak Emlékezetköve* stb. vallásos kiadványok; a kedveltebb tankönyvek közül: a *Kis és Nagy Cellarius*, *Comenius* latin nyelvkönyvei, *Eutropius Historia Romanaja*, *Maróthi Arithmetica*, *Plinii Panegyricus*, *Phaedri Fabulae Aesopiae*, *Minucius Felix*, *Freyeri Oratoria*, *Placette Ethicája*, *Melchior Theologiája*, *Hatvani Introductioja*, *Pictetus Theologiája* stb. stb.

Más jellegű kiadványt alig-alig találunk. A szépirodalmat az egy *Beniczky Péter* képviseli Magyar Rythmusaival. Jellemző, hogy míg a többi kiadványok, különösen az iskolai kézikönyvek ezrekre menő példányszámban vannak raktáron, addig ebből mindössze 190. Az inventárium legvégén külön rovatban van felemlítve négy érdekes kiadvány: *Balassa Éneki*, *Nyúl Éneke*, *Czeglédi Historiája* és *Kádár Historiája*. Az előbbi kettő 2–2, az utóbbiak 1–1 példányban. Balassa Énekeit kivéve, a többi három ponyvára szánt kiadvány, kitűnik abból is, hogy áruk 1 és 2 dénárban volt megszabva. Nem eladásra szánt példányok voltak ezek, hanem „*originálnak valók*”, vagyis olyan példányok, melyeket a nyomda régebbi kiadványaiból félre tettek megőrzés végett. Kár, hogy ez a szokás nem maradt meg később is. Mily értékes gyűjtemény volna az összes debreceni kiadványok egybegyűjtött sorozata!

A leltár szerint átvett könyvek együttes értéke 4665 forint 79 dénárt tett ki. Margitai feladata már most az volt, hogy egyrészt a raktáron levő példányokat forgalomba hozza, másrészt a kelendő kiadványokból újabb kiadásokat készíttessen, esetleg kelendőségre számító új munkákat bocsásson ki a sajtó alól. Feladatának derekasan meg is felelt. Provizorsága alatt a debreceni kiadványok mind nagyobb és nagyobb piacot hódítottak maguknak. Mikor hivatalát átvette, összeállította mindazon kompaktorok névsorát, akiknél a nyomdának kint levő követelése voltak. Az összeállítás (Okmánytár XLVI.) elárulja, hogy a nyomdának eddig is az egész országban messze szétágazó összeköttetései voltak. Debreceni kiadványok voltak bizományban oly messzeeső városok kompaktorainál is, mint pl. Kecskemét, Miskolc, Szeged, Patak, Rimaszombat, Komárom, ahol kompaktor *Jókai Mihály* (talán a nagy regényíró valamelyik őse) különösen buzgólkodott a debreceni kiadványok eladásában, amiért a városi tanács kedvezésben is részesítette, külön tanácshatározattal engedvén meg (1759 április 25.), hogy „Comáromi Compactor Jókai Mihály ő kegyelmének adathatnak Typographiae Inspector Uramék ötven-hatvan forintig való Exemplart a jövő Vásárig való hitelbe”.

Margitai a meglevő összeköttetéseket nemcsak fenntartotta, hanem számadásai tanúsága szerint évről-évre gyarapította.

Ami az új kiadványokat illeti, ezekben a régi nyomon járt. Az ő vezetése alatt is legtöbbszörre vallásos munkák és iskolai kézikönyvek kerültek ki a debreceni két *prelum* alól. Nem is lehetett másként. A cenzura oly súllyal nehezedett a városi nyomdára, hogy a provizor szabadabb mozgást nem engedhetett meg magának. Nem engedte volna a városi hatóság sem, melynek mindig attól kellett rettegnie, hogy a jó alkalomra leső kormányhatalom egyszer csak megszünteti a nyomda működését s akkor a különben is sokfelől szorongatott hazai reformátusság meg lesz fosztva legértékesebb szellemi fegyverei egyikétől.

Másrészt a nyomda legkelendőbb termékei a protestáns vallásos jellegű munkák s az iskolai kézikönyvek voltak. Az előbbiek kiadásában a debreceni nyomda úgyszólván egyedül álló volt az országban. Az utóbbi kiadványok népszerűsége és kelendősége pedig szoros összefüggésben volt a debreceni kollégium e korbéli hatalmas fellendülésével. A kollégium a XVIII. század derekán és második felében élte virágkorát. Tanárai: Maróthy György, Hatvani István, Sinai Miklós, Szathmári István, Varjas János, Budai Ézsaiás, országsszerte ösmert nevű tudós emberek voltak. Az ország minden részéből tódult ide az ifjúság színe-java. A kollégium ifjúsága egymagában is elegendő fogyasztója lett volna a tankönyveknek, melyeket többször maguk a professzorok írtak, vagy rendeztek sajtó alá. A kollégium azonban, bár főfogyasztója volt a nyomda iskolai kiadványainak, nem állott egymagában e téren. A fogyasztást nagyban emelték az u. n. *partikulák*, a környékbeli alsóbb rendű középiskolák, melyeknek rektorai a kollégiumban végzett tógátusokból kerültek ki. Ezek természetesen mind azokat a tankönyveket használták, melyek a kollégiumban is használatban voltak. Ez a magyarázata, hogy kivált az alsóbb fokú latin nyelvi oktatást szolgáló tankönyvek oly meglepően nagy példányszámban voltak raktáron a nyomda conservatoriumában. Ezekből

ügyszólván évről-évre új kiadások jelentek meg. A nyomda főjövédelme innen került ki. Gazdasági okok is arra hajtották tehát a nyomdát, hogy a termelésben a fősúlyt iskolai kiadványokra helyezze. Maróthy Györgynek Osterwald után készült s nem is a legnagyobb kelendőségű tankönyve: *A Szent Histórianak rövid Summája* 1773-ban tizenhetedik kiadásban jelent meg. A latin grammatikák és különböző auktorok művei hogy hány kiadásban jelentek meg, nem is lehet összeszámítani. Hozzá egy-egy kiadás nem egy pár száz, hanem több ezernyi példányszámot jelentett.

Nem lehet csodálni, hogy Margitai István kiadványai is főképen efélékből kerültek ki.

Iskolai kiadványai puritán egyszerűségről, de egyszersmind a nyomtatásban tanúsított lelkiismeretességről tesznek biznyságot. Van azonban közöttük díszesebb kiállítású is. Mint pl. a Sinai-féle *Eutropius*-kiadás, a Cellarius jegyzeteivel ellátott *Breviarium Romanae Historiae* etc. Előszóval, indexszel, a nyelvtani sajátosságok táblázatával Sinai Miklós, a nagy tudományú kollégiumi tanár látta el, Margitai pedig gondoskodott a nyomdai kiállítás csinoságáról. Kitűnő papíron, feltűnően tiszta, egyenletes nyomással készült ez a nyolcadrétű, 329 lapos kiadvány. Kurzív nyomása egyáltalán nem homályos, görög szövegei pedig oly éles nyomásúak, hogy a görög betűket egészen új beszerzésűeknek kell gondolnunk. Záródíszei csinosak, címlapja ízléssel van összeállítva a különböző típusú piros és fekete betűkből. Az egész munka becsületére válik a debreceni nyomdának s vezetője ügyességének. Az egykorúak is teljes elösmeréssel voltak a kiadvány csinosága iránt s a Sinai-féle *Eutropius* sokáig szerepelt a kollégiumban vizsgai jutalomkönyv gyanánt.

A nagyközönségnek szánt vallásos kiadványok valamivel díszesebb kiállításban készültek, mint a tankönyvek s főleg tiszta, egyenletes nyomásuk tünteti ki őket. Aránylag legdíszesebben a különböző énekeskönyvek jelentek meg Margitai idejében. Ezekre, mint speciális debreceni kiadványokra s a nyomda egyik nevezetes jövedelemforrására, különös gonddal vigyázott. Több különböző formátumú kiadást készített az énekeskönyvből. Közülök még mindig legkelendőbb volt a nagy kvart-alakú, jól olvasható, nagy cicero-betűkkel, igen jó fehér papírra nyomott, kótával ellátott kiadás (pl. az 1778-iki).

A város számára, mint elődei is, a rendes szükséglet kielégítésére való nyomtatványokat évről-évre köteles volt nyomtatni. Ilyenek voltak a hivatalok számára készített rubrikás ívek, vásári és adócédulák, a vásárbíróknak kiosztott *libera vendat*-cédulák, borpaléták stb. A felsőbb rendelésből a lakosság között kiosztandó pátensek (pl. hernyópusztításról, tűz elleni vigyázásról) sokszorosítása szintén a városi nyomda kötelességei közé tartozott. Ezeknek költségei természetesen a nyomdai jövedelmet terhelték.

Művelődéstörténeti szempontból érdemes a megemlítésre, hogy Margitai idejében került ki a sajtó alól az első debreceni nyomású *reklámplakát*. Az 1778-ki nyomdai számadás emlékezik meg róla az *Exemplarok Erogatioja* végén: „Ismét: Különös Perceptio, egy Rhenes Forint és 30 krajcárokban, mellyeket a Tekintetes Nemes Tanács engedelméből Belanger Uram Tűzi-Mesterségben lévő productioja publicálására in Folio-féle árkosra nyomtatott 3000 Pagellák árában percipialtam”.

Ugyancsak 1778-ban jelent meg az *első katalógus* a debreceni kiadványokról. A megelőző század folyamán, valamint a XVIII. században egészen Margitai Istvánig sehol sincs nyoma annak, hogy ilyen katalógus valaha megjelent volna a debreceni officina kiadványairól, bár nehéz feltenni, hogy ilyen, a német könyvvásárokon régóta dívó és szükséges könyvjegyzék kiadását a debreceni nyomtatók nem tartották volna célszerűnek, s kiadásával meg ne próbálkoztak volna. Mivel azonban adatunk rá nincs, a Margitai 1778-ban kiadott jegyzékét kell az első ilyenmű debreceni katalógusnak tekintenünk. Nagy kár, hogy e könyvjegyzékből egyetlen példány sem maradt ránk. Csupán Margitai 1778-iki számadásában a *Papirosok Erogatioja*-nak egy passzusa teszi kétségtelenné, hogy ilyen katalógus csakugyan megjelent:

„A Debreczeni Typographiában nyomtatott exemplárok Catalogusa Specificatiojára 300 Tabellákon in Folio nyomtató papiros 1½ árkusával ment 6 koncz”. Margitai buzgalmát dicséri, hogy a könyvterjesztés e jelentős eszközének fontosságát fölismerte s a debreceni kiadványok terjesztésére fel is használta.

A nyomda felszerelésének rendbentartására is lelkiismeretesen ügyelt Margitai. A két sajtón majdnem minden évben volt egy s más igazítani való, egy harmadiknak beszerzésére azonban, úgy látszik, provizorsága alatt nem volt szükség. Annál inkább föl kellett frissíteni s megsaporítani a betűkészletet. Művezetőségének mindjárt második évében rábirja a városi tanácsot, hogy nagyobb mennyiségű betűmegrendelést tegyen. A megrendelés csakugyan meg is történt. Demjén György, a város komáromi ágense közvetítésével 324 font betűt rendelt a városi tanács 192 frt 18 kr. értékben *Trattner János* bécsi betűöntőnél. Ez év augusztusában a betűk meg is érkeztek s az új betűkkel sokkal szebb nyomású kiadványokat állíthatott elő Margitai, mint elődei. 1765-ben újabb betűmennyiséget szerzett be, de most már nem idegenből, hanem itthon készített betűket nagyobb mennyiségben az ügyes kolozsvári betűöntővel, *Farkas Istvánnal*.²⁷

A nyomda bevételeinek és kiadásainak lelkiismeretes, pontos számontartásával rendet vitt be a nyomdai ügykezelésbe is, ami nem utolsó érdeme, ha tekintetbe vesszük, hogy elődeivel éppen e miatt volt legtöbb baja a városnak. Minden év végével rendes számadást és kimutatást készített a bevételek- és kiadásokról, valamint a papirosbeszerzésről és a példányokról a következő különálló tételek szerint:

1. Papiros perceptioja.
2. Papiros erogatioja.
3. Exemplárok perceptioja.
4. Exemplárok erogatioja.
5. Commissioba adott exemplárok.
6. Summázás.

²⁷ Ferenczi Zoltán a kolozsvári nyomdászat történetében (84. 1.) elmondja, hogy 1755-től a kolozsvári ref. kollégium nyomdáját Páldi István vezetésére bízták, aki Belgiumban 10 évig tanulta a nyomdászatot és betűöntést. A szűkös anyagi viszonyok miatt azonban nem tudott boldogulni s keze alatt a nyomda nem prosperált. Ezért a kollégium Pataki Sámuel-t küldte ki 1768-ban, hogy a nyomda állapotáról jelentést adjon be. E jelentésben elszámolja Pataki mindazon nehézségeket, melyekkel Páldinak küzdenie kellett, holott igen ügyes, szakjárt értő ember, akit még Debrecenből is megbízással kerestek föl. „A debreceniek nyomdáját – írja Ferenczi, – az ő egyik tanítványa igazította meg, nekik matrixokat csinált, ami ott az első eset s betűivel a fél zsoltárt kis alakban ki is nyomatták”.

Ez a tanítvány nem lehetett más, mint az a *fusor Farkas István*, akivel Margitai már 1760-ban levelezésben állott s aki 1765-ben a város számára nagyobb mennyiségű betűt öntött. Az 1765-ki számadáshoz csatolva egy negyedív papíron így számol be róla Margitai:

„Die 13. Aug. A. 1756.

Fel-mérettetvén azok a betűk, mellyeket a Ns. Város részére Fusor Farkas István Úr öntött, lettek e szerint

Cicero Ant. Versal et Current	203 ¾ font.
Capital	21 ¼ „
Summa:	225 font.
Új titular. és Dupla Cicero Betűk	44 ½ „
Öntött Lineák	5 ½ „
Summa:	50 font”.

Abban azonban téved Ferenczi, hogy ez az első eset, mikor a debreceni nyomda itthon készült betűkkel nyomtat. Láttuk, hogy már a XVII. század elején Lipsiai Rheda Péter s a század végén Töltési István is adtak ki debreceni öntésű betűkkel készült nyomtatványokat.

Utolsó számadása az 1786 október végéig terjedő hónapokról szól, ez év hátralevő két hónapjáról már nem ő, hanem özvegye terjesztette be a számadást ezzel az aláírással: „Néhai Margitai István uram Successori”. November havában, tehát tizenhét évi provizorkodás után meghalt a városnak e hűséges, derék nyomtatója, akinek vezetése alatt a nyomda a XVIII. század nehéz viszonyai között is annyira-amennyire visszanyerte régi tekintélyét.

Halála után újból kezdődtek azok a bajok és botrányok, melyektől Margitai vezetése alatt ment volt a nyomda s melyeknek főoka ismét a művezetők lelkiismeretlensége volt.

Özvegy Margitainé egészen a következő év december elejéig vezette a nyomdát. De csak névlegesen, mert pl. a neve alatt beterjesztett számadás is nem az ő keze írása, hanem a *Husztai Riskó Sámuelé*, aki voltaképpen az ügyeket intézte s 1787 december 1-től kezdve végleg átvette a nyomda vezetését.

Működése nem hagyott mélyebb nyomot a nyomda fejlődésében. Inkább visszaesés mutatkozik, semmint előrehaladás úgy az ügykezelésben, mint a kiadványok nyomdai kiállításában. A vezetése alatti sajtó alól kikerült munkák rossz papíron, homályos, piszkos nyomással jelentek meg. Nevezetesebb kiadványa nincs is. Számadásai sem oly részletesek és pontosak, mint a Margitaié. Igaz, hogy a vezetése alatt álló nyomdát 1790-ben súlyos csapás is érte, amennyiben ebben az esztendőben a nyomda épületét tűzvész pusztította el s a város áldozatkészségére volt ismét szükség, hogy újból munkához kezdhesen, ám az a körülmény, hogy ilyen nehézségekkel kellett megküzdenie, nem menti azt a hanyagságot, melyet kiadványai kiállításánál tapasztalhatunk s legfőképpen nem menti azokat a visszaéléseket, melyeket a raktáron levő példányok kezelésében elkövetett. Egyszerűen kevesebb példányszámról tett jelentést, mint amennyi a prés alól kikerült, sőt az eladott példányokról sem számolt el lelkiismeretesen. A városi tanács nyomára jutott a manipulációnak s Vadászi László és Domokos Imre tanácsbelieket küldötte ki a dolog megvizsgálására. Ezeknek jelentéséből kitűnően az, hogy Huszti hűtlen sáfára volt a város javainak, az 1792 február 3-án tartott tanácsülés állásától elmozdította és *Szigeti Mihályt* állította a nyomda élére. (Okmánytár LII.)

Szigeti egyelőre ideiglenes művezetője volt a nyomdának. Az 1792–93-ban megjelent debreceni nyomtatványok (pl. Pictet Benedek: Az Hétnék minden napjaira... való könyörgések stb. 1793.) címlapjain nincs rajta a művezető neve, holott az addigi művezetők mind kinyomtatták nevüket a provizorságuk ideje alatt sajtó alól kikerült munkákra. Szigeti nem állotta tovább másfél esztendőnél ezt a kétes állapotot. 1793 szeptember 11-ről keltezett kérvényében energikus hangon terjesztette a tanács elé kívánságát, hogy t. i. „... a thecának nálam álló külsát többé kezemhez nem vészem mindaddig, míg olyan Typogr. Provisornak nem tétettetem, mint az Antesessoraim voltak, hogy t. i. mint azoknak, nekem is nevem által nyomtatódjanak minden könyvek”. (Okmánytár LV.)

A határozott fellépésnek megvolt a sikere. Ezentúl ő is megkapta azokat a jogokat, melyeknek elődei élvezetében voltak.

Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy Szigeti véglegesítése azért késett, mert már munkában volt ekkoriban a nyomda új szabályzata s a tanács a véglegesítést – okulva az eddigi szomorú tapasztalatokon – akkorra kívánta halasztani, mikorra az új szabályzat életbe lép. Az 1754-ki provizori utasítás, mint láttuk, hevenyészett munka volt s az eredmény megmutatta, hogy egyáltalán nem alkalmas a visszaélések megelőzésére. Pontos, részletekbe menő s minden előfordulható dologra határozott rendelkezést tartalmazó utasításra volt szükség. Az 1794 november 26-án tartott tanácsülés jegyzőkönyvéből (Okmánytár LVI.) tudjuk, hogy éppen a Huszti-féle botrány ismétlődésének megelőzése céljából egy teljesen kidolgozott szolgálati utasítás készült, melyet a városi tanács átküldött a királyi biztossághoz hozzájárulás és megerősítés végett. Míg azonban ez megjárta a hivatalos fórumokat, beletelt

kerek három esztendő. A királyi kamara útján 1797 december 15-ki keltezéssel érkezett le a királyi rendelet, mely bizonyos változtatásokkal jóváhagyta a munkálatot s ez a következő évvel életbe is lépett.

A munkálat – melyet az Okmánytárban LVIII. sz. alatt egész terjedelmében közlünk – két részből áll. Egyrészt utasítást ad a nyomdára felügyelő tanácsstagoknak, másrészt minden részletre kiterjedő szolgálati szabályzatot tartalmaz a nyomdai művezető számára.

Egy főgondolat húzódik végig mindkét utasításon, az t. i., hogy határozott, félre nem érthető és magyarázható rendelkezésekkel egyszersmindenkorra bevágja az útját a várost megkárosítható bármiféle üzelmeknek. Amire különben nagyon is szükség volt már. Az eddigi patriarkális, pedánsnak éppen nem nevezhető felügyelet, melyet a felügyelőknek kijelölt tanácsstagok gyakoroltak, láttuk, mire vezetett. Az utasítás gondoskodik arról, hogy a nyomdai felügyelők is rá legyenek szorítva a pontos számonkérésre. Erre való volt az *Inspectorale Protocollum*, vagyis a nyomdai felügyelők naplója, továbbá azon intézkedés, mely szerint a papiros és a kinyomott példányok teljesen az inspektorok közvetlen felügyelete alá kerültek s a művezető csupán az ő beleegyezésükkel, nyugta ellenében vehetett keze alá egyikből is, másikkól is. A *conservatorium* különben zárva volt előtte.

A művezetői szabályzat célzata szintén főképen arra irányult, hogy a provizor esetleges *praevaricatioit* (visszaéléseit) megakadályozza. Ezért van különös gond arra, hogy olyan anyagátvételeknél, melyeknél visszaélések történhetnek, pontos és körülményes jelentéstételre legyen szorítva a provizor. Általában jellemző az *írásbeliség* megkövetelése a nyomdai elszámolások minden ágában. Ez rávall az osztrák bürokrácia hatására. Meg kell azonban vallanunk, hogy a mi viszonyaink között nagyon is szükség volt rá s jótékony hatása nem is maradt el.

Érdekes és jellemző a művezetői szabályzat 16. és 17-ik pontja, melyek közül az első elrendeli, hogy „a Provisor a Sociusokat illendőképen meg betsülje, velek durván és gorombán ne bánjon”... stb., a második az inasokat ajánlja a művezető figyelmébe, mint olyan ifjakat, akiket nevelnie és mesterségében oktatnia kell. Aligha csalódunk, ha ezt az emberséges szellemet a jozefinizmusnak s a vele kapcsolatos felvilágosodás eszmevilágának tulajdonítjuk, mely ebben az időben a debreceni városháza és kollégium falai közt is sok nemesen gondolkozó, kora vezéreszméit figyelemmel kísérő ember szívében tanyát vert.

Ami magát az új provizort illeti, Szigeti már jóval provizorsága előtt került a nyomdához. A nyomdászatot Webernél, a kiváló pozsonyi nyomtatónál tanulta s 1787-ben került Debrecenbe. Ötödfél esztendei szóciusi működés után állott a nyomda élére. Szakjában eléggé jártas, ügyes nyomtató volt. Debreceni provizorsága idején azonban valami különös gondot nem igen fordított a vezetése alatt nyomott munkákra. Szerény, dísztelen, egyszerű kiadványok ezek. Sokkal különb, csinosabb kiállítású munkákat is tudott pedig nyomtatni, amint azt megmutatta később, mikor a maga költségén, a maga hasznára állított nyomdát Nagyváradon.

Szigeti, úgy látszik, a provizori jövedelemmel nem volt megelégedve s debreceni működése idején több ízben megkísérelte, hogy odahagyva a város szolgálatát, önállósítsa magát. Ez lehetett az oka, hogy nem szolgálta teljes odaadással és buzgósággal a város ügyét. Két esztendővel a nyomdától való megválása előtt, még 1802-ben megpróbálkozott vele, nem szerezhetné-e meg a váradi szeminárium nyomdát, tárgyalásokat is folytatott ebben az ügyben Zolnay Antal prefektussal. Gottlieb Antal, a kiváló váci nyomdász is pályázott erre a nyomdára s mikor megtudta, hogy Szigeti ugyanebben a dologban fárad, amiben ő, 1803 áprilisában személyesen felkereste Debrecenben s elmondotta, hogy református ember létére hiába is próbálkozik a dologgal, ő beszélt az új váradi püspökkel Budán, aki azt mondotta, hogy inkább bezáratja a nyomdát, semhogy Szigeti kezére engedje. Neki sokkal több kilátása

van arra, hogy a nyomdát megkapja s mivel Szigetit ügyes nyomtatónak ismeri, ajánlatot tesz arra, hogy társuljanak. Szigeti nem fogadta el az ajánlatot, bár Gottlieb később is több ízben kereste fel levélben újabb ajánlatokkal.

A váradi nyomdát csakugyan Gottlieb kapta meg s 1804 júniusában megkötötte a szerződést Lajcsák Ferenc váradi szemináriumi előljáróval.

Szigeti most előbb a gróf Károlyi nyomdájának megvételére gondolt, utóbb mégis másra határozta el magát. Megvette 1804 végén néhai Medgyesi Pálnak, aki debreceni szóciusból lett önálló nyomdásszá, diószegi nyomdáját az elhalt nyomtató özvegyétől 340 rhénes forintért. A nyomdai felszerelés Váradon volt, itt azonban nyomtatni nem lehetett vele, míg arra felsőbb engedélyt nem kap, már pedig Gottlieb minden lehetőt elkövetett, hogy ilyen engedélyhez ne juthasson. Szigeti azonban hatalmas pártfogóra talált Sándorffy József megyei fizikusban, aki tudományos munkái kinyomatására alkalmas nyomdát akart fölállíttatni Váradon. A Gottlieb-nyomda üzletvezetője, mihelyt neszét vette, hogy Szigeti Váradon készül letelepedni, azonnal panaszt tett Tokody Györgynél, a váradi kerület studiorum directoránál s kérte, hogy a tervbe vett nyomdaalapítást ne engedélyezze, mert Gottlieb a szemináriummal való szerződésében kikötötte, hogy más nyomda Váradon ne kapjon letelepülési engedélyt; különben is a helybeli szükségletet egy nyomda teljesen ellátja. Tokody a helytartótanácsához terjesztette fel az egész ügyet, mely vizsgálatot rendelt el a dolog tisztázása végett. E vizsgálatnak Biharmegye levéltárában levő ügyiratai s a kihallgatottak vallomásai nyujtanak tájékozást az egész dolog mibenlétéről, valamint arról is, hogy Szigetinek más oka is volt a Debrecenből való távozásra, mint a váradi nyomdaalapítás. Ellene is olyanforma vádak emelkedtek, mint előde, Huszti Sámuel ellen, t. i., hogy kevesebb példánnyal számolt el, mint amennyi voltaképen a vezetése alatti prés alól kikerült. A debreceni kompaktor-céh feljelentést tett ellene, azzal vádolva a provizort, hogy a város által nyomtatott könyveket anyósa útján a maga hasznára hozta forgalomba. A vizsgálat folyamán a tanúvallomásokból kitűnt, hogy többféle visszaélést követett el, a többi között Pozsonyból hozatott csinosabb kiadványokat s ezekkel magának a városi nyomdának csinált konkurenciát. A csunya ügyből nyilvános pör nem lett ugyan, legalább ilyennek nincsen nyoma a város levéltárában, Szigetinek azonban távozni kellett a nyomda éléről.

Szerencséje volt, hogy körülbelül ez idő tájt dőlt el a váradi nyomda ügye és pedig az ő javára. 1806 április havában jött meg az István nádor aláírásával ellátott engedélyokirat, melynek alapján a nyomtatást Váradon meg is kezdette. Elkeseredett versengés támadt most közte és a Gottlieb-nyomda között, melynek ismertetése azonban nem tartozik feladatunk körébe.

Debrecenben 1803 végéig viselte a provizori hivatalt. Vele eltávozik Debrecenből a XVIII. század utolsó nyomtatója, távozásával lezárul a városi nyomdának egy sokféle válsággal járó, zavaros korszaka, hogy a XIX. század első nyomtatójának, a derék *Csáthy Györgynek* vezetése alatt ismét újabb virágzás és föllendülés korának adjon helyet.

Ha áttekintünk már most a nyomda XVIII. századbéli fejlődésén, a nagy vonásokban vázolt s az officina külső életére vonatkozó eseményekből is kidomborodnak olyan jellegzetes eltérések, melyek a nyomda XVIII. századbéli életét a megelőző időkétől lényegesen különbözönek mutatják.

A leggyökeresebb változást a szatmári béke utáni időkben az okozza, hogy a nyomda vezetése és ügykezelése lényegesen átalakul. A nyomda vezetője addig a maga kezére dolgozott. Ezentúl a város alkalmazottja, aki minden lépésével elszámolni tartozik. Azt hiszem, nem esem a túlbecslés hibájába, ha ezt a változást tartom a legfontosabbnak a nyomda XVIII. századbéli fejlődési korszakában. Oly gyökeres változásnak, mely a nyomda életének minden részében erősen érezteti a maga hatását. Oly változásnak, mely ha egymagában nem is

magyaráz meg minden eltérést a régebbi állapotoktól, legtöbb esetben azonban a fő indító okot magában foglalja. Lássuk hát, minő szembetűnő eltérések hívják magukra figyelmünket.

Első sorban mindenesetre az, hogy a *nyomda élete sokkal egyhangúbb, szintelenebb, mint az előző korban s ezzel kapcsolatban a kiadványok nem oly sokfélék, szűkebb térre szorulnak, mint azelőtt. Magyarázata ennek egyrészt a szellemi életünkre ónsúllyal nehezedő cenzura, – melyről később részletesebben lesz szó, – de másrészt az egyéni vállalkozás hiánya is. A XVIII. században nincsenek olyan jellegzetes nyomtatóegyéniségek, mint voltak a XVI. vagy XVII. században. Kétségtelenül közre játszik ebben a nyomdászatnak egész Európában tapasztalható iránya, mely az eddig félig-meddig művészetnek számító könyvnyomtatást mindinkább gépies, nagyban termelő ipari mesterséggé alakítja.*

A XVII. század kiadványairól első tekintetre – egy kis gyakorlottsággal – azonnal rá lehet ismerni, ki nyomtatta őket, a szatmári béke utáni idők nyomtatóit ily módon megállapítani sokkal nehezebb. A jellegzetes egyéni sajátosság bélyege nincs rajta a kiadványokon.

A szatmári béke előtti időkben, de kivált a nyomda életének első századában olyan nyomtatók álltak az officina élén, akik maguk is tudós emberek, több esetben a sajtójuk alól kikerült művek írói voltak. A közönséges mesterségek fölött állónak tartották a tipográfiát, melybe minden lelkesedésüket, egyéniségük jellemző vonásait beleöntötték. A XVIII. század nyomtatói egyszerű mesteremberek voltak, akik mesterségükre – s ez is megkülönböztető jellemző vonás – legtöbbször ugyanitt a debreceni officinában készültek elő, mint inasok és szóciusok. Legtöbbjük nem járt külföldet, mint a régebbi korok nyomtatói.

Hogy így nyomtatóegyéniségek a XVIII. század folyamán nem keletkeztek, annak legfőbb oka mégis az lehetett, hogy nem önállóan kezelték a nyomdát, hogy függésben állottak, hogy egyéni kezdeményezésre minél kevesebb alkalmuk volt. Ebből magyarázható, hogy kezük alól olyan silány nyomtatványok nem kerültek ugyan ki, mint a Karancsié, de viszont olyan kitűnő nyomtatók sem akadnak köztük, mint a két Hoffhalter, a két Rheda és Rosnyai. A szürke közepesség uralkodik a XVIII. század folyamán.

Másik jellemző és szembetűnő körülmény az a sok *praevaricatio* és elmozdítás, melyek miatt a nyomda békéje és zavartalan fejlődése a XVIII. század folyamán legtöbbet szenvedett. Míg a város teljesen a maga kezébe nem vette a nyomda vezetését, ilyes botrányok nem fordulhattak elő. A nyomtató lefizette a köteles bért a városnak a nyomda vezetése jogáért bizonyos kikötések mellett, azontúl azonban szabad keze volt. Haszon és kár egyaránt őt illette. Ha szorgalmas, ügyes, élelmes volt, maga látta hasznát. Ellenben a XVIII. század nyomtatója tisztán a város számára dolgozott megszabott fizetésért. A haszon nem őt illette, a kár nem őt sújtotta. Megélhetése nem függött a saját igyekvésétől, szorgalmától. Viszont munkálkodásával bármily hasznot hajtott is a nyomdának, a haszonban nem részesült. Hiányzott tehát a lendítő erő, mely képességei teljes kifejtésére sarkalja. Ily körülmények között is föltűnő azonban, hogy e század folyamán annyiszor kellett botrányos módon távoznia helyéről a debreceni nyomda provizorának. Magyarázatnak itt nem elegendő a provizorok lelkiismeretlensége. Valami másnak is kellett a háttérben lennie. Aligha csalódom, ha fölteszem, hogy a megelőző idők tradíciói játszottak közre e föltűnő jelenség előidőzésében. Úgy értem t. i., hogy a nyomdai személyzet mintegy beleszokott azokba a szabadabb kezelési módokba, a kiadványok értékesítésének s a jövedelemszerzésnek azon régebbi módjaiba, melyek az előző korszakban dívtak, mikor még a nyomtatók a maguk kezére dolgoztak s eljárásukról senkinek elszámolással nem tartoztak. E tradíciók még elevenen éltek s a felügyelet patriarkális volta mellett sok bajt okoztak különösen a XVIII. század második évtizedének végétől kezdve, mikor már a nyomtatók függetlenségének vége lett. Ezek azután mihamar összeütközésbe kerültek a városi hatósággal talán nem is annyira lelkiismeretlenségük, mint inkább amiatt, hogy függésben levő, megszabott fizetésű hivatalnok létükre úgy akartak eljárni a kiadványok

értékesítésében, mint teheték elődeik a XVI. és XVII. század folyamán. Az ügyvezetésben történt változás adja magyarázatát még egy dolognak. Annak t. i., hogy míg a szócusok a szatmári békét megelőző időkben többnyire idegenekből, főleg németekből kerültek ki, addig a XVIII. század folyamán a nyomdai személyzet mindvégig magyarokból állott. Ez kissé különösen hangzik, tekintve azt az általánosan vallott és hangoztatott nézetet, hogy a XVIII. század, szemben a megelőző korokkal, a nemzeti érzés hanyatlásának, a nemzeti sülyedésnek kora volt. A dolog magyarázata – egyéb közreható körülményeken kívül – főképen abban rejlik, hogy a régebbi nyomtatók, külföldet járt, részben idegen származású emberek lévén, s mivel e tekintetben kezük nem volt megkötve, a szakmájukban jártasabb idegen legényeket szívesebben alkalmazták, ellenben a XVIII. században a város, mint közvetlen munkaadó, megkövetelhetette, hogy a nyomdai személyzet tisztán magyarokból álljon. Az adatokból kivehető, hogy idővel rendszeressé vált az az eljárás, mely szerint a nyomda maga nevelt magának személyzetet főleg a kollégium arravaló diákjai közül ajánlkozó ifjakkól.

A nyomdai ügykezelés változása mellett mindenesetre legnagyobb hatással volt a nyomda XVIII. századbeli életére a minden téren érvényre jutott, a szellemi életünkre teljes súlyával ránehezedő *cenzurának*. Ennek is igen nagy része van abban, hogy nyomdánk élete e század folyamán oly szintelen, lendületnélküli és bátortalan.

A szigorú cenzura általános baja egész Európa szellemi életének. Az egyházi és politikai hatalom az erkölcsi és állami közérdek megvédésének hangzatos jelszavaival, voltaképpen a maga hatalmi érdekei kedvéért a gondolatszabadságot teljesen elfojtja s az érdekeinek nem mindenben megfelelő világnézetnek még moccnását sem engedi, a cenzori vasmarok lenyűgöz minden szabadabb szót.

A német birodalom területén VI. Károly császár (III. Károly néven a mi királyunk is) 1715-ben adja ki szigorú rendeletét, melyben a nyomdák alapítását és életét s különösen a könyvek kiadását szigorú korlátok közé szorítja. Magyarország területén e rendeletnek, országgyűlésben szentesítve nem lévén, voltaképpen érvényesülnie nem lett volna szabad, azonban a gyakorlatban mégis, – már amennyire lehetett – ennek rendelkezései szerint jártak el. 1717-ben Frigyes Ágost lengyel király szintén szigorú cenzura-rendeletet bocsát ki a maga országában. Bajorország 1728-ban kap hasonló rendszabályt, mely különösen a politikai vétségekben bűnösnek talált szerzőt teszi ki erős üldözésnek.

Ami közelebbről a debreceni nyomdát illeti, ennek különösen a katolikus egyház titkos hatalmai részéről kellett sokat szenvednie. Kimondottan református jellege nagy szállka volt a magas klérus szemében. Láttuk, hogy mindjárt a század elején mily szégyenletes hajsztát indított a jezsuita kéz a Csipkés Komáromi-féle biblia ellen (l. a 22. jegyz.). Láttuk, hogy a jóhírű, kelendő debreceni kalendáriumok nyomásának eltiltásával mint próbált halálos csapást mérni a nyomdára a bécsi kormányhatalom. A város vezetősége azonban, látva, hogy itt rendszeres, céltudatos aknamunkával voltaképpen a reformátusság egyik legerősebb fegyverét igyekeznek kicsavarni a kálvinista polgárság kezéből, kétszeres vigyázattal és óvatossággal őrködött azon, hogy semmiféle beavatkozásra okot ne adjon. A kiadványok körét a legszűkebbre szorította s vallásos és iskolai könyveken kívül alig is adott ki valamit. Az Aesopus meséje a pataknál találkozó farkas és bárányról azonban Debrecenben is igaznak bizonyult. A jezsuita kéz addig mesterkedett, míg valamibe mégis bele tudott kötni. Ha másba nem, egy szerény, egyszerű kis latin nyelvtanba, a *Molnár Gergely* latin grammatikájába, melynek egy ártatlan chriája csaknem vesztét okozta a debreceni nyomdának. Igen érdekes, jellemző az eset, belőle megérthetjük, mennyire alapos oka volt a debreceni városi tanácsnak arra, hogy, mint a csiga a házába, behúzódjék a város kapuin belül és semmi szabadabb mozgást nyomdájának meg ne engedjen.

Mióta a város a nyomdát házi kezelésbe vette, több ízben jött a helytartó tanácstól tudakozás a felől, van-e a nyomdának királyi szabadalma. Így 1749-ben is érkezett ilyen, feleletet sürgető leírát, melyre a ref. egyháztanács febr. 25-ki gyűlése naiv furfanggal olyforma kibúvót talált, hogy „legbátorságosabbnak tettett, ha egy kevésé azon parantsolatra a Tek. N. Tanács nem válaszol”. (Okmánytár XXXII.)

Ez igen egyszerű megoldása lett volna a kérdésnek, mely miatt később még sokszor megfájdult a városi tanács feje, de csak abban az esetben, ha a kormányhatalom felhagyott volna szándékával, melynek szemmel látható célja az volt, hogy a nyomdát a város kezéből kicsikarja.

Nyílt erőszakkal nem akart eljárni, ürügyet keresett tehát arra, hogy a nyomdába belekötessen. Jobb hiányában az özvegy Margitai Jánosné vezetése alatt 1752-ben sajtó alól kikerült Molnár Gergely-féle latin nyelvtanba kötött bele azon a címen, hogy e könyv végén levő chriában II. Rákóczi György fejedelem dicsérő szavakkal van említve.²⁸ A helytartó-tanács keményen ráüzent a városi tanácsra, hogy a veszedelmes grammatika összes raktáron levő példányait azonnal kobozza el és küldje fel. A tanács haladék nélkül engedelmességet s a régebbi kiadásból 10, az újból 3377 példányt 1752 szept. 26-ki ülése határozatából fel is küldött a helytartó tanácshoz. (Okmánytár XXXIV.) A rendelet gyors végrehajtása azonban nem mentette meg a várost attól, hogy a helytartó tanács a könyvvizsgálat jogát a várostól meg ne vonja. Ezentúl minden egyes munka kiadására külön kellett engedélyért folyamodni a helytartó tanácshoz, mely a kérvényeket egyszerűen heverni hagyta, nyilvánvalóan azzal a föltevessel, hogy munka hiányában a nyomda magától megszűnik. A tanács látta, hogy ez így soká nem tarthat, a nyomda léte forog kockán, ha valami változás nem történik s két évi halogatás után végre cselekvésre szánta el magát. Az 1754 jan. 20-án tartott tanácsülésen abból kiindulva, hogy „már sok ízben instaltunk a F. Locumt. Consiliumon, hogy a fel küldött könyvekből némelyeknek nyomtatására Indultomot adgyon, de semmi válaszuk sincsen, a Typographia hever, egyébtül is félhetni (*t. i. a nyomda teljes megszűnésétől*), ha tovább halogatásban leszünk...”, elhatározta, hogy küldöttséget meneszt magához Mária Teréziához, a küldöttség számára folyamodó levelet dolgoztat ki, egyszersmind, mivel az egész bajnak okozója a Rákóczi Györgyről szóló emlékezetes chria, „meg kell nézni a Historiakat, ha ez a Fejedelem ellensége volt-é a F. Austriai Háznak, vagy inkább hűséget tartott hozzá”. (Okmánytár XXXVIII.)

A deputációzásnak sikere lett. Az 1754 július 19-ki egyház-tanácsülésen azzal számolhatott be Domokos Márton főbíró, hogy a város újra megkapta a könyvvizsgálás jogát. Azonban, mivel „a Revisionnak és Censurának nagyobb vigyázással kell folyni”, ezentúl a tanácsból két s a debreceni papok és tanárok közül három jelöltetett ki cenzornak. (Okmánytár XL.)

Hogy mennyire óvatossá tette a debrecenieket ez a kellemetlen bonyodalom, mutatja az, hogy ugyanezen gyűlésen jónak látták még a Heidelbergi catechismus kinyomását is elhalasztani jobb időkre, mikor a megfojtás veszedelme még sem lesz oly fenyegető, mint most, „inkább addig más indifferens könyvek nyomtatódjanak”.

²⁸ Itt ismét helyre kell igazítanom Ballagi Aladár két rendbeli tévedését. A magyar nyomdászatról írott munkájának 116. lapján ugyanis ezt írja: „Szolgálatá utolsó évében [*t. i. a Margitai Jánoséban*], 1752-ben az történt, hogy az általa nyomtatott Molnár Gergely-féle latin nyelvtan, mert Rákóczi Ferenc viselt dolgait veszedelmes (!) bővítésekkel magasztalta, a helytartótanács parancsából elkoboztatott”.

Ebben az évben t. i. nem Margitai János vezette a nyomdát, hanem özvegye. Azután nem Rákóczi Ferencről van szó a kifogásolt chriában, hanem II. Rákóczi Györgyről. Azt nagyon bölcsen tudta a városi tanács, hogy Rákóczi Ferenc neve vörös posztó a kormány szemében, ilyen rebellis könyvet semmi szín alatt nem engedett volna ki a prés alól. Azt azonban igazán nem gondolhatta, hogy Rákóczi György is indexen van a hatalom kezelőinél.

Ez a huzavona lehetett egyik indító oka az 1754-ben hevenyészett provizori utasítás kiadásának is.

Ugyanebben az évben a helytartó-tanács újból megpróbálkozott azzal, hogy a debrecenieket valami okkal-móddal bajba rántsa. Az ürügyet egy, Nürnbergben megjelent *Martyrok koronája* című protestáns vallásos munka szolgáltatta, melyről – nem tudni, mi okból – a felsőbb hatalmak úgy vélekedtek, hogy azt Debrecenben nyomtatták s csak a cenzura ki-játszása kedvéért tették rá ezt az impresszumot: „nyomtattatott Norimbergába 1727”. A városi tanács azonban tisztázta magát a vád alól, hit alatt bizonyítván, hogy ezt a könyvet nem a debreceni nyomdában nyomtatták. A dolog így elaludt, legalább is egyenes káros következése nem lett a nyomdára nézve.

Azonban mégis alkalmat szolgáltatott a helytartó-tanácsnak két rendelet kibocsátására. Az egyik 1754 április 6-án kelt s szigorúan meghagyta a város vezetőségének, hogy a város nyomdájában készült minden nyomtatványból három példány azonnali felküldését szoros kötelességének ismerje. Természetesen az utólagos cenzura kedvéért történt az egész, mert a helytartó-tanács nem bízott meg a város és kálvinista egyháztól kiküldött könyvvizsgálók előleges cenzurájában.

A másik rendelet, mely 1754 júl. 4-én kelt, világosan elárulja, minő kezek igazgatták a helytartó-tanács rendelkező tollát. E rendelet t. i. arról intézkedik, hogy a debreceni nyomdában szigorú feleletre vonás terhe alatt tilos olyan munkák nyomása, melyek, hacsak a legcsekélyebb célzással is, a katolikus vallás ellen irányulnak („ne investivos, vel scommaticos, vel alia turpia contra Religionem Catholicam continentis libros imprimi curent”).

Most egy időre, körülbelül két évtizedre, megpihenhetett a felsőbb helyről jövő zaklatástól a városi hatóság. 1774-ben azonban újból nagy veszedelemben forgott a nyomda. Forgách, királyi biztos, azokra a rendeletekre támaszkodva, melyeket 1771 és 1772-ben adott ki Mária Terézia s melyekben a könyvvizsgálatot megszigorította, a nyomdákat is szorosabb felügyelet alá helyezte, megpróbálta, hátha sikerülne az, ami húsz esztendővel ezelőtt nem sikerült: kicsikarni a nyomdát a kálvinista civisek kezéből. Hogy az egész támadás megint csak a katolikus klérus aknamunkájának eredménye volt, mutatja az, hogy a városi tanács a nyomdát megint csak a katolikusoknak adott nagyobb engedmények ellenében tudta megmenteni. Az 1774 március 28-án tartott tanácsülés, csakhogy nyomdájáról le ne kelljen mondania, kénytelen-kelletlen belement azokba a feltételekbe, melyeket a királyi biztosság szabott elébe: a katolikus tanácsnokok számát hatra emeli (pedig ez egyáltalában nem volt arányban a katolikus lakosság számával), a katolikusok számára egy egész utcasort tart fenn a szent-annai kapu mellett, a nyomdára felügyelő két tanácsbeli közül az egyik mindig katolikus lesz. Ennek fejében megmaradhat nyomdája birtokában, de csakis úgy adhat ki valamely munkát, ha előleges átvizsgálás végett a helytartó tanácshoz felküldi.

Ily módon a katolikus egyház, ha nem tudta is elérni a nyomda teljes megszüntetését, annyit mégis ki tudott vinni, hogy a kálvinista Róma nyomdájának felügyelői közül az egyik az ő bizalmi férfia legyen. Így a magyar kálvinistaság egyik legrégebb intézménye katolikus felügyelet alá került.

II. József kormánya alatt enyhült a cenzura szigorúsága, éppúgy, mint a felvilágosult II. Frigyes alatt Poroszországban. 1781 június 11-én kelt rendelete értelmében az örökös tartományok számára egy könyvvizsgáló állomást jelölt ki Bécsben, ahol a cenzorok jogukkal elég liberálisan éltek, az is meg volt engedve a szerzőknek, hogy maguk válasszák meg cenzorukat. Sőt 1787-ben a bécsi könyvnyomtatók arra is engedélyt kaptak, hogy az *admittitur* előleges kikérése nélkül nyomathattak ki munkákat, melyeket megjelenésük után terjesztettek fel könyvvizsgálatra. Sajnos, a fölvilágosult, emberszerető császár a többiekkel együtt e rendeletét is visszavonta halála előtt.

József felvilágosodott uralkodása alatt a hazai reformátusság végre valamennyire tágított azokon a bilincseken, melyeket a katolikus klérus önzése minden téren reá vert. A debreceni nyomda is szabadabban lélegzhetett egy időre. A zaklatások másfél évtizedre megint megszűntek. Mihelyt azonban a türelmi rendelet megalkotója lehunyta szemét, újból megkezdődtek a zaklatások. 1792-ben a helytartó-tanács ismét fölhívja a várost, hogy újabb és régebbi kiadványainak pontos jegyzékét küldje fel. 1795-ben pedig a tiszántúli kerület címére érkezik egy helytartó-tanácsi rendelet, mely a felől intézkedik, hogy a szuperintendenciális könyvvizsgálaton már átment munkák kiadását, ha azokban a vallási dolgokon kívül semmi egyéb nincsen, a királyi cenzorok meg ne akadályozzák, „de ha az olyan írásokban affélék talátnának, a mellyek kétséget okoznának, hogy úgy kellessék-e azokat tartani, mint tsupánn vallásra tartozó írásokat vagy sem, ilyen esetben tartozzanak azokat a Királyi Cenzorok a Fels. Helytartó Tanátsnak bėjelenteni”. (Okmánytár LVII.) Az egyházkerület azonban sarkára állott s mivel úgy látta, hogy ez az intézkedés beleütközik az 1791-ben hozott vallási törvényszakasz (a nevezetes 26-ik artikulus) rendelkezésébe, úgy határozott, hogy értesíti a sérelmes intézkedésről a testvér szuperintendenciákat s az egész ügyet fölterjeszti azon konferencia elé, mely a jövő esztendőben fog összeülni a budai zsinat végzéseinek megerősítése tárgyában.

Ez volt az utolsó támadás a XVIII. században, mely a debreceni városi nyomdát kálvinista volta miatt érte, egyszersmind bizonyítéka ismét annak, amire az előbb tárgyalt esetek is rávezetnek, hogy a cenzura útján a közérdek istápolásának ürügye alatt a katolikus klérus önző hatalmi érdeke működött azon, hogy a kálvinista városi polgárság nyomdáját megfojtsa s vele e derék szellemi fegyvert a reformátusság kezéből kicsavarja.

A kerülő úton intézett támadások úgy voltak irányítva, hogy a nyomda, külső erőszak nélkül, jövedelem hiányában önmaga szűnjék meg. Csakugyan sokszor volt is rá eset, hogy a város a nyomdára alaposan ráfizetett. A provizorok lelkiösmeretlensége is sokszor hozhatta arra a gondolatra a városi tanácsot, hogy az egész, sok bajt, kellemetlenséget okozó vállalkozással felhagyjon. Szerencsére azonban felülkerekedett benne annak belátása, hogy a nyomdát feladnia semmi szín alatt nem szabad; a jobb idők reményében várt tehát s inkább áldozatok árán bár, mégis megtartotta a nyomdát. Zaklatásoktól ment időkben, jóra való művezetők (pl. a két Margitai) vezetése alatt a nyomda nem bizonyult haszonnélküli vállalkozásnak s rövidesen a maga jövedelméből meghozta azt, amit rosszabb időkben a város reá költött. Anyagi tekintetben is legvirágzóbb volt a nyomda állapota Margitai István alatt, aki provizorságának már harmadik évében pusztán a könyvek eladásából 12,717 rhénes forintot vett be s fizetett a pénztárba 1761 végén. Természetesen ebből volt a nyomda főjövedelme. Vallásos és iskolai kiadványainak – mint azt előzőleg kifejtettük – állandó és megbízható vásárló közönsége volt, melyre mindig bizton számíthatott. Kiadványai szinte kizárólag ilyenek voltak, egyéb fajta munka csak kivételképen jelent meg egyszer-egyszer. Ennek mintegy következményeképen természetesen a kiadványok túlnyomóan magyar nyelvűek voltak, az iskolai kiadványok részben latin nyelvűek. Az egyetlen Margitai János művezetősége idején jelent meg a nyomdában két *szláv nyelvű* vallásos kiadvány, hihetőleg az alföldön megtelepedett tót luteránusok számára.²⁹

²⁹ Ballagi szerint (i. m. 116. 1.) „Margitai János vezetése alatt a nyomda sokat termelt s magyar és latin művek mellett szláv szentkönyveket is adott a közönség kezébe”.

A magam részéről mindössze két ilyen szláv nyelvű kiadványnak tudtam nyomára jutni. Az egyik az a *tót zsoltár*, mely a Bíró Mihály és a nyomdai személyzet pörében szerepel (Okmánytár XXXVI., XXXVII.), a másik egy tót nyelvű *Fundamentum*, melynek 200 példányát 1767-ben a tiszántúli ref. szuperintendens, Szilágyi Sámuel a tót ekklézsiák között ingyen kiosztatta s az erről szóló nyugtát átadta Margitai István provizornak, aki ezt évi számadásához csatolta a több iratokkal együtt.

A kiadványokat részben közvetlenül bocsátotta árúba a nyomda, részben pedig helybeli, vagy vidéki kompaktoroknak adta bizományba. Az értékesítésnek utóbbi módja azonban bajjal járt, mert a kompaktorok sokszor évekre visszamenőleg adósok maradtak a könyvek árával s volt baja a szegény provizornak, míg oly messze vidékről követeléseit be tudta hajtani rajtok. (L. Okmánytár XLVI.)

A vásári eladás közvetlenebb és eredményesebb módja volt a könyveladásnak, úgyszintén az iskolai év elején a tankönyvek eladása egyenesen a nyomda raktárából. Hogy a nyomda csakugyan nagy vásárok idején és az iskolai év elején adott túl a legnagyobb példányszámon, érdekesen igazolja az a füzet, melyet Kállai Gergely csatolt 1757-iki számadásához: „Rendi, száma és ára azon Exemplároknak, melyek kezem alól mellyik hónapban? Hányak költek el?”

Ő neki havonként kellett befizetni a keze alá jött összegeket. Négy évről számol el így hónapról-hónapra. A kimutatás a következő (magyar forintok és dénárokból számítva):

1754

Január (28-kától)	7 frt. 22 dr.
Február	207 „ 92 „
Március	265 „ 82 „
Április	344 „ 39 „
Május	164 „ 92 „
Június	221 „ 04 „
Július	246 „ 80 „
Augusztus	390 „ 30 „
Szeptember	88 „ 07 „
Október	162 „ 10 „
November	125 „ 27 „
December	<u>448 „ 07 „</u>
Anno 1754 universa summa	2672 frt. 05 dr.

1755

Január (28-kától)	360 frt. 72 dr.
Február	235 „ 61 „
Március	179 „ 66 „
Április	532 „ 41 „
Május	305 „ 69 „
Június	167 „ 35 „
Július	290 „ 32 „
Augusztus	300 „ 98 „
Szeptember	69 „ 71 „
Október	73 „ 25 „
November	100 „ 86 „
December	<u>188 „ 46 „</u>
Universa summa	2904 frt. 99 dr.

1756

Január (28-kától)	386 frt. 77 dr.
Február	169 „ 30 „
Március	236 „ 71 „
Április	548 „ – „
Május	108 „ 63 „
Június	172 „ 28 „
Július	160 „ 90 „
Augusztus	241 „ 43 „
Szeptember	73 „ 97 „
Október	35 „ 30 „
November	138 „ 74 „
December	<u>186 „ – „</u>
Universa summa	2458 frt. 04 dr.

1757

Január (28-kától)	295 frt. 99 dr.
Február	168 „ 08 „
Március	165 „ 15 „
Április	452 „ 93 „
Május	172 „ 88 „
Június	179 „ 48 „
Július	204 „ 45 „
Augusztus	174 „ 92 „
Szeptember	132 „ 37 „
Október	39 „ 13 „
November	202 „ 50 „
December	<u>112 „ 31 „</u>
Universa summa	2300 frt. 19 dr.

A havonként begyűlő összegek szemmel láthatólag bizonyos szabályszerűséget árulnak el. Legtöbb jövedelmet hoztak a január, április, augusztus és november hónapok, mint amelyekre a nagy vásárok ideje és az iskolai év kezdete esett (az iskolai előadások november elején kezdődtek). Következésképpen legnagyobb összeggel szerepel az április, a tavaszi nagyvásár hónapja.

A *könyvértékek* illetőleg, bár a XVIII. század folyamán sem volt szokásban a könyv címlapjára az árát is rányomtatni, eléggé tájékoztatnak bennünket a benyújtott provizori számadások, különösen pedig az az inventárium, melyet Huszti Sámuel elmozdítása alkalmával állítottak össze a raktáron levő példányokról a kiküldött tanácsbeliek. (Okmánytár LIV.)

A kiadványok legtöbbje tankönyv lévén, a könyvek ára általában olcsóra volt szabva. A vallásos kiadványok is olcsók, ritka közöttük az olyan, melynek az ára eléri vagy éppen

megaladja az egy rhénes forintot. Az inventáriumban 156 különböző kiadvány között mindössze öt ilyen könyv akad. A Pictet Theológiája s az Uj Testamentum és Énekes Könyv díszesebb kiállítású, kvart-alakú példányai. Legdrágább valamennyi között az író papirosra nyomott negyedretű Énekes könyv: 1 forint 42 krajcár. A példányszámok azonban magasak, ami nagy kelendősegre számított olcsó kiadványoknál érthető is.

Általában megállapíthatjuk, hogy a nyomda a XVIII. század folyamán elsősorban olcsóságra és nagy példányszámra törekedett. Ezért nincsenek kiadványai között olyan díszmunkák, mint voltak a XVI. és XVII. században. Másrészt azonban a nyomda ismeretterjesztő, szociális feladatát így jobban teljesítette, mert az olcsó könyv mindig nagyobb olvasóközönségre számíthat, mint a drága díszmunka.

Az olcsóságra való törekvés magyarázza meg részben azt, hogy a XVIII. századbeli debreceni nyomtatványok teljesen egyszerűek, szinte ridegen dísztelenek. Ez különben általában, Európaszerte észrevehető sajátosága a XVIII. század nyomtatványainak. A könyvek díszes kiállítása iránt nincs meg az érzék a közönségben, holott ruhában, hajviseletben, szoba-díszítésben túlságba megy a tarkaság és fényűzési hajlam. A könyvek a lehető legegyszerűbb formában jelennek meg. A címlapon legfőleg annyi a díszítés, hogy a fekete címbetűket vörössel váltogatják, az elvétve előforduló díszesebb iniciálisok pedig allonge paróka-szerű cifrákkal vannak feldíszítve. A XVII. századbeli Elzevir-kiadványokhoz hasonlókat hiába keresnénk. Az okot az ízlésnek XVIII. századbeli általános hanyatlásában és a fojtogató cenzurában kereshetjük. Az utóbbi az egész könyvfogyasztó közönségnek megrothatta a kedvét, hogy a könyvekben örömet találja.

Egy dologban mégis előnyben volt s meghaladta az előbbi korok gondolkozását a XVIII. század. Abban t. i., hogy a szellemi munkát is értékelni tudta. Az *írói honorárium* nem ismeretlen valami többé a debreceni nyomdában sem. Természetesen nem a mai értelemben vett írói tiszteletdíjat kell gondolnunk. A *naturáliákban* való fizetés dívott részben a nyomdai személyzetnél is, ilyes módon történt az írói díjak szolgáltatása is. A könyv szerzője t. i. bizonyos számú ingyen példányt kapott a nyomdától munkája fejében. Ha ügyesen tudott túladni rajtok, nem is járt rosszul.

Lehet, hogy mindjárt attól kezdve, hogy 1722-ben a nyomda kezelését a város a maga kezébe vette, az írói tiszteletdíj kiadása is divatba jött. Kétségtelen adatunk rá azonban csak 1743-tól kezdve van. Az ezen évről szóló számadásában Margitai János a *Commissiokra tett Erogatiok* rovatában ezt írja: „Prof. Tiszt. Maróthi György Uramnak az Arithmetika körül tett munkájáért adtam 150 Arithmetika Exemplarit”. A 150 példány értéke 42 rhénes forintot tett ki, ami, tekintve a pénznek a mai sokszorosán felülmúló vásárló erejét, nem tekinthető szűk marokkal mért honoráriumnak, ha a tudományos munkák mai tiszteletdíjaihoz arányítjuk.

Ez időtől kezdve állandó szokássá válik a nyomdában megjelent munkák szerzőinek ily módon való jutalmazása. A számadásokhoz csatolt iratok között majdnem minden évben akad egy-két *quietantia*, mely az ilyes tiszteletpéldányok átvételét nyugtatványozza. A Kállai Gergely 1758-iki számadásához csatolt nyugtatvány azt is elárulja, hogy a jutalom-példányok megállapítása tanácsulésen történt s hogy ezeket kifejezetten írói tiszteletdíj gyanánt adták ki a szerzőknek:

„A Typographia Provisora adgyon T. Professor Hatvani István Urnak a most kijött Philosophiából, mint maga munkájából, mellyet corrigált is, *titulo honorarii* száz Exemplárt erga recognitionales. Debr. in Senatu 29. Jan. 1758. Per L. [*udovicum*] D. [*omokos*] jur. Not.

A Tekintetes Nemes Tanács gratiájából, Provisor Kállai Gergely Uram által vettem köszönettel az száz Exemplárokat die 31. Jan. 1758. *Hatvani István* mp”.

A tiszteletdíjul szolgáló példányok számát esetről-esetre állapította meg a tanács az írói munkával arányban. Így pl. honoráriumképen kapott a tanácstól:

1761-ben Tatai Ferenc a Dodridge Fülöp munkájának fordításáért 100 példányt (66 rhénes forint 40 krajcár értékben).

1766-ban Varjas János koll. tanár Pictet Könyörgéseinek magyarra fordításáért 50 példányt (18 rh. firt 20 kr. értékben).

1766-ban Veszprémi István orvosdoktor a „Bába Mesterségre tanító Könyv” fordításáért 50 példányt (17 rh. firt 30 kr. értékben).

1780-ban Sinai Miklós koll. tanár az Eutropius kiadása körüli fáradságáért 15 példányt (11 rh. firt 15 kr. ért).

1780-ban Varjas János „a Gradualok körül tett igazítása és fáradságáért” 20 példányt (34 rh. firt ért.).

Sőt az egyes munkák korrekturájáért, vagy az új kiadások revíziójáért is kijárt a tiszteletdíj. Pl. Szathmári István professzor a Minucius Felix és Plinius leveleinek új kiadása alkalmával 1758-ban revízióért 12–12 példányt, Varjas János a Pictet Medulla Theologiae című munkájának korrekciójáért 1766-ban 50 példányt (14 rh. firt 10 kr. ért.), Sinai Miklós a Cicero beszédei és levelei korrekciójáért 1767-ben 40–40 példányt kapott (összesen 34 rh. firt 40 kr. értékben). Az 1780-ki számadás tanúbizonysága szerint pedig „*két togatus deákoknak*, hogy a Nagy Cellarius Indexét meg tsinálták” 20 példányt utalt ki a tanács (11 rh. firt 20 kr. értékben).

A tiszteletdíj szolgált példányokon kívül többfelé *ajándékpéldányokat* osztott ki a tanács az újonnan megjelent munkákból. A számadások bizonyosága szerint a kollégium könyvtára számára minden új kiadványból rendszeresen kijárt két példány, a helytartó tanácsnak felküldöttek három példányt, egyet közülök rendszeren aranyos francia kötésbe kötve. A helybeli leány- és fiúiskolák, valamint a kollégium diákjai számára évről-évre vizsgai jutalomkönyveket küldött a nyomda, természetesen szintén ingyen. Így pl. 1757-ben a következő munkákat adta át a provizor a városi jegyző utasítására Szilágyi Mihály collegii curatornak vizsgai *praemiumra*:

Rétoroknak: Romlottság kútfeje	12 példányt.
Poétáknak: Frajerus Oratoriája	12 „
Syntaxistáknak: Plinii Panegyricus	16 „
Grammatistáknak: Nagy Cellarius	16 „
Conjugistáknak: Maróthiana Arithm.	16 „
Első Quintának: Fél Sóltár	10 „
2-ik Quintának: Fél Sóltár	10 „
Sextanusoknak: Fundamentum	20 „

Összesen 36 magyar forint 72 dénár értékben.

Az egyes egyházaknak is küldöttek ajándék-példányokat, de nem rendszeresen. 1766-ban pl. a tót egyházak számára 200 példányt küldött át a tanács a tót nyelvű Fundamentumból szétosztás végett a tiszántúli kerület püspökének. 1755-ben a *vizsolyi* eklézsia papja, Némethi István fordult könyörgő levéllel a városhoz, hogy elszegényült egyháza számára, mely pedig éppen a vizsolyi biblia kiadásáról híresült el, egy graduált küldjön. A tanács azonnal utasította is a provizort, hogy küldjön egy példányt a vizsolyiaknak „alamizsnába”.

Végül egy-egy érdemesebb kiadvány megjelenésekor a tanács utasítására szépen bekötött példányokat küldött szét a nyomda ajándékképpen az irodalom pártolásukról ösmert előkelő embereknek, vagy országos nevű tudósoknak. Így 1746-ban Margitai János a *Romlottság Kútfeje* című vallásos kiadványból 1–1 bekötött példányt küldött Ráday Gedeonnak, gróf Bánffy Dénesnek, báró Vesselényi Ferencnek, gróf Teleky Miklósnak, báró Bánffy Lászlónak, Borbély Mihálynak, Bárányi Miklós consiliariusnak és Bél Mátyásnak, a híres történettudósnak. 1758-ban Domokos Lajos városi jegyző utasítására Kállai Gergely művezető a

királyi kancellária titkára, Jablonszki számára küldött egy szépen bekötött *Introductio Philosophiae* ajándékképpen Dömjén Gergely ágens útján, Török József consiliariusnak pedig 6 példányt a Maróthy *Arithmeticájából*, 2 példányt a Beniczky Péter *Rhytmusaiból*.

Sőt, hogy a katolikus egyház irodalomkedvelő tagjainak jóakarátját megnyerjék, róluk is megemlékeztek egy-egy ajándékpéldánnyal. Legalább erre enged következtetni Kállai Gergely 1758-ki számadásának egyik pontja, mely szerint Engelmaier egri nagyprépost és Kovács József kanonok számára ajándékpéldányokat küldött a nyomda Maróthy számtanából és Hatvani *Introductiojából*.

Ami a nyomtatók szociális helyzetét illeti, nem sok mondani valónk van a XVIII. századot illetően sem. Szervezett nyomdászélet ebben az időben sem volt Magyarországon. Holott a külföldön a nyomtató-szervezetek a fejlettség magas fokát érték el. *Augsburg* város tanácsának 1713-ban kiadott nyomdászszabályzata pl. a nyomtatókat autonóm testületnek szervezi, melynek ügyeit két nyomdász és két szóciusból álló előljáróság intézi. Az idősebb nyomdász az elnök, az ifjabb a jegyző, az idősebb szócius az előadó, az ifjabb a pénztáros. Minden tag belépéskor vagy távozáskor meghatározott díjat fizet, azonkívül tagsági díj van megállapítva. A közös pénztárból segítyezik a segítségre rászorult tagokat. A nyomdák személyzetének életére, működésére aprólékosan kiterjedő szabályzat van érvényben.

Nálunk mindez hiányzik. A provizorok számára e század folyamán két ízben készült utasítás: az egyik hevenyészve 1754-ben, a másik részletesen kiterjeszkedve a művezető mindennemű kötelességeire 1797-ben. Mindkettőről, úgyszintén a provizor és szóciusok fizetéséről már volt szó.

Ami azonban pl. a legények és inasok műhelybeli, vagy magánéletét illeti, arról elszórtan a számadásokban, vagy elvétve a csatolt iratokban találunk egy pár adatot. Így az inasok ruházatáról tájékoztat Margitai István 1762-ből való költségkimutatása Bentzig József nyomdászinas felsőruhájáról (Okmánytár L.). Csinos, selyemzsinóros, páduai posztóból készült dolmányt és zsinóros magyar csizmát hordott a város bőkezűségéből a nyomdászinas. Egyéb ruhaneműiről is történt gondoskodás. Margitai János 1743-ki számadásában így sorolja fel, mit költött a város egy Medgyesi nevű inas ruházatára egy esztendőben:

Egy pár csizma patkolással	2,19 rh. firt.
8 sing gyolcs ingnek való	1,20 „ „
9 „ „ két lábravalónak	1,21 „ „
Csinálásokért és cérnára	–,30 „ „
Újabb fehérruhára való gyolcsért	1,20 „ „
Újabb 2 lábravalóra való gyolcsért	1,21 „ „
Csinálásokért és cérnára	–,30 „ „
Két kötőre való kék gyolcs	–,27 „ „
Egy fekete süveg	–,42 „ „
Egy pár csizma patkolással	2,29 „ „
Fejelés és patkolás	1,14 „ „
Dolmányra való 2 réf páduai posztó.	4, – „ „
Dolmány alá való bőr	–,48 „ „
Gomb, bélés, zsinór	–,50 „ „
Csinálásáért és selyemre	1,25 „ „
Fekete, zsinóros bőröv	2, – „ „
2 nadrágra való 2 réf pukovai posztó	4, – „ „
Csinálásokért és selyemre	–,48 „ „

Összesen tehát 24 rhénes forint és 35 krajcárt költött a város a nyomdászinas ruházatára 1743-ban. E korban nem mindennapi bőkezűség. Magyarázata abban rejlik, hogy a városi nyomda inasai a kollégium diákjaiból kerültek ki, tehát tanult ifjak voltak, akiket ezért a város meg is becsült. Az 1797-ki provizori utasítás szintén hangsúlyozottan figyelmébe ajánlja a művezetőnek a rájuk való vigyázást.

Az inasi esztendőket elteltevel szóciusoknak léptek elő. A felavatás ünnepség kíséretében ment végbe. Ezt gyaníttatja egy pár számadási tétel, mint pl. az 1747-ki számadás feljegyzése, mely szerint a Hajdu András inas „felszabadulására deputált költség” 2 rh. frt. 30 krt. tett ki.

A nőtlen szóciusok a műhelyben kaptak lakást. Margitai János provizorkodása idején mindenestre, különben nem írta volna 1750-ki számadásában azt, hogy „az Officinában lakó két legény számára két paplant vettem 11 frt 3 krért”. A családos szóciusok kinn a városon laktak s legtöbbjüknek saját háza volt a külsőségen, sőt némelyik szőlőt is tudott szerezni.

A műhely *berendezése* és a sajtógép, a *prelum szerkezete* nem sokban különbözött az előző idő-kétől. Egy pár szerkezetbeli javításon kívül mi sem változott az egyszerű faprésen. Annyit talán el tudtak érni, hogy valamivel rövidebb idő alatt nagyobb példányszámot tudtak előállítani, mint a XVI. és XVII. században, egyébként azonban jelentősebb haladás ezen a téren nem történt.

Legfontosabb újítás a század negyvenes éveiben egy második faszajtó beállítása. A két prés azután tökéletesen elegendő volt a század végéig a szükségletek ellátására.

A festékkészítés házilag történt, körülbelül azokból az anyagokból, mint az előző századokban. A hozzá való gyanta főzése és a festék elkészítése egy kis ünnepséggel volt összekötve. Margitai János 1745-ki számadása tájékoztat e felől:

Gyantának való olajat vettem 42 itztét à kr. 14, tészen 9 rh. frt 48 kr.

Hozzávaló speciéseket, úgymint: cerussát, glétet, umbrát a patikában vettem 1 rh. frt 42 kr.

Gyanta főzési költség Deputatum szerint 2 rh. frt 30 kr.

Ezekről, valamint a prés szerkezetéről tájékoztató adatok Viski Pál 1728-ki számadásában is találhatóak. (Okmánytár XXVIII.)

A festékhez való szurkot legtöbbször maga a provizor szerezte be *kazup*-számra Váradról vagy Lőcséről. A festék szétkenésére való lapták irháját Kassáról hozatták.

Papirost, mint láttuk, állandóan a dobsinai papirgyárból hozatott a nyomda. Néha a csabai papirmalomból, esetleg máshonnan is, pl. Szebenből (Okmánytár LI.), de a rendszeres beszerzés a Szepességéről történt.

Betűket vagy külföldről, Bécsből vagy Bázélból hozattak, vagy pedig itthon készítették egyes betűöntővel, mint tette pl. Margitai István (l. a 27. jegyz.).

A nyomtató műhely a század elejétől a közepéig több ízben változtatta helyét, volt eset rá, hogy a provizorok a maguk házában adtak helyet az officinának. A század derekától kezdve azonban a városháza épületében volt elhelyezve a papiros és kinyomott példányok raktárául szolgáló *conservatoriummal* együtt.

A szedőterem az egyemeletes városháza frontján, a nagy tanácsterem szomszédságában volt, ablakai a piacra, éppen a pellengérré néztek. Itt volt mindaddig, míg az új városháza 1838-ban föl nem épült.

Egyszerű, szerény fölszerelésű volt tehát a nyomda, XVIII. századbeli történetét nem is a technikai eszközök fejlettsége teszi nevezetessé, hanem inkább az, hogy bármily szerényen, bármily szűk viszonyok között, de mégis fenn tudott maradni s meg tudta tartani fennállása folytonosságát annyi elnyomó törekvéssel szemben a XIX. század számára, mely azután a technikai föllendülés rohamosságával pótolta a XVIII. században mulasztottakat.

X. FEJEZET

A NYOMDA FEJLŐDÉSE AZ 1848-49-IKI SZABADSÁGHARCIG.

Csáthy György – élete – az első könyvesbolt Debrecenben – tudós kiadványok – a Fűvészkönyv – az énekeskönyvi szabadalom – fizetésjavítási mozgalmak – a nyomda eladásának ügye – az udvari kamara logikája – a rézmetsző diákok – Csáthyné – Tóth Lajos – a nyomdát elhanyagolja – állásától felfüggesztik – a cenzura külföldön és nálunk – tilos a törvények kinyomatása – újítások az ügykezelésben – Tóth Endre – a nyomda jövedelmezőbbé tétele – mit nem akar a kincstári tanács – a városi tanács sarkára áll – a forradalom – az országgyűlés Debreczen városában – a nyomda a szabadságharc alatt.

Csáthy Györggyel a XIX. század elején új föllendülés kora áll be a városi nyomda életében. Ez a derék, tevékeny, lelkiismeretes provizora a nyomdának tizenhárom esztendei működése alatt az elárvult, lesülyedt officinát Magyarország legtekintélyesebb nyomdái sorába emelte. Jómódú debreceni polgárcsaládból származott. Apja, Marási Csáthy György a borsodmegyei Mezőkeresztesről került Debrecenbe. Előbb szappanos mesterséget folytatott, majd a gazdálkodásra adta magát. A családnak nemes-levele is volt, melyet előbb Borsod, utóbb Szabolcs megye is érvényesnek ösmert el. Hét gyermeke közül György, a nyomdász és könyvkereskedő vált ki leginkább tehetségével. 1772-ben született s a könyvnyomtató mesterséggel a debreceni officinában ösmerkedett meg. 1797 végén vándorútra ment. Pesten Trattner Mátyás nyomdájában a nyomtatás, utóbb Kilián könyvkereskedésében a könyveladás szakmájában szerzett gyakorlottságot. Majd Pozsonyba ment, ahol három évet töltött a híres fűskúti Landerer-nyomdában. Itt érte a debreceni tanács meghívása, melynek engedve 1804 február 1-én foglalta el a városi nyomda provizorságát az eltávozott Szigeti Mihály utódként. Ugyanezen esztendőnek júliusában megnősült, feleségül vette az ügyes pesti könyvárus, Pápai Kiss István leányát, Rákhelt.

Apósa már régebb idő óta üzleti összeköttetésben állott a debrecenieikkel. A többi pesti és pozsonyi könyvárusokkal együtt rendszeren lejött könyvekkel megrakott szekereivel a debreceni nagy vásárookra, ahol a mai honvédhuszár laktanya helyén fölállított „kösátorban” árulta kiadványait. Nagyobb forgalom idején egy-egy vásár alkalmával több ezer forintot is beszedett az eladott könyvekből. Ösmeretségben volt a hazai írókkal, akik őt nemcsak mint egyszerű kereskedőt, hanem mint a magyar írók munkáinak lelkes terjesztőjét ismerték s nagyra becsülték. Kazinczy írja róla egyik levelében 1803-ban: „Kiss István budai és pesti könyvárus a debreceni augusztusi vásáron 3000 forintot vett be és az ő szeretett Kis Jánosának Zaid-jából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt literatúránk arany százada, ha ez így tart”.

Kazinczy lelkes buzgalma s könnyen hevülő optimizmusa túlbecsülte ugyan azt az eredményt, melyet a könyveladásban Kiss István elért, annyi azonban kétségtelen, hogy a közönség olvasási kedve s érdeklődése a könyvek iránt a XIX. század elején észrevehető lendületet vett. Ami különösen a debreceni könyvvásárok nagy forgalmát illeti, ennek magyarázata különben abban is rejlik, hogy nemcsak az egész tiszántúli vidék, hanem jóformán egész Erdély is az itteni nagy vásárok alkalmával szerezte be könyvszükségletét.

Kiss István, látva a könyveladás egyre növekedő forgalmát, 1805-ben könyvesboltot nyitott Debrecenben, mintegy fióküzletet, egyszersmind e városban az első önálló könyvkereskedő üzletet, melynél a könyveladás nem mellékes üzletág volt a könyvkötés mellett. A könyvkereskedés u. i. eddig a *kompaktorok* kezén volt, akik első sorban könyvkötők voltak.

Amint megnyitotta üzletét, azonnal át is adta vejének, aki azonban a városi nyomda provizora lévén, nem állhatott az üzlet élére. A könyvesboltot tehát felesége vezette, aki gyermekkorra

óta ott foglalatzkodott apja könyvkereskedésében s kitűnően értett az üzlethez. Három év múltán, mikor provizori működésével kiérdemelte a városi tanács teljes megalégedését, folyamodott a tanácshoz, engedjék meg neki, hogy a saját neve alatt folytathassa a könyvkereskedést. Az engedélyt erre 1808 február 22-én meg is kapta, úgy azonban, hogy a felsőbb-ségtől tiltott könyveket, valamint a *városi nyomda raktárán levő munkákat* nem adhat el, tehát – ami érthető kikötés volt – a városi nyomdának konkurenciát nem csinálhat, „egyébiránt úgy tartozik vinni a könyvárulást, hogy a könyvnyomdának, melyhez hittel köteles, kárára ne legyen”. 1812-ben már aziránt folyamodott a helytartó tanácshoz, hogy mint könyvkereskedőnek, Debrecenben privilégiumot engedélyezzen. A városi tanács azonban, melynek a kérvényt a helytartó tanács leküldötte véleményezés végett, ebbe már nem ment bele s 1812 szeptember 26-ki ülésében azt határozta, hogy „amint még 1808 február 22-én végeztetett, árulhatja az Esedező azon könyveket, mellyek az itt való Depositoriumban nem találhatók s itten nem nyomtatódnak, úgy mindazonáltal, hogy ezen engedelem *monopoliummá ne vállyon*”. (Okmánytár LXXI.)

Üzletét – mely utódai kezén ma is egyik virágzó könyvkereskedése Debrecennek – feleségével együtt oly ügyesen vezette, hogy az idegen helyről jövő könyvárusokat lassanként kiszorította a helyi piacról, sőt, mivel a környékbeli városokban sehol sem volt könyvkereskedés, szekereivel felkereste a szomszédos vármegyék vásárait s Debrecent a tiszántúli rész könyvkereskedelmének középpontjává tette. Sikereivel azonban maga ellen zúdította a helybeli kompaktorokat, akik két ízben is bevádolták a tanácsnál, hogy a kompaktorok privilégiuma ellenére bekötött könyvekkel s kivált „alsóbb oskolák számára való honnyi bekötött exemplárokkal” is kereskedik. A pörlekedés 1813-ban megegyezéssel nyert befejezést. Csáthy megígérte, hogy országos vásárokon kívül kötött példányokat nem árul.

Még egy ízben volt kellemetlensége a kompaktorokkal, mikor t. i. maga a céhmester, Bartha István vádolta be, „hogy a város nyomtatványait nem szaporítja s ezáltal szerfelett való kárt okoz a városnak”. Ez súlyos vád volt, Csáthynak azonban meg volt az a fényes elégtétele, hogy a tanácstól kiküldött vizsgáló bizottság előtt nem kisebb emberek állottak védelmére, mint Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Ercsei Dániel, a kollégium tudós professzorai, akik egy-értelemmel tanúskodtak róla, mily jótétemény az a tanuló ifjúságra nézve, hogy Csáthy boltjában szerezhetik be iskolai könyveiket s hazai és külföldi írók egyéb munkáit, holott a kompaktorok a város kiadványait két-, sőt háromszoros áron adják. A kompaktorokról egyéb hamisságok is kiderültek a vizsgálat folyamán, úgy, hogy a céhmester be sem várva a vizsgáló bizottság előterjesztését, a feljelentést sietve visszavonta. Csáthy győzelmesen került ki a harcból. Csupán arra az egyre kötelezték, hogy a könyvei bekötését helybeli kompaktorokkal végeztesse. Arról is kétségtelen bizonyosságot szerzett a bizottság, hogy teljesen alaptalan az a vád, mintha Csáthy a nyomda ügyeit elhanyagolná. Sőt ellenkezőleg. Alig volt még a városnak nyomtatója, aki annyi lelkiismeretességgel vezette volna a kezére bízott nyomdát, mint ő.

Szorgalmas, igyekvő ember léteire virágzó állapotba hozta könyvesboltját, amiben felesége is kezére járt, de másrészt föllendítette a nyomdát is.

Mindjárt provizorsága első évében az eddigi két préshez beszereztetett egy harmadikat is Bécsből s aztán nagy iparkodással neki látott a nyomtatásnak. Első nagyszabású kiadványa *Budai Ézsaiás* Közönséges Históriajának II. része volt. Ezt a munkát oly sikerült sajtóterméknek ítélte a város, hogy 100 példányt belőle írópapirosra nyomtatott. Ezeket a szerző a város ajándékképpen megküldötte a helytartó tanács tagjainak s más irodalompartoló magasrangúaknak, mert e kiadvánnyal „a Typographia díszét vélték nevedezni”.

Tizenhárom esztendei provizorsága alatt sokat, sokfélért, tartalmilag és nyomdai kiállítás dolgában egyaránt értékes munkákat termelt a városi nyomda.

Hogy tartalmilag is értékes munkák gazdagították a nyomda ezidőbeli kiadványainak sorozatát, abban legnagyobb része volt Debrecen ama szellemi föllendülésének, mely ezidőben, a XIX. század elején beköszöntött. Debrecen egyik irodalmi középpontja volt Magyarországnak. A *debreceni kör* néven ösmert írói csoport, melynek tagjaiul Földi Jánost, Fazekas Mihályt, Diószegi Sámuel, Szentgyörgyi Józsefet szokták felsorolni irodalomtörténeti kézikönyveink s melyet szoros kapcsok fűztek a debreceni nagy költőhöz, Csokonai Vitéz Mihályhoz, kiváló tudósokkal egészült ki Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Ercsei Dániel kollégiumi tanárokkal. Ennek az írói és tudós körnek néhány nevezetes és irodalmunkban nyomot hagyó tudományos munka köszönhetette megjelenését. Oly munkák, melyeknek tartalmukhoz méltó külső köntöséről Csáthy György gondoskodott lelkes buzgalommal és hozzáértéssel.

A Budai Ézsaiás Közönséges Históriaját, melynek első része 1800-ban, még Szigeti idejében jelent meg, második része pedig a Csáthy legelső, nagy figyelmet ébresztett kiadványa volt, nemsokára követte ugyancsak Budainak *Magyarország története* (1808 és 1812), az első összefoglaló, magyar nyelvű történeti munka, mely folyamatos, jóízű, magyaros előadásával, alapos tudásával, elfogulatlan nézeteivel legelső azon népszerű történeti munkák között, melyek az olvasó közönségnél széles körben elterjedtek s a magyar történelemmel való foglalkozást népszerűvé tették.

Ugyancsak Csáthy kiadványa volt Budai harmadik kiváló munkája, a *Régi római vagy deák írók élete* (1814), mely a hét kiadásban megjelent *Deák nyelv kezdete példákban* című iskolai könyvvel együtt a legkedveltebb tankönyvek közül való volt messze vidéken.

A természettudományokban szintén alapvető munka nyomtatásának dicsősége illeti meg Csáthyt. 1807-ben az ő keze alól került ki az első tudományosan megalapozott, rendszeres botanika, a Diószegi–Fazekas-féle *Magyar Fűvész Könyv*, 608 lapos, vaskos munka, a Linné rendszerének elméleti kifejtését és ismertetését tárgyaló Bevezetéssel, az igazítások és jobbitások jegyzékével s a Nevek mutató táblájával. A sok, különböző típusú betű helyes és ügyes alkalmazása próbára tette Csáthy nyomtató tudományát, a nehézségeket azonban le tudta győzni. E könyv szokatlanul nagy példányszámban, 3000 példányban jelent meg. Szerzőik nagy várakozással voltak kelendősege iránt. Sajnos, csalódnok kellett. Aminek azonban nem a könyv külső kiállítása volt az oka, mert ez ellen semmi panaszkodás nem lehetett, aminthogy nem is volt. 1813-ban megjelent e munka második része, az *Orvosi Fűvészkönyv* is, pompásan olvasható öreg betűkkel. Ez már kelendőbb könyv volt, mert nem annyira tudományos, mint inkább gyakorlati célt szolgált, a füvek gyógyító hatásának felhasználására adott útmutatásokat.

Az első, magyar nyelven írott összefoglaló statisztikai munka szintén Csáthy kiadványa: *Ercsei Dániel*, a kollégium tudós filozófia-tanára írta. (Statistica 1814.) Ugyanennek a munkája egy bölcséleti kézikönyv: *Philosophia* címmel, melynek első részét (Lélek munkái Tudománya azaz psychologia empirica) szintén Csáthy adta ki 1813-ban.

Adott ki ezeken kívül számos iskolai kézikönyvet, gyakorlati munkát és vallásos könyvet. Valamennyi kiadványát ízlés, csinosság, lelkiismeretes, gondos nyomdai kiállítás jellemzi.

Hagyományaihoz híven, a debreceni nyomda egyre újabb és újabb, különböző formátumú kiadásokat rendezett a református Énekes könyvből, mely a nyomdának úgyszólván fennállása óta specialitása volt. Azonban a Csáthy lelkes buzgalma kellett hozzá, hogy a nyomda e speciális kiadványára *privilegiumot*, kizárólagos nyomtatási jogra szóló szabadalom-levelet nyerjen. Anyagi szempontból ezzel tett legnagyobb hasznot a nyomdának s ez működésének egyik legjelentősebb mozzanata, mert ezáltal a nyomdát uralkodóvá tette a könyvpiacra egy olyan kiadvánnyal, melynek mindig meg volt a maga nagy és állandó fogyasztó közönsége. Sok fáradság, hosszú utánjárás eredménye volt az a szabadalom-levelet, mely 1812 szeptember 18-ról keltezve, Ferenc király aláírásával biztosította a nyomdának a *Közönséges Isteni tiszteletre rendeltetett Énekes Könyv* nyomtatásának kizárólagos jogát. (Okmánytár LXIX.)

Csáthy, mihelyt megkapta a nyomda a szabadalom-levelét, azonnal hozzáfogott a kiváltság kiaknázásához. Húszezer példányban kezdték nyomtatni az Énekes könyvet, ami annyira lefoglalta a csekély számú személyzetet, hogy egy darab ideig más munka nyomásával nem is foglalkozhattak.

Csáthy már régóta sürgette a személyzet szaporítását. Eleven üzleti szellemével átlátta, hogy a nyomdát nem lehet föllendíteni személyzetszaporítás és a prések számának emelése nélkül. Provizorságának mindjárt első évében kivitte, hogy a város egy teljesen felszerelt új sajtót rendeljen Bécsből. Pár év múlva, a munka szaporodtával, már negyedik prést is beszereztetett. A személyzetszaporítással azonban nehezebben ment a dolog. A városi tanács húzódozott tőle, hogy a szócíusoknak a változott viszonyoknak megfelelő fizetést adjon. Már pedig tisztességes fizetés nélkül jó és elegendő számú személyzetet nem lehetett munkába állítani. A régi szócíusok is egyre zúgolódtak. A napóleoni világháborúk miatt beállott általános drágaság egyre nehezebbé tette az életüket, úgy hogy, amiről a XVIII. század folyamán semmiféle följegyzést nem találunk, a XIX. századnak mindjárt az elején egyre gyakoribbá lesz: a személyzet újból meg újból fizetésjavításért fordul a városi tanácshoz.

1807-ben a nyomda hét szócíusa kérvényt nyújt be a tanácshoz, melyben az általános drágaságra hivatkozva arra kéri „mint Patrónus Urait”, hogy vagy adjon nekik a város természetben szállást, vagy rendeljen szálláspénzt, „mert már alig kaphatunk béres házakat is a Városba, 80–90 Rhénes forintokat kérnek egy tsekély quartélyért is”. (Okmánytár LXII.) Igaz, hogy a város csak nemrégén emelte az évi 186 forint fizetést 200-ra, ámde az emelés nem tartott lépést az országra zúdult drágasággal. Vége volt annak a jó időnek, mikor a tipografus ebből a fizetésből házat is szerezhetett. Joggal mutattak rá a kérvényezők, hogy más magánnyomdákban heti 8–9 forintot is megkereshet a nyomdászlegény, ők ellenben, akik már 17–20 esztendeje szolgálják a várost és családos emberek, a régi viszonyokhoz alkalmazott, most már egyáltalában nem elegendő fizetésre vannak utalva. A városi tanács azonban, éppen arra való utalással, hogy csak nem régiben részesültek fizetésjavításban, elutasította őket.

A személyzet a kérvényezést nem hagyta abba, de lényegesebb javulást nem tudott elérni. Végre az énekeskönyvi szabadalom elnyerése után Csáthy alkalmasnak találta a helyzetet arra, hogy, ha a személyzet fizetésjavításával nem lehet, valami más módon adjon lendületet a nyomdának. 1813 június 28-ki keltezéssel egy tervezetet nyújtott be a tanácshoz, melyben hivatkozva arra, hogy az új Énekes könyv nyomásához egyáltalán nincs elegendő embere, személyzet hiányában csak két présen dolgoztathat, a másik kettő hever, járt Pesten is szócíusok után, de ezek meghallván, minő fizetésre hívják őket, azzal utasították vissza, „hogy ő nállok egy Inas is többet keres annál”, a szolgálatban levők már előregedtek, nem is bírják a nehezebb munkát, mindezek alapján arra kéri a tanácsot, engedje meg, hogy négy kollégiumi diákot vegyen fel inaságra. Sárvári Pál professzor már küldött is négy alkalmas, vállalkozó ifjút, ezeknek hamarosan jó hasznukat lehet venni a prés mellett. Fizetésül 120 váltó forintot, 4 köből búzát, 2 köből rozst és körülbelül 64 forintot érő ruházatot vesz tervbe. (Okmánytár LXXIII.)

A tanács kiadta a tervezetet a nyomdára felügyelő tanácsbelieknek, akik azt jónak találták, legfőképen azért, mert „a Typographia már most az Exclusivum Privilegium által folyvást munkára kapván, maga kikeresi bőven a Legényekre és Inasokra feendő költséget”. A tanács e javallatra maga is elfogadta a tervezetet s így Csáthy hozzáfoghatott a személyzet felfrissítéséhez. Tudta jól, mit csinál, mikor a tervezetet beadta. A jobb fizetésű, diákból lett inasoktól, ha legényekké előlépnek, a város nem tagadhatja majd meg a nagyobb fizetést s így jóra való, ügyes személyzethez jut. 1814-ben a tanács csakugyan meg is adja a szálláspénzt, melyet előbb nem akart megadni. (Okmánytár LXXVI.) A javított fizetésre Csáthy a követ-

kező évben pályázatot hirdetett a Magyar Kurirban, erre már jelentkeztek a szóciusok, négy Kolozsvárról, egy pedig Brassóból, akiknek számára útiköltséget is rendelt a tanács. (Okmánytár LXXVII.) Így azután a személyzetet illetőleg végre rendbe jött Csáthy.

A nyomda érdekében azonban másféle küzdelmei is voltak a derék provizornak. Az első években a nyomdának alig volt jövedelme, csak kitartó munkával lehetett kiemelni abból az állapotból, melybe Szigeti Mihály keze alatt süllyedt. E miatt a város eleinte egészen komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy *eladja a nyomát*. A kormányhatóság éppen nem ellenezte a dolgot, sőt ellenkezőleg, nagyon kedves lett volna előtte, ha a debreceni polgárság maga adja fel ezt az évszázados intézményét. Szerencséje a városi nyomdának, hogy olyan komoly, lelkiismeretes, a köz javát néző provizora volt, mint Csáthy. Ha valami könnyebb lelkiismeretű ember áll a nyomda élén, mint a XVIII. század folyamán több is akadt, bizony aligha ünnepeznék most a nyomda fennállásának 350 éves jubileumát.

1807-ben, mint láttuk, a szóciusok kérvényt adtak be a városi tanácshoz fizetésjavításért. Ugyanekkor Csáthy is folyamodott fizetése jobbításáért, mert a XVIII. század derekán megállapított provizori fizetés csakugyan nem felelt meg a változott viszonyoknak. A tanács felterjesztést tett ebben az ügyben az udvari kamarához, melynek válaszul küldött leirata egyenesen a nyomda eladására tesz kétségtelen célzást: „Megnézettétvén a számadások, úgy látszik, hogy a Typographiából nem csak nyeresége nincs a városnak, hanem inkább kárára van, azért sem a Provizor, sem a sociusok fizetését jobbítani nem lehet, sőt mivel a Typographia tartása kárára van a Városnak, *jobb volna azt sufferálni*”. (Okmánytár LXV.)

A felsőbb hatóság szándéka nyilvánvaló. Nem engedi meg a nyomda személyzetének fizetésjavítását, hogy a nyomda megszűnését a személyzethiány elősegítse. Sőt egyenesen kifejezi azt az óhaját, hogy a város szüntesse meg ezt a vállalatát, melyre úgyis csak ráfizet, – természetesen pusztán a város jól felfogott érdekében. A tanács gondolkodóba esett a dolgon s kiadta a leiratot a nyomdai felügyelőknek és a provizornak, hogy tegyék meg rá az észrevételeiket. Ők aztán alapos megfontolás tárgyává tették a dolgot, nem siettek véleményük beadásával. A következő 1808-ik év novemberében az új typographiae inspectorok: Fáy Ferenc és Vecsey Sámuel alapos leltári munka iránt tettek előterjesztést, amire a város egy bizottságot küldött ki. (Okmánytár LXVI.) Szóval húzták-halasztották a dolgot, amiben aligha nem maga Csáthy volt a főintéző, aki így időt akart nyerni arra, hogy a nyomda jobb karba helyezésével az eddigi deficités állapotot jobbra változtassa s a kamarának ne legyen semmiféle ürügye a nyomda eladásának sürgetésére.

Az udvari kamara ugyanis több ízben sürgető leiratot intézett a felől, mire határozta el magát a város az eladást illetőleg. Végre 1813-ban a város hajlandónak mutatkozott az eladásra, vevő is akadt a nyomdára, mi akadályá sem volt már, hogy a nyomda eladása valósággá váljék.

Ekkor azonban váratlan dolog történt. Az udvari kamara 1813 augusztus 20-án kelt leiratában kategorice tudatta a várossal, hogy „*Ő Felseje által a Város Typographiájának eladása semmi képen meg nem engedtetik.*” (Okmánytár LXXIV.)

Mi lehetett az oka ennek az alapos nézetváltozásnak? Mi indíthatta arra a kormányhatalom kezelőit, hogy, amit évek óta sürgettek a várostól, attól most, minden logika fejtetőre állításával, mereven eltiltsák?

Valami okának kellett lennie. Aminthogy volt is. Nagyon jellemző, éles világítást vet arra a kormányzati politikára, mely ebben az időben Magyarországon érvényesült.

Az egész fordulásnak az volt az oka, hogy a városi nyomdának vevője akadt. Ámde ki volt ez a vevő? Senki más, mint a *debreceni kollégium*.

Ha Csáthy fejéből került ki ez az ötlet, úgy pompás ütőkártyát vágott ki vele, mert az udvari kamarának alaposan elment a kedve minden eladási szándéktól és kísérletezéstől. Nem is lehet csodálkozni rajta. Hiszen az eladással a kormány csakis azt akarta elérni, amire a szatmári béke óta úgyszólván folyton törekedett, hogy kicsavarja a debreceni kálvinista polgárság kezéből ezt a szellemi fegyvert. Most pedig még jobban kezeügyébe illessze a reformátusságnak, ha a kollégium birtokába engedi? Már akkor inkább csak maradjon a város kezében! Inkább a királyi szó tekintélyét használta fel a maga felsült politikájának takarására, semhogy megengedte volna, hogy a nyomdára a kollégium tegye rá a kezét.

Fölmerül azonban a kérdés: komoly ajánlat volt-e a kollégium felkínálkozása, vagy csak a kamara ellen kijátszott ütőkártya? Valószínűleg mindakettő. Csáthyék dilemma elé állították az udvari kamarát: vagy megengedi a városi nyomda eladását s akkor a kollégium tulajdonába kerül, vagy nem, s akkor a város rendelkezik fölötte továbbra is. Mindenképen a kálvinistaság javára üt ki a dolog. A kamara a második módozatot választotta.

Másrészt azonban arra is van adatunk, hogy abban az esetben, ha a városi nyomda csakugyan eladásra kerül, a kollégium a legkomolyabb vevője lett volna. A kollégium ebben az időben olyan helyzetben volt, hogy a nyomdát nagyobb nehézség nélkül át tudta volna venni s fenn is tudta volna tartani. Hogyan, miképpen jutott egy tanintézet abba a helyzetbe, hogy egy nyomda sikeres kezelésének és fenntartásának reményével biztathassa magát?

A dolog kulcsát a *rézmetsző diákok társasága* adja kezünkbe. Ez a társaság a XIX. század első évtizedében állott fenn a kollégiumi ifjúság kebelében s mindmáig páratlanul áll a magyar iskolázás történetében.

Karacs Ferenc, a későbbi híres rézmetsző indíthatta meg a mozgalmat debreceni tógátus diák korában s az ő indítására kezdtek foglalkozni a debreceni diákok rézmetszéssel, előbb játékból, utóbb komoly foglalkozásképpen. A kollégiumi *cétusokban* (diákszobákban) egybeverődő diáksereg nagy kedvvel üzte ezt a mesterséget s mikor három derék tógátus: *Erős Gábor*, *Papp József* és *Pethes Dávid* személyében a rézmetsző társaság ügyes vezetőkre talált, a mozgalom kilépett a kollégium falai közül s 1800-ban az *Oskolai új Átlász-szal*, mely „metsződött és nyomtatódott a ref. Collegiumban”, az ország elé lépett. Ez a kis kézi atlasz volt az *első magyar nyelvű térkép*, melyből ifjúságunk a földrajzot tanulni kezdte. Különös érdeme, hogy teljesen magyar nyelvű volt, holott abban az időben még az ország valamennyi iskolájában, a debreceniben is, latin volt a tanítás nyelve. Budai Ézsaiás, kinek mint fiatal tanárnak nagy része volt az atlasz létrejöttében, csak két esztendővel e munka megjelenése előtt tette meg az első merész kezdeményező lépést a magyar nyelvnek az oktatás terén való érvényesítésére, mikor 1798-ban a történetet magyarul kezdte tanítani a debreceni főiskolán. 1803-ban Szentgyörgyi József állattanát látták el az ifjak igen sikerült rézmetszetű ábrákkal (103 szemléltető rajzzal, melyeknek kliséi az atlaszokéval együtt a kollégiumi könyvtár ereklyeszekrényében láthatók). A tanári kar nagy érdeklődéssel kísérte s minden telhető módon támogatta az ifjakat derék munkájukban. Az ország különböző részében élő írók és tudósok is bátorító, serkentő levelekkel tartották ébren a *rézmetsző atyafiak* tettvágását, Csokonai szoros barátságot tartott velük. Az elért sikeren fölbuzdulva, 1804-ben kiadták az „Oskolai Magyar új Átlász”-t, mely tizenkét, az 1800-kinél jóval nagyobb lapon, Európa országainak térképét tartalmazta. E térképek sokáig voltak forgalomban az ifjúságnál nemcsak Debrecenben, hanem a többi tiszántúli református iskolákban is. A társaság most már kiköltözött a kollégiumból s külön műhelyt bérelt a városban.

Ekkortájt merült föl először a városi nyomda eladásának a gondolata azon leírat kapcsán, melyben az udvari kamara szép hegedűszóval felhívta a várost a nyomda eladására.

A rézmetsző diákok, mint azt kiadványaikkal megmutatták, már teljesen járatosak voltak nemcsak a metszésben, hanem a nyomtatásban is. Erős Gábor és társai kész nyomtatók voltak,

akik a nyomdát megvétel esetén minden nehézség nélkül üzemben tudták volna tartani. Nem kellett hozzá sok fontolgtatás a kollégium részéről, – melynek Budai Ézsaiás és Sárvári Pálban koruk színvonalán álló, tevékeny tanárai voltak, akik a merészebb vállalkozástól sem riadtak vissza, – hogy a nyomda megvétele csakugyan létre jöjjön. A hazai reformátusság életbevágó érdeke szólt mellette.

A kollégium előjárósága 1810-ben kérvényt adott be az udvari kamarához a városi nyomda megvételét illetően. Ezt a kamara 1810 decemberében leküldötte véleményezés végett a városi tanácshoz, abban a meggyőződésben, hogy a város eddigi álláspontjából, mellyel nyomdájához mindvégig ragaszkodott, most sem fog engedni. Az 1811 február 15-ki tanácsülés azonban hajlandónak mutatkozott a vásárra, a végzés szavai szerint a tanács „...nem lesz idegen attól, hogy a Typographia a Collegiumnak adódjon, de valamíg a Typographia nem inventálódik, addig végső Relatiót nem tehet”. (Okmánytár LXVII.) A nyomda leltározási munkálata folyamatban volt, azonban az 1811-ki nagy tűzvész miatt, melynek a város kétharmada martaléka lett, egyidőre halasztást szenvedett. Az 1812-ik év első hónapjában mégis készen lett vele a bizottság s Rakovszky Dániel szenátor a január 24-ki tanácsülésen jelentést tett, hogy a munkálattal elkészültek s a nyomda összes felszereléseinek értéke a raktáron levő példányokkal együtt 92,593 rhénes forint 40 krajcárt tesz. (Okmánytár LXVIII.)

Így tehát semmi sem állotta útját annak, hogy a nyomda eladása, melyet a kormányhatalom eddig annyira sürgetett, meg ne történjék. A dolog azonban most már, mikor a kollégium vevő szándéka nyilvánvalóvá lett, nem volt oly sürgős az udvari kamarának. Egy darab időre a városonál rekedtek meg az okmányok, majd a kamaránál halogatták az elintézését. Végre 1813 szeptember havában leérkezett a kamara útján az említett királyi rendelet, mely semmi szín alatt sem engedi meg a városi nyomda eladását. Hogy minő okok munkáltak közre a királyi akarat ilyen megnyilvánulásában, arra nincs adatunk, de az előbb elmondottakból könnyen ki lehet találni.

A tiszántúli egyházkerület 1813. évi őszi közgyűlésén szintén szóba került az oda is leküldött királyi elhatározás. A végzés rá lakonikusan rövid volt: *Tevődjék bé az Archivumba.* (Okmánytár LXXV.)

Ezzel az ügy befejeződött. A rézmetsző társaság, mely eleinte nagy várakozással lehetett a megindult tárgyalások iránt, mikor 1812-ben kiszivárgott a híre, hogy a dologból aligha lesz valami, nem látta továbbra értelmét annak, hogy együtt maradjon s még ez év folyamán feloszlott.

A nyomda így a város tulajdonában szolgálta továbbra is a kálvinista tanügy érdekeit Csáthy szakavatott, ügyes vezetése mellett. Avatottságáról és lelkiismeretességéről tanúságot tesznek kiadványai mellett a provizorsága idejéből ránkmaradt nyomdai számadások is. Minden elődjénél pontosabban s részletesebben számol be a bevételekről és kiadásokról. 1805-ki számadásában pl. a következő csoportok szerint:

I. Nyomtató papiros perceptioja. II. Papiros Erogatio. III. Exemplarok perceptioja. IV. Defectuosum Exemplárok. V. Revisoról visszajött könyvek. VI. Betűk nevezetei. VII. A Typographiához tartozó requisitumok.

A VII. pont alatt az utolsó szögig beszámol az officina egész berendezéséről, úgy, hogy ebből tiszta képünk lehet a felől, minő felszereléssel dolgozott egy XIX. századeleji magyar nyomda.

A nyomda a fejlődés és föllendülés útján volt a keze alatt, mikor 1817 nyarán a váradi fürdőben valami baleset következtében hirtelen elhunyt. Az egész város osztatlan részvéte kísérte utolsó útjára a derék, tevékeny, városa javát oly buzgón munkáló Csáthy Györgyöt.

Özvegye azok közül a vállalkozó szellemmel megáldott, erős kezű és energiájú kalmár-asszonyok közül való volt, akiknek tipikus alakja időnként fel-feltűnik Debrecen életében s akik között Csáthyné az elsők között állt nem mindennapi üzleti szellemével. Maga számolt be a városnak a nyomda utolsó esztendejéről, maga intézte a leltározási és átadási munkálatot. A könyvesboltot szintén maga vezette tovább s bár a kompaktorcéh ő ellene is pert indított, a pert győzelmesen végig harcolta s utóbb a városi nyomda bizományosságát is elnyerte.

Csáthyt a provizorságban egy tevékenységre és üzleti mozgékonyosságra ugyan hozzá nem mérhető, de egyébként igen becsületes, lelkiismeretes és szakját értő ember váltotta fel: *csöglei Tóth Ferenc*. A hevesmegyei Burán született köznemes ember volt. Szüleit korán elvesztette s nevelését István bátyja, az ordasi eklézsia lelkipásztora vállalta magára. Az elemi osztályokat Halason, a középiskolát Nagykőrösön végezte. Azután bátyja egy pesti könyvnyomtató intézetbe adta be növendéknek. Itt szakmájában alapos jártasságot szerzett s 1805-től kezdve a város szolgálatába lépett, ahol tizenkét esztendei becsületes, hasznos munka jutalmaképpen Csáthy halála után provizorrá lett.

1817 november elején lépett hivatalába s az átvételi, leltározási munkálatok végeztével neki fogott a nyomtatásnak. A csöndes, zajtalan, de soha nem lankadó munka embere volt. Olyan erőfeszítésekre nem lett volna alkalmas, amilyenekkel Csáthy a nyomda fejlődését nekilendítette. Arra azonban, hogy a nyomdát mindvégig megtartsa azon a színvonalon, melyre Csáthy emelte, keresve sem lehetett volna alkalmasabb embert találni.

Uj nyomokon nem járt. Leginkább a régi, jól bevált rendszert alkalmazta ő is: tankönyveket, kipróbált kelendőségű vallásos munkákat és alkalmi kiadványokat termelt legtöbbször a nyomda. Okulva a *Fűvészkönyv* szomorú sorsán, tőle telhetőleg kerülte a nagyobb szabású tudós munkák kiadását, hanem annál nagyobb kedvvel nyomtatta újból meg újból a nagy vizet nem zavaró, mindig kelendő régi jó *Lelki Hódolást*, *Lelki fegyvert*, *Lelki jó illattételt*, *Pictet Könyörgéseit* és a *Bádogadt lelkeket élesztgető Csendes Muzsikát*. Az énekes könyv különböző formátumú kótás és kótánélküli példányait természetesen ezrével ontotta a nyomda. Ezekből volt a főjövédelme.

Az iskolai könyvek kiadása is zavartalanul folyt. A bevált, régóta használt tankönyvek ezerszám állottak a nyomdának a Komáromi-háznál levő *depositoriumában*. A provizornak nagy gondja volt rá, hogy a példányok valamiképpen ki ne fogyjanak, az apadást új kiadással azonnal pótolta.

Ha terjedelmesebb tudományos munkák kiadását kerülte is, gyakorlati jellegű munkák egyszer-egyszer mégis csak megjelentek, bár jóval szerényebb példányszámban, mint a zsolttárok, vagy iskolai könyvek. Természetesen nem valami felforgató szándékú, cenzurát háborító munkák, hanem hasznos, lelkeket föl nem zavaró, az atyai indulatú kormány cselekedeteinek gáncsot nem vető könyvek, teszem azt: *A Mezei Pásztorok könyve* (1819), *A helységek bábáinak oktatása* (1823), vagy *A marhadög leírása* (1829).

A kollégium pénztárnokának, aki mellékesen szép verseket is írt, nyugalmazott főhadnagy *Fazekas Mihálynak* szerkesztésében megindult újból a *Debreceni kalendáriumok* népszerű sorozata, elevenen szerkesztett ismeretterjesztő és mulattató résszel (1819). Ismét olyan kiadvány, melynek megjelenése ellen a cenzurának semmi kifogása nem lehetett, a nyomda ellenben igen jó hasznát látta.

Az alkalmi kiadványok divatja szintén föllendült. Tóth Ferenc idejében kitűnő papírról és csinos nyomásáról lett híres a debreceni nyomda. Alkalmi megrendelésekkel ezért messze vidékről fölkeresték. A többi között pl. a marosvásárhelyi professzor, Péterffy Károly itt nyomtatta székfoglaló beszédét (1820), ugyancsak székfoglaló beszéd kinyomatása végett kereste fel Pécsi János „Máramaros vármegyei főkormányzó”, Rhédey Lajos beregi admi-

nisztrátor (1829), gróf Teleki József szabolcsi főispán (1830) stb. A kollégium tanárai székfoglaló értekezéseiket és munkáikat természetesen szintén nála nyomatták. Olyan kiváló munkák azonban, amilyenek Csáthy idejében kerültek ki a város prése alól, Tóth Ferenc idejében egyáltalán nem jelentek meg.

Ő megelégedett azzal, ha a nyomda szép anyagi hasznot hoz a városnak és ha a cenzorokkal semmiféle kellemtelenségekbe nem keveredik. Ez a két szempont irányítja provizori működését. A cenzorokkal, vagy a kormány hatóságokkal nem is volt baja egyszer sem. Egyetlen merészebb tette, a rebellis hajlandóságú, börtönviselt poéta: *Szentjóni Szabó László* költeményes munkáinak kiadása (1820) bizonyára nagy lelkiismeretfurdalásokat okozhatott neki, holott alapos cenzori átvizsgálás után jelent meg a költeménykötet.

Amit óvatos, minden lépésre vigyázó eljárásával el akart érni, azt el is érte. Keze alatt a nyomda egyre nagyobb jövedelmet hajtó üzletnek bizonyult. Cenzorokkal, felsőbb hatalmakkal nem akaszkodott össze, a nyomda gyarapodása zavartalan volt. Csáthy provizorságának első esztendejében még deficittel küszködött, Tóth Ferenc elejétől kezdve szép summa tiszta haszonnal zárta le számadásait. A városi tanács elé 1823-ban terjesztett kimutatása szerint provizorkodása első öt esztendejében a nyomda tiszta haszna (váltó forintokban) évente így oszlott meg:

1817–18-ban: 4473 forint, 1818–19-ben: 3633 forint, 1819–20-ban: 2223 forint, 1820–21-ben: 2541 forint, 1821–22-ben: 2666 forint. Az egész öt esztendő alatt 15,542 forint hasznot hajtott a nyomda.

1818-ban (Trattner János kimutatása szerint) a személyzet állott 5 szedőből, 8 nyomtatóból és 1 könyvrakóból. Egy esztendőn át feldolgoztak 200 bál papirost.

1823-ban 10 szócius és 8 inas dolgozott a nyomdában, melynek ekkor már *nyolc* sajtója volt, tehát éppen kétszer annyi, mint amennyivel Csáthy dolgoztatott. Egyszerű kézi faprések voltak még mindig. Noha a vassajtót már a század elején Stanhope lord feltalálta, Pesten is csak 1835 körül jön használatba a legelső, a gyorsajtó még később, 1840-ben.

A debreceni nyomda szükségletét a megszorodott személyzettel a faszajtók is ellátták, sőt a nyolc közül 1823-ban kettő pihent, csupán hattal dolgoztak.

A személyzet fizetésében változás nem történt, sőt 1823-ban az udvari kamara még a régit is le akarta szállítani s csak Tóth Ferenc és a személyzet erélyes állásfoglalására maradt meg a város az eddigi fizetések mellett, mely szerint a provizoré 300 forintot, egy-egy szóciúsé 186 forintot tett ki évente. (Okmánytár LXXXI.) Tekintve azt, hogy a nyomda számadása állandóan pár ezer forint haszonnal zárult, a városi tanács szűkmarkúsága nem volt indokolt. Másrészt azonban azt is figyelembe kell venni, hogy az 1811-ki nagy pénzügyi krízis után lassanként javultak az állapotok s a példátlan drágaság néhány esztendeje után az árak a régi normális színvonalra kezdtek visszazállani.

Tóth Ferenc provizorkodásának csendes, zajtalan menetét csak az 1823-ik év zavarta meg valamennyire. Ebben az esztendőben u. i. a városi tanács, részint felsőbb helyről jövő sürgetéseknek engedve, részint, mert már a régi városháza bedőléssel fenyegetett, egész komolysággal neki látott, hogy az új városháza építésének ügyét nyélbe üsse. A királyi biztosság élén *Bek Pál*, a városi magisztrátus élén pedig *Böszörményi Pál* főbíró állott. Mindakettő tevékeny, sokoldalú, a város fejlesztését szíven viselő ember. Terveiket a városi polgárság konzervatív s ez időben sajnálatos elmaradottságra mutató állásfoglalásával szemben, sokszor erőszakkal kellett megvalósítaniuk. Pedig a város nagy hasznát látta tevékenységüknek.

Az új városháza építésére is erővel kellett rákényszeríteni a polgárságot, holott a régi szinte már életveszedelmessé vált, annyira össze volt repedezve. Természetesen az új épület tervez-

getése közben különös tekintettel voltak a nyomdának, mint a város egyik hasznát hajtó, szellemiekben is súlyt adó vállalatának alkalmas, célszerű, a jövő fejlődésre is tekintettel levő elhelyezésére. E célból a tanács Vecsey Sámuel és Lukácsy András nyomdai felügyelőket küldötte ki, hogy a provizorral egyetértőleg részletes tervezetet dolgozzanak ki. A bizottság a tervezetet ki is dolgozta (közölve az Okmánytárban LXXX. sz. a.), röviden kitérve a nyomda régebbi s akkori állapotára is, közben értékes adalékokat szolgáltatva a nyomda történetéhez. A tanács, meggyőződésén az elaborátumból, hogy a nyomda eddigi jövedelmezősége érdemessé teszi ezt a vállalatot a messzebb menő áldozatokra is, elhatározta, hogy „ezen Typographiához megkívántató minden Commodityk az ujjonnan építendő Város Házánál is állíttassanak fel, azon fő tekintetből is, hogy az elkészült nyomtatványok, az Instrumentumok és Betűk a Város Házánál állandóul fenn álló Strázsák által, annál nagyobb bátorsággal őriztethessenek, és a nyomtatásbeli munka pontosabb Magistratualis felvigyázás alatt még nagyobb előmenetellel és haszonnal a Város Házánál helybe fojtatódhasson”.

Tóth Ferenc azonban nem érte meg azt az időt, mikor az új, tágas helyiségekben nyomtathat. A nagy buzgalommal megindult munkát abban maradt s az új városháza építésének ügye csak a harmincas évek vége felé került megint elő. Ő már akkor régen kinn aludta örök álmát a hatvan-utcai temetőn, mire az új városháza fedél alá került. 1832 május 14-én halt meg 54 éves korában, tíz heti kínos szenvedés után. Temetése nagyszámú közönség részvétele mellett történt. A kistemplomban Lakatos József prédikátor mondott felette gyászbeszédet, mely utóbb nyomtatásban is megjelent.

Alatta a nyomda nem aratott oly erkölcsi sikereket, mint Csáthy idejében, de anyagilag a gyarapodás, zavartalan fejlődés előbbrevivő útján haladt tovább. Nagy érdeme Tóth Ferencnek, hogy erről az útról letéríteni nem engedte magát.

Annál veszedelmesebb zavarokkal, nehézségekkel kellett megküzdenie a nyomdának az új provizor, *Tóth Lajos* alatt.

A nyomda élére állított új művezető szakavatott nyomdász volt. Nagybátyja, Tóth Ferenc, nevelését úgy intézte, hogy mint kiváló készülségű nyomtató vehesse át tőle a nyomda vezetését. Az inas éveket a debreceni nyomdában, nagybátyja felügyelete alatt töltötte. Majd 1823-ban a budai egyetemi nyomdánál, utóbb Bécsben Sollingernél és több külföldi nevesebb nyomtatónál elsajátította mestersége minden csinját-binját. Mint szakmája minden részében teljesen járatos nyomdász 1827-ben Lipcséből jött haza s öt esztendeig szóciusként működött a városi nyomdában. Nagybátyja halála után pedig a nyomda élére került.

Kezdetben nagy ambícióval látott hozzá munkájához. Kiadványaival nem vált szégyenére a nyomdának oly kiváló elődök után sem. *Szikszay György* népszerű imádságos könyvének, a „Keresztyén tanítások és Imádságok” 1834-iki kiadása, vagy *dr. Gombos Dániel* biharmegyei fizikus ismerettárának, a „Polgári Élethez való Lexicon” (1837) első kötete igen szép nyomdai kiállítású munkák. Különösen éles metszésű, rendkívül tiszta nyomása és kitűnő papírosa teszik kiválóakká nyomtatványait.

Ami kiadványai tartalmi részét illeti, ő sem kívánt új utakon járni. Bátyja példájára megelégedett a református vallási munkák, imádságos és énekes könyvek, valamint iskolai kézikönyvek kiadásával. Az alkalmi nyomtatványokat sem hanyagolta el, sőt még elődénél is nagyobb gondot fordított rájuk. Megrendelők bőven akadtak az ország minden részéből.

Kiváló minőségű papírost használt. Hogy e tekintetben a legjobbat kaphassa, nem sajnálta a fáradságot s mint a XVIII. században Margitai János, maga ült szekérre s járt utána Belényesen, Dobsinán és más papirgyárakban. A tanács meg is sokalta az utazgatást s a gazdasági-bizottság véleményét, hogy t. i. elegendő lenne levél útján elintézni a papirbeszerzést, figyelmébe ajánlotta a művezetőnek. (Okmánytár LXXXIV.)

1835-től kezdve azonban csökkenni kezdett a provizor buzgalma. Elkedvetlenedett-é, vagy a fizetését keveselte, nem tudni. Annyi tény, hogy a nyomda hanyatlani kezdett s ezzel párhuzamosan jövedelme is mindinkább csökkent.

A tanács észrevette és 1835 nov. 14-iki gyűlésén szóvá tette, „hogy a Város Typographiája nem hoz annyi hasznot a Pénztárra, amennyit abból a reá fordított költséghez és benne heverő tőke pénznek érdekéhez képesten várni lehetne”. (Okmánytár LXXXV.) A dolog megvizsgálására ekkor egy bizottságot küldött ki, mely munkálatát csak jó későre terjesztette be azzal a furcsa javaslattal, hogy a nyomda csakugyan nem hoz annyi hasznot, amennyit mostani berendezésétől várni lehetne, tehát jó lesz a dolgozó személyzet számát csökkenteni, ezzel majd a kiadások is kevesbednek. A tanács azonban nem ment bele a dolog illetően megoldásába, hanem utasította a nyomdára felügyelő tanácstagot, hogy a személyzetet nagyobb szorgalomra serkentse, egyben felhívta a nyomda művezetőjét, hogy adjon be valami tervezetet, „miképpen lehetne a könyvnyomtató Intézetet nagyobb haszonhajtóvá tenni”. (Okmánytár LXXXVI.)

Mivel azonban ez év tavaszán a nyomda átköltözött az új városháza épületébe, a költöztetés és berendezkedés gondjai miatt a provizor nem ért rá a tervezet kidolgozására, a tanácsot is a költözködés foglalkoztatta, jó időre elterelődött a nyomdáról a figyelem.

1840-ben azzal lepte meg a városi tanácsot Tóth Lajos, hogy Miskolcon nyomdát vásárolt s a június 26-án tartott tanácsülés elé azzal a kérelemmel járult, hogy „midőn egyrészt magát a mostani hivatalában továbbra is meghagyatni kéri, másrészt az iránt esedezik, hogy az időszakonkénti, de mindenkor rövid ideig tartó eltávozásra neki engedelem adódjon...” (Okmánytár LXXXVIII.) A tanács, bár nem helyeselte a dolgot, nem utasította el a kérelmet határozottan, hanem egy bizottságot küldött ki a dologban. Ez végzetes hiba volt. Szomorú következményei nemsokára mutatkoztak is.

Ha a városi nyomda érdekét nézi a tanács, utasítania kellett volna a művezetőt, hogy vagy a miskolci nyomdától váljon meg, vagy a provizorságról mondjon le. A kettő egymással összeférhetetlen.

Amit előre lehetett volna látni, hamarosan bekövetkezett. Tóth Lajos minden tudását és szorgalmát miskolci könyvnyomdája fölvirágoztatására fordította, a városi nyomdát teljesen elhanyagolta.

Bármily jóindulattal volt is a tanács Tóth Lajos iránt, sokáig nem nézhette a nyomda folytonos hanyatlását. Az 1840-ben kiküldött bizottság nem csinált semmit, az 1843 februárjában újból kiküldött bizottság hasonlóképen cselekedett. Az 1843 július 31-ki tanácsülés végül Derecskey József tanácstagot és Vámosy Károly főjegyzőt küldötte ki azzal a szigorú utasítással, hogy tekintet nélkül arra, mit csinál a másik két bizottság, minél előbb fogjanak hozzá a nyomda jövedelmezőbbé tételére vonatkozó tervezet kidolgozásához, egyszersmind, hogy a nyomda mostam állapotáról tiszta képet nyerjenek, *a művezető számadásainak megvizsgálásához.* (Okmánytár XCI.)

Sejtett-é valamit a tanács, vagy sem, az iratokból nem világlik ki. A vizsgálatnak azonban szomorú eredménye lett. Tóth Lajosnak 1843 végén olyanforma körülmények között kellett távoznia a nyomda éléről, mint a múlt században Bíró Mihálynak, Kállai Gergelynek, meg Huszti Sámuelnek. Az okmányokból, ha hűtlen kezelés talán nem is, de igen nagy fokú rendetlenség tűnik ki, mely miatt a tanács Tóth Lajost állásától felfüggesztette, tartozásai fejében zár alá tette debreceni szülését, sőt átírt Borsod megye hatóságához is, hogy a város és a szuperintendencia követeléseinek biztosítására vegye bírói zár alá a miskolci nyomdát. (Okmánytár XCIII., XCIV., XCV., XCVI.)

Tóth Lajosnak nem csupán ez az egy kellemetlen összeütközése volt. Igaz, hogy ez volt a legvégzetesebb de első sorban saját személyére nézve. Általános szempontból sokkal fontosabb és jelentősebb volt a *cenzurával* való összeütközése, melynek folyamányaképen a város, mint testület is szembe került a kormányhatósággal.

Csáthynak és Tóth Ferencnek nem akadt bajuk a cenzurával. Igaz, hogy nagy vigyázattal ügyeltek rá, valami olyas ne történjék a nyomdánál, ami a cenzurának beavatkozásra adjon okot. Hogy kellemetlenség nem történt, az tehát nem a cenzura erőszakosságán múltott, hanem e két művezető körültekintő, óvatos magatartásán.

A francia forradalom véres napjai multával a cenzura teljes súlyával ismét ránehezedett egész Európára. Napoleon maga, kit a forradalom segített a császári trónhoz, ellensége volt a sajtószabadságnak. „L'imprimerie est un arsenal, qu'il import ne pas mettre entre les mains de tout le monde” (a könyvnyomtatás arzenál, melyet nem lehet akárki kezére bízni) – szokta volt mondani. Ennek megfelelően a cenzura erőszakos alkalmazásával igyekezett minden ellene irányult kritikát elfojtani. Száz napos uralma idején, mikor a múltakon tanulni akarva, egyik üdvös rendeletét a másik után adta ki, egy dekrétumával a cenzurát is eltörölte. A jószándék szép volt, de már késő volt. Rövid idő múlva a császár hatalma Szent-Ilona zátonyai közé szorult. A restauráció elején szelíd volt a cenzura, de alig erősödött meg kissé az új uralom, a sajtószabadság béklyói is azonnal szűkebbre szorultak. Az 1830-ki politikai változás ugyanilyen eredménnyel járt. Az 1848-ki március meghozta a teljes sajtószabadságot, – de csak rövid időre. III. Napoleon uralma különösen a napilapok működését bénítja szigorú cenzurával. Végre az 1881-ki sajtótörvény állandósítja a sajtószabadságot Franciaországban.

A német birodalom területén levő kisebb államok különböző sajtórendelkezések szerint jártak el egészen 1819-ig, mikor a Bundestag egységes eljárás céljából elrendeli, hogy minden 20 ívesnél kisebb nyomtatvány cenzura alá essék. A negyvennyolcas idők itt is meghozzák a sajtószabadságot, 1850-ben azonban már mutatkozik a visszahatás szigorú sajtórendelkezések képében. Az 1874-ki birodalmi sajtótörvény végül itt is végleg rendezi a sajtóviszonyokat.

Nálunk József császár felvilágosult uralkodása után, mely sokat tágított a sajtó bilincsein, Ferenc uralma alatt, kivált a Martinovicsék úgynevezett összeesküvésének brutális önkénnyel való elfojtása után, a legszigorúbb cenzura uralma bénította meg minden szabadabb mozgást. Az olyan gyanús, rebellis hajlandóságú nyomda, mint a debreceni, különösen éber ellenőrzés alatt állott. A cenzurának különben erősen katolikus papi jelleget adott az a körülmény, hogy a cenzorok többnyire katolikus egyházi emberekből kerültek ki. A debreceni nyomda termékeit, melyek túlnyomó részben prot. vallásos jellegűek voltak, előbb a szuperintendencia könyvvizsgálói bírálták meg, ha ők kinyomtatni valónak találták a munkát, még nem mehetett prés alá, előbb a kormánytól kinevezett cenzornak is be kellett mutatni, aki Debrecenben legtöbbször az itteni piarista gimnázium igazgatója volt, az 1820-as években pl. *Náray Dávid*, az 1830-as évek elején *Deáky Károly* kegyesrendi gimnáziumi igazgatók.

Csáthy idejében, mint láttuk, a kormányhatalom a cenzura útján a művezető óvatossága miatt nem tudván belekötni a nyomdába, más úton, az eladás sürgetésével igyekezett azt a város kezéről elütni. Igyekezeteivel pórul járt. A nyomda jóidőre békében maradt a zaklatástól. Igaz, hogy gondosan őrizkedett a legcsekélyebb okot is adni a cenzura okvetetlenkedésére. Csáthy és Tóth Ferenc provizorsága alatt legfeljebb az esett meg, hogy a helytartó tanács a köteles példányszámokat a kormányhatóság és a hazai könyvtárak számára megsürgette.

A csend, nyugalom és álmos fásúltság éveit azonban az 1820-as évek elején mindinkább növekedő s általánossá váló mozgolódás kora váltotta föl. A politikai és társadalmi megújulás átmeneti, forrongó korszaka kezdődött. A cenzura nyúge egyre elviselhetetlenebbé lett a reformeszmék áradatába sodródott nemzet előtt. A közvélemény nyomása alatt ugyan sokat

enyhült a cenzura szigora, de ez mit sem szelídített a teljes sajtószabadság utáni forró vágyakozáson, mely végre a 48-ki márciusi napokban szerzett teljes kielégülést.

A debreceni nyomda sem kerülhette el az idők folyamán egyre szélesebben terjedő reformgondolatok hullámgyűrűit.

1841-ben oly dolog történt a nyomdában, ami kihívta maga ellen a kormányhatóság neheztelését. Tóth Lajos u. i. a hajdúk történetéről és szabadságairól szóló kis munkát a könyvvizsgálati rendszabályok ellenére úgy jelenttette meg, hogy a címlapon sem a nyomás helyét és évét, sem a nyomtató nevét föl nem tüntette. Két évtizeddel előbb a városnak esetleg a nyomdájába került volna ez a vétség, idők változásának a jele, hogy a művezető megfeddése árán minden nagyobb bajtól szabadult. (Okmánytár LXXXIX.) Ez a dolog januáriusban történt. Április havában újból hallat magáról a nyomda és pedig oly esettel kapcsolatban, mely miatt a város nyílt ellenkezésbe került a kormányhatósággal.

Tóth Lajos ugyanis, tanácsi rendelet alapján, de a cenzor előleges beleegyezésének kikérése nélkül a legújabb országgyűlési törvényeket lenyomatta. A helytartó tanács e miatt a városi hatóság előtt rosszalását fejezte ki, a művezetőt pedig megdorgálásra ítélte. A városi tanács azonban sarkára állott és a felsőbb hatósággal szemben eddig használt, túlzottan alázatos hangtól szokatlanul eltérően arra támaszkodva, „hogy a Törvények az egész nemzet tulajdona lévén, és így, midőn annak nyomtatásához egy Intézetnek is kirekesztő joga nints, annak újra nyomtatása senkinek sérelmet nem okozván, könyvvizsgálat pedig ott, hol a törvények a törvényhozó hatalom által szentesítve, az ő Felsége neve alatt a törvényhatóságokhoz nyomtatásban megküldettek, és az itteni nyomtatás ezen eredeti példány után történt, e Városi Tanács belátása és meggyőződése szerint helyt nem találhatván...”, nem szegült ugyan egyenesen szembe a helytartó tanács intézkedésével, hanem a rosszalást „*fájdalmas érzéssel vélte*”, a megdorgálásról pedig nem intézkedett. A helytartó tanács azonban nem nyugodott bele a dologba, hanem egy újabb leiratában megismételte a művezető megdorgálására vonatkozó rendeletét. A városi tanács végül, hogy a dolog nagyon el ne mérgesedjék, kénytelen-kelletlen engedelmeskedett, a művezetőt dorgálásra ítélte, de egyszersmind „az e részben szenvedett sérelmét a jövő Ország Gyűlésre orvoslás végett feljegyeztetni rendelte”. (Okmánytár XC.)

Tóth Lajos miatt több kellemetlensége nem volt a városi hatóságnak a felsőbbbséggel. Annál jobban meggyűlt azonban a baja a nyomda belső életével.

A művezető számadásainak átvizsgálása és azok a nagyfokú rendetlenségek, melyek miatt Tóthnak állását is ott kellett hagynia, meggyőzték a tanácsot, hogy a nyomda ügye alapos és gyökeres rendezést kíván.

A királyi biztos, Detrich Miklós, a városi tanácshoz intézett átiratában, ugyancsak ily értelemben szólította fel egy tervezet kidolgozására. Az átirat, – melyet a tanács 1844 május 22-ki gyűlésén vett tárgyalás alá, – megemlíti a módokat is, melyek szerint el kellene járni. Nevezetesen megpendíti azt az eszmét, hogy legegyszerűbben lehetne segíteni e bajokon a nyomda bérbeadásával. A királyi biztos azonban tudván azt, hogy ettől a város mindenestre idegenkedni fog, a házi kezelés fentartása esetére is ajánlott egy pár hasznos intézkedést: 1. hogy az újonnan, mielőbb megválasztandó művezető részére részletes szolgálati utasítás készüljön, 2. hogy a művezető (az átirat szerint *gondviselő*) mellé egy ellenőrt is válasszon a város, akinek kötelessége legyen mindenről hiteles naplót vezetni, 3. hogy a papirost a raktárból időről-időre „előleges felszámítás szerént” adják ki a művezetőnek.

A tanács a javaslatba hozott intézkedéseket helyeseknek találta s egy bizottságot küldött ki részletes kidolgozásukra. Azonkívül, ugyancsak a királyi biztos javallatára, Nánássy Gábor és Vámosy Károly tanácsnokok személyében új nyomdai felügyelőket választott, azonban az eddigi szokástól eltérőleg *tiszteletdíjat is rendelt számukra*. (Okmánytár XCVI.)

A királyi biztos átirata s a vele kapcsolatos tanácshatározat egy érdekes dolgot árul el. Azt t. i., hogy a nyomdának 1754-ben és 1797-ben készült szolgálati szabályzata *idővel teljesen feledésbe ment*. Az 1797-ki provizori és inspektori utasítás oly részletes és kimerítő volt, hogy mostan egyszerűen csak fel kellett volna eleveníteni. Az ellenőri hivatal sem volt új dolog. Az 1754-ben rendszeresített *controllori* állás voltaképpen annak idején ugyanazon céllal létesült, mint a királyi biztos javallata szerinti ellenőrség. A dolog magyarázata abban rejlik, hogy a Csáthy és Tóth Ferenc lelkiismeretes provizorkodása fölöslegessé tett minden szigorú ellenőrzést. A tanács három évtized alatt jóformán beleszokott abba, hogy a teljesen megbízható művezető intézkedéseit ne is kísérje figyelő szemmel. A nyomdai felügyelők szinte fölöslegessé váltak. Ellenőri szerepüket nem vették komolyan. Ez a hanyagság a Tóth Lajos provizorsága alatt is folytatódott s részben oka lehetett annak is, hogy Tóth Lajos annyira elhanyagolhatta a nyomda ügyeit. Mikor azután a dolog botránnyban pattant ki, a városi hatóság, anélkül, hogy a régi, feledésbe ment rendelkezésekről tudomása lett volna, ugyanazon rendszabályokat vette alkalmazásba, mint hasonló esetek alkalmával a XVIII. század folyamán.

A bizottság munkálatával csakhamar elkészült s benyújtotta az 1844 június 10-ki tanácsülésre, mely azonban a munkálat beható megbeszélését elhalasztotta, csupán a művezetői és ellenőri állásoknak, melyekre már előzőleg kihirdette a pályázatot, betöltéséről gondoskodott. A tizenhárom, művezetőségre pályázó közül a tanács három ajánlottja fölött történt a szavazás. A városi közgyűlés szavazásának eredményeképpen művezetővé lett *Tóth Endre*, ellenőrré *Mezei József*. (Okmánytár XCVII.)

Tóth Lajos még az előző év végén eltávozott Debrecenből s most már végleg átvette miskolci nyomdájának vezetését. A vagyona kimondott bírói zár ellen ugyan felfolyamodással élt, a királyi biztossághoz is panasszal fordult. A zár alól való feloldást azonban csak úgy érte el, hogy tartozásait mind kiegyenlítette.

Egy félesztendőig művezető nélkül volt a nyomda, ami csak növelte a bajokat. Nagyon ideje volt, hogy lelkiismeretes, szakértő művezetőt kapjon. Szerencsére az új provizorban, Tóth Endrében sem a szakértelem, sem a buzgalom nem hiányzott. Régebben, mint szócius, a városi nyomda kötelékébe tartozott, utóbb Pápára került, ahol 1840-ben, mikor az ottani főiskolai nyomda művezetője, Szilády Károly szabadalomlevelet kapott s önálló nyomdát nyitott Kecskeméten, őt szemelték ki a főiskolai nyomda élére. Itt teljes megelégedésre működött négy esztendeig, akkor egyenesen Debrecenbe került, mint a városi nyomdának tizenkét pályázótársa mellőzésével megválasztott provizora.

A választás szerencsés volt. Alig hogy hivatalába lépett, első dolga volt a nyomdát új betűkkel s egyéb felszerelésekkel ellátni. Azután arra fordította figyelmet, hogy a nyomdát megrendelésekkel, munkával lássa el. E célból meg megválasztatása évében, 1844 novemberében kérvénnyel fordult a tiszántúli egyházkerülethez, melyben a következőkre kérte a kerületet: 1. eszközölje ki a szuperintendencia, hogy az énekes könyvek csakugyan kizárólag a városi nyomdában készüljenek (amit különben is privilégium biztosít számára); 2. tegyen rendelt az ábécés könyvek kiadásáról; 3. az ezután kiadandó, újabb módszerű iskolai könyvek kinyomatását bízza a városi nyomdára; 4. az 1842-ben nyomott s már elavuló félben levő magyar grammatika kiadását illetőleg intézkedjék; 5. a régi könyveknek az új helyesírás szerinti nyomására adjon utasítást; 6. végre minden, a tiszántúli kerületben használt iskolai könyvnek a városi nyomdában való kinyomatására kéri a kerületet. Az egyházkerület 1845 január 25-ki gyűlésében foglalkozott is a beadvánnyal, erkölcsi támogatását készséggel ígérte, de érdembeli határozott ígéretet semmi irányban sem tett.

Tóth Endre most a városi tanácshoz adott be tervezetet a nyomda jövedelmezőbbé tételére. Itt már nemcsak meghallgatásra, hanem jóakarató támogatásra is talált. Nagyon természetesen, hiszen a városnak elsőrendű érdeke volt a nyomda felvirágoztatása.

Javaslat első sorban azt célozta, hogy a nyomda raktárában felgyülemlett kiadványokon mielőbb túladhasson. A nyomda eddig a példányok értékesítésében vagy úgy járt el, hogy a még Csáthy idejében Böszörményi Pál városi jegyző – később főbíró – javaslatára 1804-ben a külső vásártéren felállított sátorban adta el vásárok idején a példányokat, vagy pedig könyvkereskedőknek adta bizományba. Újabb időben a második eljárás mód vált rendszeressé. Tóth Endre vissza kívánt térni a régebbi módszerhez, mely a nyomdát a vásárló közönséggel közvetlen kapcsolatba hozta, de módosított, modernebb formában. Azt javasolta t. i., hogy a nyomda helyiségei közül egy utcára nyíló szobát alakíttasson át a város bolthelyiségnek és ott árúltassa a nyomda raktáron levő példányait. A tanács célszerűnek találta a tervet, elfogadta s a város könyvkereskedése élére a művezetőt és ellenőrt állította. Külön fizetést a munkatöbbletért nem rendelt nekik, hanem a városi üzem egészen modern felfogásával *nyereményrészesedéssel* jutalmazta őket. A tiszta jövedelem 2 százalékát a művezető, 1 százalékát az ellenőr kapta jutalék gyanánt.

A nyomda föllendítése ügyében annyi buzgalommal járt el, hogy (Kulini Nagy Benő feljegyzése szerint) a városi tanácstól elismerő okiratot nyert, azonkívül „a betűk és öntvények megrendelésénél tanúsított tapintatáért az európai hírű Haase Gottlieb prágai nyomdásztól dicsőítő nyilatkozatot kapott”.

Az első vassajtót is az ő sürgetésére és utánjárására szerezte meg a városi tanács. Még 1846 január havában folyamodott a tanácshoz, hogy a Tiszaszabályozás ügyében kiküldött Frank Antal tanácsnokkal együtt ő is felmehessen Pestre „a nyomda részére szükséges vassajtók vizsgálása s választása végett”. A tanács ezt megengedte neki, a vásárlásból azonban *egyelőre* nem lett semmi. Csak 2 év múltán, 1848-ban, mikor a nyomda munkája nagyon megszaporodott, szánta rá magát a tanács két vassajtó megrendelésére és felállítására.

A nyomda tehát a rohamos fejlődés útján haladt ismét a buzgó művezető fáradozásai következtében. Ám azért Tóth Endre provizorkodása sem telhetett le a nélkül, hogy hosszabb herce-hurca kellemetlenségei ne akadályozták volna a nyomda előrehaladását. Ezúttal megint a helytartó tanács akadékoskodása okozott sok bajt. Mintha az új idők szelét s vele a saját elmúlását érezve, még egyszer, ezúttal utoljára, ki akarta volna tölteni minden mérgét a debreceni polgárságon és nyomdáján.

A XVIII. század folyamán még Mária Terézia kormánya kezdte pengetni azt a kérdést, van-e a városi nyomdának királyi szabadalomlevele. Tekintve azonban azt, hogy a magyarországi nyomdák nagy része ebben az időben külön szabadalom nélkül működött, a kormány a debreceni nyomdára nézve sem élezte ki a kérdést. Hallgatólag hozzájárult ahhoz, hogy szabadalom nélkül is működjen a nyomda, melynek a város már századok óta háborítatlan birtokában van.

1835-ben a helytartó tanács újból felvetette a kérdést egy dec. 29-én kelt leiratában, melyben az után tudakozódott, vajjon e könyvnyomtató műhely királyi adománylevelé által meg van-e erősítve. A következő év dec. 27-én kelt leiratában pedig egyenesen elrendelte, hogy a város folyamodjen szabadalomlevelért.

A város közönsége nem nézhette ezt másnak, mint hiábavaló, ok nélküli zaklatásnak. Aminthogy nem is volt más. Hiszen a nyomdának a király aláírásával ellátott kiváltságlevele volt az énekeskönyv nyomtatására még 1812-ből, abban hallgatólag benne volt a szabadalom is. Hiszen az énekes könyveket csak úgy nyomtathatja, ha egyszersmind működése is meg van engedve. Ennek tudatában a debreceniek nem törődtek sokat a leirattal. Egy időre úgy látszott,

hogy a helytartó tanács sem bolygatja tovább a dolgot. 1843-ban a június 26-ki tanácsülésen azonban újból elő kellett venni a már elsimítottak vélt ügyet. A város t. i. ebben az évben a nyomdával kapcsolatos *könyomó intézet* felállítása ügyében intézett felterjesztést a helytartó tanácshoz, mely a kérés teljesítését ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a város folyamodjék előbb a nyomda szabadalmáért, az engedélyt csak úgy kapja meg. A tanács és a *választott hites közönség* (a régi *eskiüdt polgárok* testülete) egyező értelemben azt a választ adták, hogy ilyen áron a könyomó intézet sem kell. Ha a nyomda szabadalma iránt kell előbb folyamodnia, akkor a város inkább lemond a tervbe vett új intézményről, mert „annak, miszerint Könyvnyomtató Intézetére, mellynek birtokába, századokat meghaladó békességes birtokába van, szabadalmi oklevelet kérjen, semmi szükségét felforogni nem látja”. (Okmánytár XCII.) A helytartó tanács nem válaszolt azonnal, csak két év múltán, de akkor annál kategorikusabban. 1845 július 29-ki leiratában a városnak „ebbeli kötelességeinek mulasztását rosszalván, komolyan meghagyja, hogyha a Könyvnyomda birtokában maradni kíván, magának a szükséges K. Kiváltságlevelet minél előbb megszerezni szoros kötelességének tartsa”. A tanács látva, hogy ennek fele sem tréfa, augusztus 25-ki üléséből az egész ügyet kiadta az ebben a tárgyban már azelőtt kiküldött bizottságnak s a választott hites közönségnek „tárgyalás és vélemény előterjesztés végett”. (Okmánytár XCIX.) A városi polgárság testülete azonban ismételt felszólításra sem adott véleményt, hanem az egészet haszontalan, egyedül a polgárság bosszantását célzó zaklatásnál egyébnek nem tartva „magán véleményének adását a Tanács erányába tekintélyt sértő s jegyzőkönyvébe helyet sem foglalható kitételekkel tellyes nyilatkozatában megtagadta”. A magisztrátus élén akkor *Poroszlay Fridrik* főbíró és *Reviczky Menyhért* polgármester állottak. Mindketten a felsőbbeségtől rettegő, a nyers szókimondást óvatosan kerülő emberek, az utóbbi egyenesen aulikus érzelmű ember, aki a szabadságharc utáni időkben megyefőnökséget is vállalt. A királyi biztosság is latba vethette minden hatalmát, hogy a tanácsot régebbi állásfoglalásától eltérítse. Így érthető csak, hogy az 1846 március 26-ki tanácsülés egészen más húrokat pengetett, mint egy évvel ezelőtt. A polgárságnak kálvinista nyakasságra valló nyers állásfoglalását elítélve, jobbágyi hódolattól csepegő jegyzőkönyvi végzésben azt határozta, hogy reméli ugyan „miszerint Ő Cs. Kir. Apostoli Felsége a jobbágyi hódolattal felterjesztett jogszerű adatokat s körülményeket kegyelmes figyelemre méltatva e Városnak ez érdekbeli jogát magas kegyelmével pártolni méltóztatik”, azonban, ha ez a reménye be nem válnék és „Ő Cs. Kir. Felségének változhatatlan kegyelmes akarata és parancsolata leend e Várost kir. kegyelmes szabadalom-levél eránti folyamodásra utasíttatni, az e részbeni jobbágyi *engedelmességet tanúsítani késni nem fog*”. (Okmánytár C.)

Gondolni lehet, hogy erre a görnyedező derekú határozatra a helytartó tanácsnak más felelete nem volt, mint, hogy a szabadalom-levelet igenis meg kell szerezni. A folyamodás felment s a helytartó tanács 1847 február 16-án kelt leiratában tudatta, hogy a szabadalom-levelet Debrecen városa megkapta. (Okmánytár CI.) Nemsokára leérkezett *Német Lajos* udvari ágens levele a szabadalom-levél *áráról*. (Okmánytár CII) 198 forint és 57 krajcárjába került a városnak az a kis tréfa, hogy szabadalmat kapjon egy olyan jogra, aminek évszázadok óta gyakorlatában van. Ha az elszámolást nézzük s fontolóra vesszük, hogy *kiknek* volt az egész dologból egyedül haszna, egyrészt megértjük, miért sürgette a helytartó tanács a szabadalom-levél kiváltását, másrészt, miért küldött a városi polgárság olyan goromba választ a városi tanács felszólítására. Egy dologban mégis volt valami látható eredménye a szabadalomlevélnek. Ettől az évtől kezdve nem a művezető neve olvasható a városi nyomda kiadványainak impresszumán, hanem ez: *Nyomatott Debreczen Sz. Kir. Város könyvnyomdájában*.

Egészen más csattanóval végződött a városnak egy másik kellemetlen ügye, melybe szintén a nyomda miatt sodródott. Detrich Miklós királyi biztos még 1844-ben megpendítette egy átiratában azt az eszmét, hogy legjobb volna a nyomdát bérbe adni. A városi tanács erre még csak nem is reflektált, annyira nem tartotta komolynak Detrich eszméjét. Annál nagyobb meg-

lepetést és felháborodást okozott azután az udvari *kincstári tanácsnak* egy 1847 szeptember 29-én kelt leirata, melyben a város önrendelkezési jogának lábbal tiprásával, a városi tanács minden előzetes megkérdezése nélkül, egyszerűen felszólítja a várost, hogy nyomdáját adja bérbé, a bérleti szerződés pontjait dolgozza ki a királyi biztossággal egyetértve s küldje fel jóváhagyás végett. Mivel pedig a bérbeadás következtében ellenőri állásra nem lesz szükség, Mezei József ellenőr részére fizetést nem engedélyez, hanem eddigi szolgálataiért jutalomdíjat adjon a város és erre irányuló javaslatát terjessze föl. (Okmánytár CIV.)

A kincstári tanács leiratát azzal indokolta meg, hogy a nyomdának – nem tudni mi módon, valószínűleg a királyi biztos útján – hozzá felterjesztett számadásaiból azt a meggyőződést szerezte, hogy a nyomda már évek óta nem hoz semmi jövedelmet, sőt veszteséggel dolgozik.

Ez a hallatlanul önkényes eljárás még a báránytürelmű városi tanácsot is felbőszítette, a leiratot átküldte a hites polgárok testületének véleményadás végett, ennek beérkezése után pedig 1848 február 3-ki üléséből egy önérzetes hangú, férfias nyíltsággal írott jegyzőkönyvi határozatban kereken visszautasította a város önrendelkezési joga ellen intézett támadást. Alapos okfejtéssel kimutatta, hogy a kincstári tanács nemcsak törvénybe ütköző dolgot művelt, hanem a bérbeadás erőszakolásával egyenesen kárára akar lenni a városnak, mert az az állítás, hogy a nyomda veszteséggel dolgozik, nem felel meg a valóságnak. A kilenc évre visszamenő számadások ellenkezőleg azt igazolják, hogy a nyomda átlagszámításban évenként 1128 forintot jövedelmezett. Minden anyagi és szellemi érdeke a városnak amellet szól, hogy nyomdáját ne engedje idegen kézre. A tanács és polgárság egyező értelemmel megtagadja az engedelmességet és fölhívja a kincstári tanácsot, hogy álljon el kívánságától s ne vezettesse magát a királyi biztosságtól, mely különben is csak az 1844-ki tisztújításra volt kirendelve, jelenleg tehát működése és fennállása magában véve is törvénytelen. (Okmánytár CV.)

A részletes megokolással ellátott, szépen kidolgozott fölterjesztésre a kincstári tanács nem válaszolt. Nem is válaszolhatott. Az 1848 márciusának forgószele elfújta a cenzurát, elsöpörte a helytartó tanácsot, udvari kincstári tanácsot, királyi biztosságot s a régi kormányzati rendszer minden akadékoskodó, önkényeskedő szervét.

A bérbeadás ügyét Szemere Bertalan belügyminiszter zárta le egy 1848 május 7-ről kelt leiratával, melyben értesítette a városi tanácsot, hogy az új törvény alapján választandó képviselőtestület hatáskörébe utalja a város mindennemű anyagi ügyének intézését, a királyi biztosságot pedig megszünteti. (Okmánytár CVI.)

Ezzel a nyomda történetében elérkeztünk a forradalomhoz, mely, mint mindenbe, a városi nyomda fejlődésébe is új szellemet, friss elevenséget, gyorsabb vérkeringést hozott – sajnos, nem hosszú időre, rövid másfél évre.

A március tizenötödikével megszületett sajtószabadság hamarosan érezte a maga felszabadító, lendítő hatását a debreceni nyomdában is. A röpiratok, proklamációk, alkalmi beszédek és versek, felhívások, buzdító szózatok egész áradata zúdult ki a gyors munkára buzdult sajtógépek alól. Így volt ez a franciáknál, németeknél is, mikor a cenzura ránehezedő súlya alól felszabadult sajtó a szabadság mézes heteit élte. A régi elnyomó rendszer bukásával a gúnyiratok, politikai támadó röpiratok tömege támadt neki az elnyomóknak. Nálunk a néplélek ilyen kárörvendő megnyilatkozása elmaradt. Feljegyezni való tény, hogy a cenzura eltörlésével immár szintén felszabadult debreceni sajtó alól *egyetlen gúnyirat, egyetlen személyt támadó pamflet nem került ki 1848-ban*. A negyvennyolcadiki sajtótörvény (XVIII. törvénycikk) első paragrafusa kimondotta a nagy szót, hogy gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti, de ezt a szabadságot a városi nyomda nem a sokáig elfojtott keserűség és bosszúság kiöntésére használta.

A márciusi napok viharos lelkesültsége végigszáguldozott az egész országon. Debrecenben a városi nyomda több száz és ezer példányban kinyomott röpvíveken tudatta a március tizenötödike eseményeit a lakossággal. Nem sokkal utána Révész Bálintnak a főiskola auditoriumában és Péczely József tanárnak az ifjúság előtt tartott beszédeit nyomtatták ki a város sajtóján. Az öröm, lelkesedés, a felszabadulás mámoros érzelmei töltöttek el mindenkit. A forradalom forró lehellete a debreceni civiseket is felrázta csendes nyugalmukból. Majd, mikor a tettek napjai is elérkeztek, lázas cselekvésre buzdult az egész város. A nyomda mindenütt serényen kísérte az események rohanó váltakozását mozgékony betűhadseregével.

Tóth Endre 1848-ról készült számadásai között egy félvívre följegyezve olvasható azon nyomtatványok sorozata, melyek a város költségén kerültek ki a sajtó alól, ingyen szétosztás céljából. Tisztán ezek címeiből ki lehet találni, minő dolgok foglalkoztatták akkor a debrecenieket:

- márc.* 3. Kérelem a középponti vasút tárgyában Magyarország Karaihoz és Rendeihez (500 példányban).
- márc.* 3. Rögtönítélési (statarium) hirdetés.
- márc.* 14. Hirdetés a bankjegyek tárgyában (3000 pld.).
- márc.* 19. Örvendetes tudósítás a Nemes Város részére (1250 péld.).
- márc.* 20. Tudósítás a Népgyűlés határozatáról a Ns. Város részére (4350 péld.).
- márc.* 23. Felszólítás a polgárokhoz (4000 péld.).
- márc.* 26. Petitio az Országgyűléshez Farkas Károly Úr által a Ns. Város részére (2000 péld.).
- márc.* 26. Tudósítás a Bátorsági Választmány részére (2000 péld.).
- ápr.* 15. Egyházi beszéd a Nagytiszt. Úré a Bátorsági Választmány részére (12,000 péld.).
- ápr.* 20. Honfi szózat a Bátorsági bizottmány rendelkezésére (2000 péld.).
- ápr.* 25. Polgári felszólítás a bankjegy tárgyában (4000 péld.).
- máj.* 2. Választók összeírási rovata (1 kötet, 18 konc, 16 ív).
- máj.* 10. Nemzeti őrsereg összeírási rovata (4 konc, 4 ív).
- máj.* 30. Nyugtatvány a haza felsegélésére (4000 péld.).
- jun.* 18. Hirdetés a Nemzetörökhöz fegyverek átvételére (3000 péld.).
- jun.* 18. Felszólítás a haza részére adandó kölcsönről (4000 péld.).
- jun.* 18. Nyugtatvány a haza részére adandó kölcsönről (300 péld.).
- júl.* 10. Ujonc önkénytesek összeírási rovata (6 konc).
- szept.* 4. Honvédi rovat a város részére (6 konc, 6 ív).
- szept.* 4. Honvédek orvosi megvizsgálási rovata (1 konc).
- szept.* 20. Biztosítási kötelezvény az önkénytes nemzetörök számára (700 péld.).
- szept.* 27. Hirdetmény a bujtogatókra nézve (4000 péld.).
- szept.* 28. Hatósági felszólítás eskütételre (4000 péld.).
- okt.* 1. Képviselőháznak a nemzetehzi proclamatioja (3000 péld.).
- okt.* 13. Proclamatio a Jellasics és a Récsey Ádám kineveztetésök irányában, a képviselőház elnökétől (4000 péld.).
- okt.* 21. Hirdetés Simonics és társai elfogatásáról (100 péld.).
- okt.* 31. Halottak jegyzőkönyve (5 konc).

Ingyen nyomtatványokra elfogyott összesen 27 kötet, 11 konc és 22 ív papiros.

Ezeknek nyomtatásán kívül sok más alkalmi kiadvány szaporította a művezető gondját. Sőt 1848 júliusában megindult a *legelső hirlap* is Debrecenben, a Telegdi testvérek szerkesztésében és kiadásában: az *Alföldi Hirlap*, melynek nyomtatási feltételeit egy szerződésben pontonként megállapítván, a városi nyomda a tanács engedélyével július havában megkezdte az első debreceni ujság nyomtatását. (Okmánytár CVIII.)

Az időközben megindult katonai előkészületek és hadi gyakorlatok alól a nyomda személyzete fel volt mentve. Mikor azonban egyre aggasztóbb hírek érkeztek a bánáti harcterről, a

Dunántúlról s az oláhság mozgolódásáról, a harci láz becsapott a csöndes officinába is. Tóth Endre kérvényt intézett a városi tanácshoz, hogy az Arad alá rendelt 400 debreceni nemzetőrrel együtt hadd mehessen ő is. A tanács azonban sem ő neki, sem a személyzet többi tagjainak, mint akik „a szellem művelődését és az átalakulási mozgalmaknak gyors tudomásra juthatását eszközölni hívatvák”, a táborba vonulást nem engedte meg. A város és a közügy több hasznukat látta a sajtó mellett, mint a harctéren.

A sok munkát így is csak nehezen győzték. A Pestről hozott vassajtók már működtek, de mihamar ezek sem bizonyultak elegendőknek.

A politikai helyzet egyre jobban bonyolódott. A dunántúli diadalok, Roth és Filipovics hadseregének elfogatása, a bánáti győzelmek meg nem akadályozhatták, hogy a szervezett császári haderő el ne foglalja a fővárost. A magyar kormány 1849 első napjaiban kénytelen volt az országgyűléssel együtt átköltözni Debrecenbe. Az ország középpontja ezentúl Debrecenben volt. Ide futottak össze a politikai kormányzás és hadvezetés szálai.

E helyen azonban nem térhetünk ki a debreceni állapotok rajzolására, bármennyire csábítana is rá a tárgy érdekessége és sok tekintetben kidolgozatlan volta, csupán annyiban foglalkozunk velük, amennyiben a nyomda életét érintik.

Az események lázas gyorsasággal kergették egymást. Kossuth Lajos bámulatos energiával és emberfölötti munkabírással a honvédelem középpontjából, Debrecenből intézte az ország különböző részeiben folyó harcok irányítását, kiváltképen a hadkiegészítés és felszerelés óriási erőfeszítéssel járó munkáját. A körlevelek, buzdító szövegek, rendeletek állandó sürgős munkát adtak a nyomdának.

A január 27-ki tanácsülésen Tóth Endre jelentést tett róla, hogy ő és az ellenőr az összehalmozódott munka miatt a nyomda vezetésére már elégtelenek, ezért a nyomdai ügyvitel, a jegyzőkönyvek vezetése és a korrektúrák végzésében segítségül egy arravaló hivatalnokot állítson melléjük a tanács. A munkát azonban így sem győzte a nyomda. A kormány ekkor segítségül, a rengeteg sürgős nyomtatni való elvégzésére a kolozsvári katolikus lyceum nyomdáját rendelte Debrecenbe.

A lyceumi nyomda művezetője, Bartók Lukács, e korból való naplójegyzetei nyomán így írja le debreceni küldetését: „Január 31-én 1849-ben indultam Debrecenbe 11 egyénnel s ott voltunk június 4-ig. A róm. kath. lyceum könyvnyomdájából elvittem rendelet következtében 2 vasprést, a ref. kollégium nyomdájából egy vasprést s mind a két nyomdából garmond és cicero betűket nagy mennyiségben, úgy, hogy a lyceum nyomdájában nagyon kevés betű maradt meg. Nyomattattam a Martius 15-két mindennap fél íven, hol 800, hol 600 példányban. Nyomattattam a hivatalos „Közlönyt” is egynehány ívben; hivatalos nyomtatványokat is nagy számmal”. Egészen június elejéig maradt a nyomda Debrecenben. Ekkor az események fordulata miatt többé nem volt szükség rá s június 9-én az egész személyzet a felszerelésekkel együtt hazament Kolozsvárra.

A munka így megoszolván, a városi nyomda inkább meg tudott felelni sokféle kötelezettségének. Legfontosabb ezek között az országgyűlés jegyzőkönyveinek nyomtatása volt, melyre nézve a szerződést Tóth Endre az országgyűlés korelnökével, *Almásy Pállal* március 3-án kötötte meg. A szerződésben, melyet két nappal később a tanács is jóváhagyott, arra kötelezte magát a nyomda művezetője, hogy „köteles olly író papírra, millyenre a jegyzőkönyvek Pesten nyomattak s éppen olly betűkkel a neki átadandó jegyzőkönyvi íveket 600, vagy ha rendeltetnék, több példányokban is gyorsan és hibátlanul nyomtatni”. (Okmánytár CX.)

Az Alföldi Hirlap most már április 1-től kezdve hetenként háromszor jelent meg jóval nagyobb terjedelemben, mint mikor megindult. Január havában megindult a *Táncsics Mihály* lapja, a *Munkások Ujságja*, melynek azonban csak három száma jelenhetett meg, mivel a

városi tanács január 30-ki gyűlése Csáthy Károly nyomdai felügyelő tanácsnok javallatára a nyomtatást megszüntette, mert a sajtótörvény-kívánta biztosítékot a szerkesztő le nem fizette s „nehogy a szerkesztő s kiadó ezen mulasztása miatt a város nyomdája compromittáltassék”, a lap további nyomásától a nyomdát eltiltotta. Hasonló ok miatt ugyanígy járt a *Radákovics József* (Vas Gereben) *Népbarát* című ujságja, melynek nyomtatását ugyancsak a biztosíték le nem fizetése miatt szüntette meg a február 22-én tartott tanácsülés.

Mindkét esetben valószínűleg a *Madarász László* rendőrminiszter keze játszott közre. A *gyémántos miniszteré*, akinek szomorú hirhedtségre vergődött alakja ebben az időben félelmes hatalommal nehezedett rá a debreceni közvéleményre. A Táncsics lapja nyomásának megszüntetéséről a tanács sürgős jelentést tett a honvédelmi bizottmány rendőri osztályának. Ebből lehet gyanítani, hogy ez a rövid úton való elbánás alighanem a rendőrminiszter egyenes felhívására történt.

Madarásznak különben más szívességet is tett a nyomda útján a tanács. Az április 5-én tartott tanácsülés Madarász azon kérelmére, hogy egy tót nyelvű hirlap kiadásához szükséges bál papirost adasson ki számára a nyomda raktárából beszerzési áron, azonnal utasította a művezetőt, hogy a kérelmet teljesítse. (Okmánytár CXIII.) Megjelent-e ez a tót hirlap, vagy sem, nyoma nem maradt.

Gondolni lehet, hogy annyi mindenféle sürgős alkalmi nyomtatni való mellett a nyomda egyáltalán nem ért rá tudományos, iskolai, vagy akármiféle más munka kiadására. Terjedelmesebb kiadványai is mind alkalmi jellegűek. Amilyen pl. a hadügyminiszter rendeletére kiadott „Utasítás a nemzeti szabad lovas csapatokkali harcvitel tárgyában”, vagy „A magyar hadsereg szolgálati rendszabályai és hadi törvényczikkelyek”. Egyetlen nevezetes, irodalomtörténeti szempontból is értékes kiadványa a Sárosi Gyula híres *Arany Trombitája*, a szabadságharc irodalmának ez időkből páratlan népszerűségű, forradalmi terméke.

A felgyülemlett munka elvégzésére ideiglenes alkalmazottakat is állított a sajtók mellé Tóth Endre, amire a március 19-ki tanácsülés hatalmazta fel, egyszersmind utasította arra is, hogy a személyzet fizetésében „az ezen városi tanács által is elfogadott pesti árszabályhoz alkalmazza magát”. (Okmánytár CXI.)

Az ideiglenes alkalmazottakra nemcsak a nagy munkaszaporulat miatt volt szüksége a nyomdának, hanem azért is, mert az év elejétől kezdve négy kipróbált, régi munkását nélkülözni volt kénytelen. Még 1848 december 4-én Bem tábornok magához hívatta Tóth Endre művezetőt s tőle a város nyomdájából egy sajtót a hozzá való betűkkel, továbbá két nyomtatót és két betűszedőt kért, hogy Erdélybe magával vigye tábori használatra. Tóth jelentést tett a városi közgyűlésnek, mely az engedélyt rá megadta. A nyomda alkalmazottai közül négyen: Ujvárosi József, Hegedűs István, Pálfalvai Károly és Kuttor Sámuel Bem táborával részt vettek az erdélyi hadjáratokban s a tábori nyomtatványok mellett ők szedték és nyomtatták Petőfi lelkesítő csatadalait. A háború végeztével az első három hazakerült, Kuttor Sámuel azonban odaveszett. A sajtó is oda maradt augusztus 20-án Nyárádszentannán, Lázár gróf udvarában. (Okmánytár CXV.)

A szabadságharc bukása előtti időkből az április 5-én tartott tanácsülés jegyzőkönyve őrzött meg egy fontos adatot a nyomdát illetőleg. A forradalmi idők magisztrátusának utolsó jelentősebb ténykedése volt ez a nyomda ügyében.

Tóth Endre művezető még 1848 augusztus 21-én egy tervezetet nyújtott be a városi közgyűléshez a nyomda ügykezelésének átalakítását illetőleg. A tervezetet a közgyűlés véleményadás végett kiadta a számvevői szakosztálynak, melynek munkálata az eredeti tervezettel együtt csak 1849 április 5-én került a tanácsülés elé (egészében közölve Okmány-

tár CXII. sz. a.). Részletes, a nyomda igazgatásának egész körét felölelő munkálat volt ez, melyet a tanács is jóváhagyott. Megvalósítására azonban nem került a sor.

1849 május végén a kormány és országgyűlés eltávozott Debrecenből. Ezzel egyszersmind megszűnt az élénk, mozgalmas élet is, Debrecen újra a régi, csendes, vidéki város lett. Az országos események színtere másfelé tolódott el. A tavaszi hadjárat győzelmeinek és Budavár bevételének nyomában járt diadalmámor hamar szertefoszlott. Az orosz haderő áttört a határokon s egyre szorosabbra vonta vasgyűrűjét a kifáradt, elcsüggedt honvédseregek körül.

Augusztus másodikán megtörtént a szerencsétlen végű debreceni csata, a honvédsereg utolsó nagyobb összecsapása az orosz túlerővel. Az események rohamosan vitték a szabadságharc ügyét a végleges bukás színhelye, Világos felé.

Debrecen azonban hamarabb érezte meg a dolgok új rendjét, semmint a világosi katasztrófa bekövetkezett. A csata utáni napon bevonult a városba az orosz haderő. Nyomában az osztrák hivatalnoki-kar. A bosszú, a megtorlás lett úrrá Debrecenben is. Katonai uralom alá került a nyomda. Majd az új kormányzat polgári hivatalnokai fogtak hozzá a „rendcsináláshoz”.

Ezzel megint befejeződött a nyomda történetének egy fejlődési korszaka. A lázas munka egyszerre véget ért s beállott a csüggedt fásultság, az idegen hatalom önkénykedésének szomorú kora a halottaiból új életre ébredt cenzura minden szabadabb moccanást megfojtó hatalmával.

XI. FEJEZET A NYOMDA FEJLŐDÉSE A SZABADSÁGHARC UTÁN. JELEN ÁLLAPOTOK.

Az abszolutizmus kora – a szabadságharc utolsó emlékei – az új rend – működik a cenzura – a bürokrácia haszna – Tóth Endre távozása – Fodor Ruben – a kétféjű sas mint nyomdai címer – Csorba János érdemei – az első gyorsajtó – fizetésjavítási mozgalmak – a nyomda bérbeadási terve – Frics József – élete – újjászervezi a nyomdát – a debreceni nyomdásztársulat – nyomdász-jubileumok – a nyomda újabb hanyatlása – Ember Lajos – Keresztessy István – a XX. század nagyszabású föllendüléssel köszönt be – a nyomda modern városi üzemmé lesz – mai állapotok – befejezés.

Az orosz sereg bevonulása Debrecenbe s a nyomában járó új rend a nyomda mindennapi életében egyelőre nagyobb változást nem okozott. A munka tovább is folyt, bár a minimumra redukálva. A személyzet a régi maradt, a művezető és ellenőr is ugyanazok maradtak. Mint alárendelt tisztviselőket, a felelősség nem őket terhelte a nyomdában történekiért. A harcban mint honvédek nem vettek részt, így még az a veszedelem sem fenyegette őket, hogy besorozzák az osztrák seregbe.

Tóth Endre, kiről tudták, hogy lelkes híve volt a szabadságharc ügyének, gyanús lehetett ugyan az osztrák hivatalnokok előtt, de azért nem bántották, meghagyták hivatalában, zaklatásokban csak annyiban volt része, mint a város összes többi lakosainak akkoriban. Az első időkben különben is az elnyomás nem volt oly elkeserítő és kicsinyes zaklatásokban nyilvánuló, mint egy év elteltével, mikorra már az új hivatalnoki rend szerveződött s rendszeresen munkába vette a közviszonyok átalakítását. Az osztrák kormánytól kinevezett megyefőnök, Uray Bálint, a város vezetését meghagyta állásában, úgy, hogy egészen 1854-ig a még alkotmányos módon, a negyvennyolcas időkben választott hatóság vitte az ügyeket.

Sőt, ami közelebbről a nyomdát illeti, a teljes hatalommal fölrüházott országos főbiztos, báró Geringer, egy 1849. december 17-én kelt leiratában egyenesen az 1847–48-ki XVIII. törvénycikkre hivatkozva rendelte el, hogy a városi nyomda az ott készült nyomtatványokból, képekből és metszetekből egy példányt küldjön fel a nemzeti múzeum számára. Az új hivatalnoki kar szervezéséig tehát az elnyomó osztrák hatalom nem érezte a maga teljes súlyát. Debrecen lakossága inkább anyagilag érezte meg legelsőbbben a viszonyok nagy fordulatát. Az orosz sereg itt táborozása ugyanis körülbelül egy millió forintnyi kárt okozott a lakosságnak élelmi szerek fogyasztásában és rombolásokban, ezeknek megtérítését a városi hatóság többszöri felterjesztése után is az államkincstár kereken megtagadta. A Kossuth-bankók elégetése is tetemesen növelte a vagyonban esett kárt.

Az 1849-ik év második fele, ellentétben az első félév pezsgő mozgalmasságával, a legnagyobb csendben tölt el. Munka alig volt. A nagy nemzeti szerencsétlenség általános érzete, fásult, mindenkit lesújtó hangulatával ránehezedett a nyomdai személyzetre. Újításra, tervezésre nem gondolt senki sem. A városi hatóságnak a nyomdára vonatkozó egyetlen intézkedése ebben a félévben az volt, hogy elrendelte a Debreceni Kalendáriumnak a jövő esztendőre 5000 példányban való kinyomatását, mert „úgy esett értésére, hogy az egész országban csak két nyomdában jelent meg Kalendárium, s itt e városban még mostanig is a város lakosainak e részbeni szüksége ellátva nincs”. (Okmánytár CXIV.)

Bár a cenzura szintén nem nyert még szervezetet, gondolni lehet, hogy a legnagyobb vigyázattal ügyelt a városi hatóság arra, hogy valami olyas meg ne jelenjék a nyomdában, ami a hatalom bosszúját vonhatná a városra. A városi ügykezelésben szükséges nyomtatványok s a

megyefőnökség útján leérkező rendeletek és hirdetések nyomtatása tette javarészt a nyomda munkálkodásának nemcsak ez év hátralevő részében, hanem a következő esztendőben is.

A szabadságharc emlékei még egy ideig foglalkoztatták a nyomdát és a városi tanácsot. Így a Bemtől elvitt tábori nyomda felszereléseinek már említett ügye. Továbbá a szabadságharc kormánya és országgyűlése után kifizetetlenül maradt nyomdai megrendelések elszámolása. Az 1849 január és február hónapokban tett megrendelések árát a nyomda annak idején megkapta, a március–május hónapokban történt megrendelések azonban fizetetlenül maradtak. Mikor a kormány és országgyűlés sietve Pestre távozott, a fizető hivatalhoz benyújtott számlát nem fizették ki, hanem azt mondták a művezetőnek, hogy az utalványt majd Pestről fogja megkapni; ez azonban nem történt meg. Tóth Endre kérdést intézett tehát a tanácshoz, hogy a fizetetlenül maradt s 3821 váltó forint és 50 krajcárra menő hiányzó összeget miként számolja el. Az 1850 március 4-ki tanácsülés erre azt az utasítást adta, hogy ezzel az összeggel, mint bevehetetlenül számoljanak el. (Okmánytár CXVI.) Csakugyan ez volt a legjobb módja, hogy a város megmenekedjék a további kínos hercehurcától.

Ezzel a tanácsvégzéssel lezárul a szabadságharc mozgalmas idejének még az emléke is. A szívek fenekén, rejtve ott él a nemzet páratlan erőfeszítésének hősi korszaka minden dicsőségével és minden fájdalmával, de a hivatalos aktákban semmiféle vonatkozásban elő nem fordul hosszú időre.

Az új rend, az elnyomatás egyre súlyosabban nehezedik rá közéletünkre. A nyomda is kénytelen megismerkedni sok olyan dologgal, amit eddig hírből sem ismert. Az 1850-ik év novemberében pl. megismerkedik a bélyegdíjjal. A kalendárium minden egyes példányáért ezentúl három pengő krajcár bélyegdíjat kell fizetni. E miatt a tanács a naptárak árát is felemelte. Eddig 100 példány ára tíz váltó forint volt, ezentúl huszonnégy váltó forint lesz. A nagyváradi kerületi főispán 1851 december 20-án kelt rendeletében utasításul adja, hogy a városi nyomda művezetője köteles minden negyedév elején az előző negyedév folyamán a nyomdában megjelent művek egy-egy példányát, a róluk szóló kimutatás kíséretében, a bécsi császári udvari könyvtár számára beküldeni.

A cenzura most már teljes erővel működik. A nagyváradi cs. kir. rendőrigazgatóság bírálja el, minő munkák jelenhetnek meg a nyomdában. A kerületi főispán rendeletére pl. a városi tanács 1852 május 21-ki gyűlése kénytelen oda terjeszteni még az olyan jámbor, államfelforgató célzattól igazán nagyon messze álló munkát is, mint a Kis Bálint encsencsi református pap Egyházi beszédei. A cenzura dolgában nem értett tréfát az abszolutizmus kormánya. Tóth Endrét pl. csak azért, mert az 1853. évi kalendáriumnak az államügyész előtt való bemutatásával megkésett, az ügyészség kereset alá vonta, melynek eredményeképpen a váradi kerületi főnökség 25 forint büntetésre ítélte. A büntetést a polgári kórház pénztárába be is kellett fizetnie.

Hogy az abszolutizmus idejében mi mindenféle fórumnak volt kénytelen köteles példánnyal szolgálni a debreceni nyomda, azt legjobban látni az 1856 november 8-ki tanácsüléshez benyújtott számvevői jelentésből, mely szerint: „...az új sajtótörvény életbe lépte olta csaknem minden nyomtatott példányokból következő helyekre kell a példányokból kiadásoknak történni:

Polgármesteri hivatalhoz	6 példány
Álladalmi ügyésznek	2 „
Rendőrfőnökséghez	3 „
Városi rendőrséghez	1 „

Jegyzői hivatalhoz	1	„
Minden városi dolgokat illető nyomtatványokból a városi számvevőséghez	1	„
Városgazdai hivatalhoz	1	„
Számadáshoz mindenféle nyomtatványokból	2	„
Pénzért nyomott mindenféle munkából a Contóhoz	1	„
Revisiora	1	„
Mindenféle munkából későbbben előkerülhető használatra maradandó példányoknak kell lenni	4	„

összesen 23 példány

Ami a nyomdai ügykezelést illeti, e tekintetben az új rendszer tagadhatatlanul némi haszonnal járt. Az osztrák hivatalnoki pedantériának, mint már a XVIII. század folyamán is láttuk, sok aprólékossága és bosszantó kicsinyessége leszámításával kétségtelenül meg volt az a haszna, hogy a magyar városi önkormányzatnak leggyakoribb hibáját, a hivatalnoki hanyagságot és felületességet szigorú ellenőrzéssel és pontossággal helyettesítette. Az abszolutizmus idejében szabályszerű könyvvezetéshez, a hivatalos ügykezelésben pontos eljárási módokhoz szokott a város tisztviselői kara s ennek jótékony hatása későbbre is fennmaradt.

A nyomdai számadások pár év óta egyáltalán nem állottak szigorú ellenőrzés alatt, a szabadságharc zűrzavaros időszaka szintén nem volt alkalmas idő a pontos számonkérésre. Az új rend alatt azonban csakhamar meg kellett történnie a pontos elszámolásnak, aminek aztán szomorú következményei lettek.

A XVIII. század folyamán láttuk, hogy Margitai István, mint ellenőr, a Kállai Gergely hibája miatt mily nehéz helyzetbe jutott, ártatlan létére börtönbe került. Ugyanez az eset állott elő most is, csak hogy megfordítva. Tóth Endre, a művezető, állását veszítette, mert nem kísérte kellő figyelemmel az ellenőrnek, Mezei Józsefnek manipulációit.

1852 áprilisában egy előre nem jelzett vizsgálat a nyomdai jövedelmek kezelésében vétkes mulasztások nyomára jött s erről jelentést is tett a tanácsnak. Tóth Endre, aki maga sem tudott ezekről, neki látott a régibb számadások átvizsgálásának s ennek eredményeképpen Barcsay István városi ügyész útján ez év júliusában egy vádlevelet adott be a tanácshoz, melyben az ellenőrt hűtlen kezeléssel és sikkasztással vádolta meg. Az ellenőrt azonnal felfüggesztették állásától s vagyontát bírói zár alá helyezték. A hiány 749 fjt 43 krajcárra rúgott. Az ellenőr viszonyvadászt emelt Tóth Endre ellen, a vizsgálat folyamán azonban beigazolódott, hogy a művezetőnek nem volt része a sikkasztásban, őt csupán a hivatali hanyagság és nemtörődömség terhelte, melynek oka legfőképpen „a nyomdától magán dolgai végett gyakori eltávozás” volt. Tehát inkább felületessége és könnyen hívósága sodorta a bajba, semmint rosszhiszeműsége. A városi tanács 1853 január 29-ki gyűlése azonban így is oly menthetetlennek találta Tóth Endre hibáját, hogy állásától azonnal felfüggesztette és a szenvedett kár fele részének megtérítésére kötelezte. A nyomda élére pedig, egyelőre ideiglenes minőségben, a legidősebb szóciust, *Fodor Rubent* állította. (Okmánytár CXVIII.)

Az új művezető régi szolgája volt a városnak. 1806-ban lépett a nyomda szolgálatába. Mint szócius szorgalmas, lelkiismeretes munkása volt a nyomdának. A magasabb szakbeli képzettség azonban hiányzott nála. Koros volta, törődöttsége alkalmatlanná tette arra, hogy újításokkal, a személyzeti viszonyok, vagy a felszerelés újjászervezésével a nyomda továbbfejlődésének lendületet adjon. Őt inkább a szükség, megfelelő képzettséggel bíró művezető hiánya állította a nyomda élére, semmint arra valósága. Hogy vezető képesség híjával van, azt érezte maga is, mert több ízben folyamodott nyugdíjazásáért a tanácshoz, mely azonban csak

az 1859-ik év végével engedett a kérésnek, mikor a megfelelő képzettségű utódot Frics József személyében föltalálta.

Így, erélyes vezető és irányító kéz híjával a nyomda nem is haladt előre, sőt inkább hanyatlott a Fodor Ruben művezetősége alatt.

A kiadványok ez idő alatt ugyanolyan jellegűek voltak, mint az abszolutizmus első éveiben. Túlnyomó részt hivatalos nyomtatványok, melyeknek címlapjain a debreceni nyomdában eddigelé teljesen ismeretlen címer látható: *a kétféjű sas*. Ezzel együtt feltűnnek a debreceni nyomdában *az első német nyelvű kiadványok is*. Eddigelé német betűi a nyomdának egyáltalán nem voltak. A németesítést következetesen erőszakoló abszolút kormány rákényszerítette a nyomda vezetőségét, hogy ilyenek szerzéséről is gondoskodják. 1854-ben már német nyelven jelent meg egy névtelen szerző 17 lapos füzetet tevő munkája: „Historisch Statistische Skizze der K. Freistadt Debresin” címmel, melynek címlapján a viszonyokat szomorúan jellemző következő impresszum olvasható: *Aus der Städtischen Buchdruckerei zu Debresin*. 1854. Mivel azonban a német betűkészlet oly csekély volt, hogy miatta több német nyelvű munka kiadását vissza kellett utasítani, a régi választott hites közönség testülete helyébe újonnan szervezett *városi községtanács* 1856 április 1-én tartott gyűlése nagyobb mennyiségű német betűkészlet bevásárlását rendelte el.

1854-ben az addig hivatalban levő s még alkotmányos úton választott Poroszlay Fridrik helyébe a kormány új polgármestert nevezett ki *Csorba János* személyében. Csorbát a városban a legnagyobb bizalmatlanság és ellenszenv fogadta. Törvénytelen kormány kinevezettje lévén, helyzetét még az is súlyosbította, hogy nem volt debreceni ember, teljesen idegenül jött s vette át a városi ügyek vezetését. Amellett nyers modorú, hajthatatlan erélyű ember volt, aki egyáltalán nem kereste a népszerűséget. Azt az elégtételt azonban az elfogulatlan ítéletű utókornak meg kell adnia és a személyes vonatkozásoktól eltekintő s tisztán a tényeket mérlegelő megítélés alapján el kell ismernie, hogy nem volt még Debrecennek főbírája, vagy polgármestere, aki oly rövid ideig tartó, mindössze öt esztendőre terjedő működés alatt annyi, *a köz javát* célzó intézményt létesített volna, mint ő. Figyelme kiterjedt minden városi ügyre. Városszépítés és rendezés, közjótékonyosság, iskolázás, színház, közrendészet, vagyoni ügyek rendezése, ingatlanok kezelése, ipari és kereskedelmi ügyek, közlekedés, fizetésrendezés, városi hivatalok és levéltár újjászervezése terén mindenütt feltalálható e bámulatós tevékenységű polgármester jótékony működésének a nyoma. Mindenben a városi polgárság egyetemének érdeke, a szó szoros értelmében vett közjó vezette. Az egyéni érdekeken, melyek ily irányú terveinek útjába állottak, irgalmatlanul keresztülgázolt. Természetesen ezzel csak növelte népszerűtlenségét olyanok előtt, akik ily módon érintve voltak, de a polgárság kénytelen volt elismerni, hogy a népszerűtlen polgármesternek többet köszönhetett a város, mint bárki másnak.

Ami a nyomda érdekében 1859-ig történt, az mind a Csorba János kezdeményezéséből indult ki. Mindjárt polgármestersége első évében a városi községtanács 1854 július 5-ki gyűléséről egy bizottságot küldetett ki azzal a megbízatással, hogy keressen módot a nyomda jövedelmezőbbé tételére, egyszersmind ugyancsak az ő előterjesztésére elhatározta a községtanács, hogy megbízza a polgármestert egy gyorsajtó mielőbbi megrendelésével. (Okmánytár CXIX.) A gyorsajtó – a legelső Debrecenben – még az év folyamán megérkezett s megkezdte működését. Sajnos, e gyorsajtó készítője, Vankó János pesti gépész még nem volt oly gyakorlott az ilyen gépek készítésében, hogy teljesen megfelelő gépet tudott volna alkotni s így e sajtón teljesen tiszta nyomású munkát nem tudtak előállítani, másrészt maga Fodor Ruben, aki csaknem ötven esztendőn át mindig az egyszerű fa-, utóbb vas kézisajtók mellett működött, nem értett annyira az új rendszerű gyorsajtó kezeléséhez, hogy megfelelően ki tudta volna használni. Mindamellettt Csorba a községtanács 1855 november 23-ki gyűlésén

felolvasott polgármesteri jelentésében a nyomda jövedelmének gyarapodásáról számolhatott be. Jelentésének a nyomdát illető része így hangzik:

„14-szer. A Városi Nyomdát rendes kezelés alá vétetvén s egy most már akadály nélkül működő gyors sajtóval gyarapítván, meglegeggel jelenthetem, hogy semmi kétség többé, miszerént ezen intézet képes saját, nagynak mondható szükségletünk fedezésén kívül még némi jövedelmet is hajtani, jelesen a lefolyt év számadása szerint a Városnak, Collegiumnak, Eklésiának tekintélyes summára rugó ingyen nyomásokon kívül 2875 pfrt. tiszta hasznot mutatott fel”.

1856-ban nagyobb mennyiségű betűkészlet megrendeléséről gondoskodott, első sorban a már említett célból, hogy t. i. német nyelvű nyomtatványokat is tudjon előállítani a nyomda, de másrészt a nagyon megkopott magyar betűfajták felújítása végett is. A betűket 2152 pfrt. árban még az év folyamán megrendelték Haase prágai betűöntőnél, úgy azonban, hogy a 35 mázsát tevő ócska betűmennyiséget az anyag értéke szerint (mázsánsként 12–16 pfrt.) köteles volt a vételárba beszámítani. (Okmánytár CXX.)

Ugyancsak ez év folyamán adta be Fodor Ruben, aki legjobban érezte, hogy a nyomda élére tetterős, fiatal művezetőt kellene állítani, nyugdíjazás iránti kérvényét. A községtanács szeptember 22-én tartott gyűlése, tekintettel a folyamodónak élemedett korára s különösen a város hűséges szolgálatában töltött ötven esztendő működéskére, 448 pengő forint 40 kr. évi nyugdíjat rendelt számára (Okmánytár CXXI.), de a nyomda élén marasztotta mindaddig, míg az újonnan szervezett művezetői állásra alkalmas egyéniséget nem találnak. Ugyane gyűlés folyamán t. i. az is határozatba ment, hogy az eddigi ellenőri állás megszüntetésével egy sokkal jobban fizetett (800 pfrt. évi fizetésű), mindenért felelős művezetői állást szerveznek s megbízzák a városi tanácsot, hogy az állásra a pályázatot hirdesse meg. (Okmánytár CXXII.)

A megerősítés végett a cs. kir. helytartósági osztályhoz fölterjesztett nyugdíjazási ügy azonban nem nyerte meg a felsőbb jóváhagyást. Legalább is nem úgy, mint ahogy a községtanács fölterjesztette. A felsőbbség ugyanis szokatlanul magasnak találta a megállapított nyugdíjat s legfőképpen azon az alapon, hogy a „Fodor Rubennel hasonló viszonyok közt álló államtisztviselőt törvény szerint illető nyugdíj illetéktől nagyon elüt”, leszállította 348 frt 40 krajcárra. Egyszersmind felhívta a községtanácsot, hogy a nyomda többi személyzetére vonatkozó fizetési javaslatot, melyet már eddig is sürgetett, készíttesse el és terjessze föl. (Okmánytár CXXV.)

A szabadságharc lezajlása után u. i. nem múlt el év, hogy a nyomdai személyzet újabb, meg újabb fizetésrendezési kérelemmel elő ne állott volna. Az abszolutizmus kormánya Uray Bálint kerületi főispán útján, valószínűleg azzal a célzattal, hogy az új kormányzatnak a tisztviselők körében népszerűséget szerezzen, rendeletben utasította a városi hatóságot, hogy a tisztviselők és velük a nyomdai személyzet fizetését az eddiginek kétszeresére emelje föl. Az 1850 november 7-ki tanácsülés, tekintettel arra, hogy ezt a város pénzügyi helyzete egyáltalán meg nem bírná, oly értelemben határozott, hogy ezt a fizetésemelést a nyomda személyzetére nézve nem teljesíti, csupán a házzal bíró nyomdai alkalmazottaknak juttat évi 40 frt pótlékot, mert ezeket a katonatartás terhe sújtja, ami alól eddigelé fel voltak mentve. (Okmánytár CXVII.) A nyomdai személyzet azonban, értesülvén a dologról, egyik kérvényt a másik után adta be, melyekben hol kérő hangon, hol követelözve, hivatkozva egyszersmind a beállott drágaságra, fizetésének fölemelését sürgette. A városi tanács azonban a kérelmet állhatatosan visszautasította. Néha-néha történt valami csekélyebb engedmény. Így 1852 novemberében mindössze annyi, hogy az eddigi eljárással ellentétben ezentúl a havonkénti fizetést nem utólag, hanem a hónap elején előlegesen adták ki.

1854 február 6-ról keelve az egész nyomdai személyzet (művezető, ellenőr és 9 nyomdai alkalmazott) aláírásával újból részletesen megokolt folyamodást nyújtott be az újonnan

kinevezett Csorba János polgármesterhez, abban a reményben, hogy az új polgármester kérésüket teljesíteni fogja. „Jelenleg a munka igen sok, – írják a kérvényben – az emberek száma pedig kevesebb, mint azelőtt volt. Mi részünkről megteszünk mindent, mi a nyomda javára, virágzására tőlünk kitelhetik. De a naponként nevedő terhek, különféle adózások, bődögabb időkben, bődögabb korra, s minden adózástól mentes egyének részére rendelt évi fizetésünket nagyon elvonják magunk s családunk fenntarthatásától. Többnyire béres házban lakunk, melynek árra most annyira felment, hogy két annyit, sőt többet is kéntelenítettünk fizetni, mint azelőtt”. Ezért kérik, hogy a már régebben beadott kérvényeikben megjelölt fizetésemelésben részesítse őket. Reményükben azonban csalódtak. Csorba a kérvényt vissza küldte ezzel a hátrattal: „Folyamodók a nem sokára bekövetkező rendezésig várakozásra utasítatnak”. Az újabb kérvényezés sem használt. Sőt egyik kérvényükre hátratképen azt írta a türelmét vesztett polgármester, hogy a nyomdai alkalmazottakat figyelmezteti, ha a biztos kenyeret meg akarják tartani, – húzzák meg magukat. Ez a nyers elbánás nagyon elkésértette a személyzetet úgy, hogy egy éles hangú felebkezésben a megyefőnöknél tettek panaszt miatta, egyszersmind fizetésük rendezését ott is megsürgették, de nem sok eredménnyel. A felebkezés megíróját a tanács dorgálásra ítélte, a fizetés maradt a régi, nevezetesen a művezetőé 464 frt, az ellenőré 256 frt, a tizenháromra szaporodott szóciusé (ekkori nevükön nyomdászsegédeké) 263 frt 20 kr, a négy inasé (ekkori nevükön gyakornokoké) 84 frt 25 kr. Ehez járult a művezetőnek 9, az ellenőrnek 3, a nyomdászsegédeknek 8 öl fa a város fájából deputátumképen.

A személyzet fizetése végleges rendezésének legfőbb akadály a időközben egész komoly formában fölmerült új terv, a nyomda *bérbeadásának* terve volt. Az eszme nem a városi hatóságtól indult ki, hanem a cs. kir. helytartósági osztálytól, éppen úgy, mint a szabadságharc előtt a helytartó tanácstól. 1857-ben akadt vállalkozó is egy helybeli könyvtáros, *Telegdi Lajos* személyében. Ő tíz évre terjedő bérletre ajánlkozott oly módon, hogy 1857 november 1-től kezdve évi 800 forintot fizet a helyiségért, 2271 forintot pedig a nyomdai jog és felszerelés használatáért, az utóbbit köteles tíz év múlva ugyanolyan karban, mint ahogy kapta, a városnak vissza adni; a raktáron levő példányokat is átveszi s a kelendőbbek árát 10% levonással három esztendő alatt lefizeti, a többieket bizományba veszi. Ezt az ajánlatot úgy a város vezetősége, mint a községtanács kedvezőnek találta s el is fogadta. A helytartósági osztálynál azonban megakadt a bérbeadás dolga, főképpen azért, mert Werfer Károly nyomdász személyében váratlan konkurrens akadt, aki miatt egyre késett a bérbeadási szerződés jóváhagyása. Időközben Telegdi maga állított nyomdát a városban – a városi mellett a legelső állandó jellegű nyomdát Debrecenben –, de a bérbeadás gondolatáról sem mondott le. Hogy a helytartósági osztálynál mutatkozó akadályokat leküzdhesse, társult az igen jó összeköttetésekkel rendelkező Okolicsányival s mint „Okolicsányi és társa” 1859-ben újabb ajánlatot tett a városnak, – de most már sokkal kedvezőtlenebb feltételek mellett. És most egy pár nap alatt telegramm útján megjött a helytartósági osztály engedélye: „Ha Okolicsányinak a Nyomda bérletére vonatkozó ajánlata alkalmas s a Községtanács azt elfogadhatónak találja, az azonnali bérbeadás ellen nincs nehézség, a Ratificálás Polgármester úrra bízatik”.

A város szerencséjére Csorba János inkább a város javát nézte, mintsem a felsőbbség esetleges hajlandóságát és határozottan ellene szegült a tervnek, melyet a városra nézve károsnak talált. Nézetében osztozott a városi tanács és községtanács is. Ezért a községtanács 1859 március 21-én tartott gyűlésén, a polgármester javallatára egyértelemmel a bérbeadás ellen foglalt állást és egész terjedelmében magáévá tette a városi tanácsnak gondos érveléssel megalapozott határozatát, mely szerint „a világos számokkal és hiteles forrás szerint kimutatott haszon tekintetéből sem, de ha a körülmények a versenytárs miatt [*célzás a Telegdi nyomdájára*] annyi tiszta hasznót nem nyújtanak is ezen nyomdából, hanem csak azt tanusítanak, amit bizonyára tanusítani fognak is, hogy a közigazgatási életnek ezen gyors organuma és a vidéki

cs. kir. hatóságoknak eddig tett és teendő készséges szolgálattétele volna is a tiszta eredmény a világos haszon helyett: a Tanács még ezen esetben sem szavazhat arra, hogy ezen ősz intézetnek a most fölmerült eme versenytársa miatt árendáját s ez által halálát kimondja, hanem inkább oda központosítja minden erejét, hogy kitartás mellett – egy ügyes művezetőt szerezve, – az elhasznált nyomdai részeket és szereket megújítgatva, az Ország fejedelmei által megerősített eme jogot a most támadt versenytársnak e Város népessége, a vidéki hatóságok, s az egész vidéknek közhasznára megtartsa”. (Okmánytár CXXVI.)

Ez volt, a sok között, az utolsó jó szolgálat, melyet Csorba a városnak tett, mert még ez év júliusában távozott a polgármesteri székből, a kormány a pozsonyi úrbéri törvényszék elnökévé nevezte ki.

A községtanács határozata értelmében a művezetői állásra meghirdették a pályázatot a már régen nyugalomba vágyó Fodor Ruben helyére, aki ez év május végén hagyta ott a művezető-séget, de az óhajtott nyugalmat nem sokáig élvezhette, mert a következő év augusztus 7-én meghalt.

A pályázat szerencsés eredménnyel járt. A nyomda kitűnő szakbeli jártassággal bíró, tevékeny, fiatal művezetőhöz jutott *Frics József* személyében, aki 1859 november 1-én kezdette meg a nyomda életében új korszakot nyitó működését.

Frics József Besztercebányán született jómódú polgári családból. Az elemi iskolák után a miskolci gimnázium hat osztályát elvégezve, 1842-ben Tóth Lajos, a városi nyomda volt művezetőjének nyomdájában kezdte meg nyomtatói működését. Itt négy esztendeig oly buzgósággal látott neki a nyomtató mesterség elsajátításának, munkája közben oly rátermettséget és ügyességet tanúsított, hogy vezetőiben jövője iránt a legjobb reményeket ébresztette. Balla Károly színigazgató, ki sokszor megfordult a nyomdában, gyakran mondogatta Tóth Lajosnak: meglássa barátom, ez a fiú valaha még utóda lesz Debrecenben. A tanuló évek után Pestre ment föl, hol a Beimel és Kozma nyomdájában nyert alkalmazást, majd Pozsonyba ment át, hol az 1847-ik országgyűlés idején az országos nagy átalakulás eszméi már forrongásban tartották az ország rendeit. A márciusi napok idején megint Pesten volt. A sajtó felszabadulása és a vele járó nagy föllendülés tág tért nyitott a működésre egy olyan ügyes, lelkes fiatal nyomdásznak, mint ő volt. A beállott háborús világ azonban nem sokáig hagyta meg békés foglalkozásánál. Nemzetórré lett s mint ilyen, táborba vonult a Dráva mentéről előre nyomuló Jellasics serege ellen. Részt vett a pákozdi és schwechati ütközetekben.

A honvédelmi bizottmány azonban nyomdászti ügyességét értékesíteni akarván, a Kossuth Hirlapja mellé rendelte. Itt működött mindaddig, míg a Pest felé nyomuló osztrák sereg elől az országgyűlés Debrecenbe nem menekült. Ő ekkor Miskolcra távozott testvéréhez, Frics Károlyhoz. Miskolcon Szemere Bertalan, aki kormánybiztosi minőségben működött a környéken attól fogva, hogy Klapka tábornok Miskolc vidékét az osztrák seregektől megtisztította, egy tábori nyomda szervezésével bízta meg, melynek élére a hadügyminisztérium hadnagyi ranggal őt állította. A szervezés munkája azonban nem sikerült, mert Pest felé, ahonnan a felszereléseket hozatni kellett volna, az utakat az osztrákok elállották. Ekkor a minisztérium a kormány hivatalos közlönyéhez Debrecenbe rendelte s itt működött mindaddig, míg a tavaszi hadjárat győzelmeinek eredményeképpen Pest ismét föl nem szabadult. A kormánnyal együtt ment azután Pestről Szegedre, innen Aradra, ahol a világosi fegyverletétel után Schlicktől útlevelet sikerült szereznie. Egy darabig Pesten időzött, majd a kényszer-sorozás elől egy kis félreeső lipótmegyei helységbe menekült testvéréhez, Jánoshoz. 1850-ben a Lukács László, majd az Emich Gusztáv nyomdájában kapott alkalmazást.

A szabadságharc alatti működése miatt azonban utólagosan hadi törvényszék elé állították s az elítéltetést csak nagynehezen tudta elkerülni. Börtönbe nem került ugyan, de sokáig volt még rendőri felügyelet alatt mint gyanús egyéniség.

1853-ban külföldre ment. Bécsben és más külföldi városokban számos nevezetes nyomdai vállalatnál megfordult és alapos szakbeli képzettséggel tért haza Pestre 1854 végén. Itt Herz János nyomdai vállalatának vezetését vállalta el. E minőségében érte az egri érseki lyceum meghívása az ottani nyomda vezetésére. Frics azonban nem fogadta el a meghívást, mert tudomást szerzett arról a pályázatról, melyet Debrecen városa éppen abban az időben hirdetett meg. Pályázott a városi nyomda művezetőségére s a városi községtanács egyhangúlag őt választotta meg a nyomda élére. 1859 november 1-én foglalta el állását s ettől kezdve kevés híjjával negyven esztendőn át szolgálta hűségesen Debrecen városát.

Mint már annyiszor, most is beigazolódott, hogy a nyomda felvirágzása vagy hanyatlása szoros összefüggésben van az élére állított művezető egyéniségével. Frics József nagy lelkesedéssel látott neki a lehanyagolt nyomdai vállalat újjászervezésének. Mindjárt művezetősége első hónapjában egy szorító- és egy simítógépet rendelt Röck István pesti hírneves gépgyárból, melynek kitűnő készítményei a külföldi legjobb gyártmányokkal is sikeresen föl vették a versenyt. A következő évben ugyanebből a gyárból megrendeli a második gyorssajtót a nyomda számára, mert a Fodor Ruben művezetősége alatt beszerzett első gyorssajtóval csinos nyomást nem lehetett elérni. A személyzet szaporításáról is gondoskodott. 1866-ban a Gutenberg folyóirathoz intézett, a nyomdát ismertető levelében közli, hogy a nyomda jelenleg két gyors- és két vas kézisajtóval, egy papirsimító és egy nyomtatványszorító géppel rendelkezik s személyzete 18 tagból áll, kik közül többen pár év múlva nyomdászáguk ötven éves jubileumát ünnepelhetik.

A városi tanács 1860-ban csinos kiállítású hirdetményt küldött szét, melyben a hatóságok és magánosoknak tudomására hozta, hogy közel háromszáz éves nyomdáját újjászervezte, kellő mennyiségű és formájú betűkkel, új gépekkel ellátta s gondoskodott arról is, hogy az intézet szakját értő s a könyvnyomdászat minden ágában jártas művezetővel birjon.

Az igazi föllendülés azonban a dolog természeténél fogva akkor állott be, mikor a kiegyezés meghozta a rég óhajtott békét az uralkodóházzal s vele együtt a sajtószabadságot. A békóitól megszabadult irodalmi élet nekilendülése a nyomdászat számára is meghozta a virágzás korát. Egész Magyarországon mindenfelé új meg új nyomdai vállalatok keletkeztek, de a régiek is megújhódva, felfrissülve állottak a fölpezsdülő szellemi és társadalmi munka szolgálatába.

Kivált a hirlapirodalom indul neki a fejlődésnek mértföldlő csizmákkal. Debrecenben, ahol az első hirlap a forradalom hatása alatt indult meg nagyon szerény formában, hetenként kétszer, 1871-ben már számos napilap, folyóirat, élclap és szaklap állott a közönség szolgálatára. Magában a városi nyomdában három napilapot nyomtattak: a Debreczeni Értesítőt, Alföldi Hirlapot és Tiszavidéket.

A város és iskolák, valamint az egyházak részére szükséges hivatalos nyomtatványokon kívül egyre több szépirodalmi, tudományos és gyakorlati szakmunka jelent meg a nyomdában. A vidékről is szívesen fölkeresték a nyomdát, mert ízléses, a kor színvonalán álló nyomtatványokat tudott előállítani. A fővárosi lapok egyenlő rangban emlegették a nevesebb pesti nyomdavállalatokkal. Hogy a nyomda jó vezetés alatt állott, mutatják azok az elismerő oklevelek és éremjutalmak, melyeket kiadványaival az 1868-ki pesti országos, 1871-ki londoni nemzetközi, 1876-ki szegedi és 1878-ki budapesti kiállításokon szerzett.

A nyomdai személyzet helyzete is mindegyre javult. 1873-ban megalakult a debreceni nyomdászok egylete, éppen Frics József kezdeményezésére, aki e társulatnak megalakulásától kezdve tevékeny elnöke volt.

A XIX. század folyamán nem ez volt az első társulása a debreceni nyomdászoknak. Az első nyomdászegylet a városban 1828-ban keletkezett Tóth Ferenc provizorsága idejében. Ez a „Könyvnyomdai társaság” egy vándorpénztárt tartott fenn, mely 1828-tól 1845-ig számos, a

városban megfordult idegen, sokszor külföldről jött s vándorúton levő nyomdászt látott el útsegéllyel, valamint gondoskodott tagjainak segélyezéséről is. A társaság jövedelme a tagsági díjakból s az évenként rendezett farsangi mulatságok jövedelméből került ki.

1845-ben Tóth Endre kezdeményezésére ez a társulat rendes alapszabállyal bíró „Temetési költséget nyújtó, özvegyeket s árvákat segítő pénztár”-ra alakult át, melynek 45 pontból álló alapszabályait Tóth Endre dolgozta ki (eredeti fogalmazása megvan a nyomda irattárában). Hogy meddig állott fenn ez a társaság s minő működést fejtett ki, arra nézve adatok nem állanak rendelkezésünkre.

Az 1873-ban Frics József elnöklete alatt keletkezett nyomdászegylet nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nyomdászok társadalmi tekintélyét magasabbra emelje. 1874-ben igen szépen sikerült jubiláris ünnepséget rendezett a nyomdai személyzet két veterán tagjának, a város nyomdáját ötven év óta szolgáló *Csontos Ferencnek* és *László Lajosnak* tiszteletére. Ez alkalommal egy igen értékes emlékfűzet is jelent meg, mely *Szücs Istvánnak* (a város története megírójának) az ünnepeltekhez intézett szép beszédét és a kiváló történettudós *Révész Imrének* az ünnepély alkalmával felolvasott tudományos értékű alkalmi beszédét tartalmazta a debreceni nyomdászat első korszakáról. Továbbá Oláh Károlynak, a „Debreczen” szerkesztőjének egy rövid köszöntő beszédét, valamint az ő és Balkányi Szabó Lajos alkalmi költeményeit.

1884-ben az általános tisztelettel és szeretettel övezett művezető debreceni működésének huszonöt éves jubileumát ünnepelte meg a debreceni nyomda személyzete. Ennek maradandó emléke az az *Emléklap*, mely a nyomda kiadásában díszes kiállítású fűzet gyanánt jelent meg s tartalmazta a Könyves Tóth Kálmán által mondott megnyitó beszédet, Frics Józsefnek Gyügyey Józseftől írott életrajzát és azt az üdvözlő beszédet, melyet Zelizy Dániel intézett az ünnepelthez a nyomdai személyzet nevében, mikor a személyzet ajándékát, egy ezüst billikomot, nyújtotta át.

Ebben az időben virágzó állapotban volt a nyomda. Lassanként azonban hanyatlani kezdett. Frics József elöregedett, az ügyeket nem vezette többé azzal a fiatalos hévvel és buzgalommal, mint művezetősége első két évtizedében. A megrendelők lassankint elmaradoztak, úgy, hogy a múlt század kilencvenes éveiben már deficittel kellett küszködnie a nyomdának. Felszerelése is elmaradt a kortól úgy, hogy az 1896-ki millennáris kiállításon a nyomda kiadványain nagyon meglátszott, hogy a nyomda felszerelése egyáltalán nem áll azon a színvonalon, mint a fővárosi vállalatoké. A nyolcvanas évek elejétől kezdve a nyomda mind jobban elmaradt a kortól, holott a fővárosi, egymással versengő vállalatok rohamosan haladtak előre a fejlődésben, kivált a sokszorosító ipar technikai részének fejlesztésében.

A városi tanács érezte a nyomda hanyatlását, látta a bajokat, azonban segíteni egyelőre nem tudott rajta. A nyomda eladásának, vagy bérbeadásának gondolata is fölmerült, mint egyik megoldási módzat. Végül a város akkori főjegyzője, a tevékeny *Komlóssy Arthur* vette kezébe a nyomda elárvult ügyét. Mindenek előtt olyan szakember után nézett, akiről feltehető, hogy a nyomda élére állítva, azt versenyképesé tudja majd tenni. Fel is találta *Keresztessy Istvánban*, a nyomda jelenlegi üzletvezetőjében. 1898-ban Keresztessy egy emlékiratot nyújtott át a főjegyzőnek, melyben részletesen megírta a módzatokat, melyek mellett a nyomdát ismét a kellő színvonalra lehetne emelni. Ajánlatba hozta egy tömöntöde felállítását, új szerkezetű gyorssajtók beszerzését, hajtó erőül egy légszieszmotor beállítását, új betűk megrendelését, kifejtette nézeteit a nyomdai munkák szaporítását, a műszaki vezetést és a személyzet fizetését illetőleg is. A városi tanács látva, hogy a szükséges átalakítások és újjászervezés munkájának eredményes keresztülvitelét az elöregedett, törődött Frics Józseftől nem igen várhatja, az arra különben is hajlandó művezetőt hűségese szolgáltatainak s a városi nyomda körül szerzett nagy érdemeinek elösmerése mellett a jól kiérdemelt nyugalomba engedte (meghalt 1908 szeptember 13.).

1899 novemberében pedig *Ember Lajost*, a nyomdának régi munkását, aki működését a városi nyomdánál kezdte s 1890-tól kezdve mint ellenőr szolgálta a nyomdát, választotta meg üzletvezetőnek. Melléje azonban helyettes üzletvezetőnek *Keresztessy Istvánt* rendelte.

Keresztessy István, aki névleg mint helyettes üzletvezető működött, de tényleg a nyomda ügyeit vezette ezentúl, 1865-ben, Nagyváradon született. Mint régi debreceni család sarjadéka, iskoláit a debreceni kollégiumban végezte. 1880-ban nyomdásztanulónak vették föl a Tiszai örökösök nyomdájába. Tanuló évei végeztével előbb a fővárosban működött több nagyobb vállalatnál mint nyomdászsegéd, majd hosszabb ideig tartó külföldi utazás után a m. kir. Tudományegyetem nyomdájában osztályvezetőként működött. 1895-ben Budapesten a Rózsa K. és neje nyomdavállalatánál talált alkalmazást mint helyettes üzletvezető. 1899-ben innen lépett a városi tanács meghívására a városi nyomda szolgálatába, ez év december 1-től mint helyettes üzletvezető, Ember Lajosnak 1907-ben történt megbetegedése és nyugdíj után pedig 1907 február 12-től mint a nyomdai vállalat üzletvezetője, – ebben az állásában Debrecen város nyomtatói sorában harmincadikul.³⁰

³⁰ Kulini Nagy Benő a debreceni nyomda történetéről írott rövid vázlatában (Debreceni Közlöny 1860. és Csokonai-Album) összeállította a debreceni nyomtatók névsorát, feltüntetve azt is, mettől-meddig tartott működésük. Az összeállítás azonban telve van hibákkal. Nem lesz felesleges dolog ezt a sorozatot újból egybeállítani természetesen az újabb adatok felhasználásával megjavítva és kipótolva. Némely évszámot illetőleg azonban adatok hiányában ma sem vagyunk teljes bizonyosságban, ezeket kérdőjellel jelöltük meg.

A névsor a következő:

1. Huszár Gál	1561–1562.
2. Török Mihály	1563–1564.
3. Hoffhalter Rafael	1565.
Török Mihály (újból)	1567–1568.
4. Komlós András	1569–1576 (?)
Özvegye	1577.
5. Hoffhalter Rudolf	1577–1588.
Özvegye(?)	1588–1589.
6. Csáktornyai János	1590–1596.
7. Lipsiai Rheda Pál	1596–1619 jan.
Örökösei	1619.
8. Rheda Péter	1620–1630.
9. Fodorik Menyhért	1630–1661. (?)
10. Karancsi György	1662–1676.
11. Rosnyai János	1677–1682 dec. 8.
Özvegye	1683
12. Töltési István	1683–1685.
13. Kassai Pál	1686-1695
Özvegye	1696.
14. Vincze György	1697-1705 okt.
15. Miskolczi Ferenc	1706 (?)–1722.
16. Viski Pál	1722–1732.
Özvegye	1733
17. Margitai János	1733 ápril 1–1752 jan. 1
Özvegye	1752 jan. 1–június 1.
18. Bíró Mihály	1752 jún. 1–1753.
19. Kállai Gergely	1754 jan. 25–1759.
20. Margitai István	1759 aug. 1–1786 okt. 31.
Örökösei	1786 nov. 1–1787 nov. 30.
21. Huszti Riskó Sámuel	1787 dec. 1–1792 febr. 3.
22. Szigeti Mihály	1792 febr. 3–1804 jan.

Mint a múlt század elején Csáthy György vezetése alatt, úgy a XX. század első évtizedében az ő szakértő irányításával a városi nyomda hatalmas lendülettel ismét az ország legszámottevőbb nyomdavállalatai sorába emelkedett.

Emlékiratában kifejtett alapelvei szerint legelsőben a nyomda modern sokszorosító gépekkel való ellátását tűzte ki feladatául. E célját a város áldozatkész támogatásával el is érte. Jelenleg a városi nyomda felszerelés dolgában egy színvonalon áll a főváros legelőkelőbb nyomdavállalataival, sőt a múlt 1910. év folyamán beszerzett s üzembe állított Lanston Monotype amerikai szerkezetű szedő- és öntőgép felszerelésével elébe vágott számos nagyobb szabású fővárosi nyomdavállalatnak. A huszadik század a technikai csodák századának indul. Ennek megfelelően a városi nyomda is tíz év alatt felszerelésekben oly óriásit haladt, amilyen haladásról régebben álmodni sem lehetett. 1900-tól 1910-ig a következő gépeket rendelte meg s állította üzembe a nyomda:

- 1900: tömöntöde (Wörner J. és Társa. Bpest.)
- 1901: 1 gyorsajtó (84×116 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1901: 1 amerikai sajtó (30×40 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1901: 1 papírvágó-gép. (Wörner J. és Társa. Bpest.)
- 1901: 1 lehúzó-gép. (Wörner J. és Társa. Bpest.)
- 1905: 1 gyorsajtó. (95×126 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1905: ugyanaz. (76×108 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1905: Phönix-sajtó. (25×30 nyomóf. Schelter és Giesecke Lipcse.)
- 1905: Fűző-gép. (Krause Károly, Lipcse.)
- 1905: Lyukasztó-gép. (Krause Károly, Lipcse.)
- 1905: Papírsimító-gép. (Galitzenstein H. Bpest.)
- 1907: Jegynyomó-gép. (Goebel György, Darmstadt.)
- 1908: 1 gyorsajtó. (63×95 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1909: 11 drb villanyos motor. (Debrecen város világít váll.-tól.)
- 1910: 1 gyorsajtó. (95×126 nyomófelülettel. Wörner J. és T. Bp.)
- 1910: 3 drb Lanston Monotype szedőgép. (Henry Garda, Lipcse.)
- 1910: 2 drb öntőgép (ugyanattól).

Az ügykezelés és személyzeti viszonyok rendezése is megtörtént a modern kor kívánalmainak megfelelően. 1900-ban Komlóssy Arthur indítványára a városi közgyűlés elhatározta, hogy nyolc műszaki munkást (5 betűszedőt, 1 gépmestert, 1 raktárnokot és 1 tömöntőt) nyugdíjjogosultsággal állandósít.

Igazán modern városi üzemmé azonban tulajdonképpen 1905-ben lett a nyomda, mikor önálló kezelésű vállalatként új szabályzatot nyert. A városi közgyűlés 1904-ben hozott 267/14,420. számú, kormányhatóságilag jóváhagyott határozatával 1905-től kezdődőleg egyelőre három évre életbe léptette a nyomda külön kezeléséről szóló szabályrendeletet. 1907-ben, látva a nyomdának az új szervezet alapján való fölvirágzását, a szabályrendeletet némi módosítással újból kiadta s ezzel a nyomdát, mint Debrecen város önálló iparvállalatát, véglegesen külön kezelésbe helyezte.

23. Csáthy György	1804 febr. 1–1817 aug.
Özvegye	1817 aug. –okt.
24. Tóth Ferenc	1817 nov. 1–1832 máj. 14.
25. Tóth Lajos	1832 jún. –1843.
26. Tóth Endre	1844 jún. 10–1853 jan. 29.
27. Fodor Ruben	1853 jan. 29–1859 okt. 31.
28. Frics József	1859 nov. 1–1899 máj.
29. Ember Lajos és Keresztessy István	1899 dec. 1–1907 febr. 12.
30. Keresztessy István	1907 febr. 12–

Ezen szabályrendelet, – melyet az Okmánytár függeléke gyanánt egészében közlünk, – a nyomda felügyeletét egy felügyelő-bizottságra bízta, körvonalozta a nyomda jogi helyzetét, megállapította a nyomda alkalmazottainak kötelességeit, rendezte fizetésüket, intézkedett az ügykezelés mikéntje felől.

A nyomdai felügyelő-bizottság, mely a régi *typographiae inspectoratus* hivatását tölti be, jelenleg a következő tagokból áll:

elnök: *Vecsey Imre* városi főjegyző,

alelnök: *dr. K. Tóth Mihály* városi tanácsnok,

jogi tanácsadó: *dr. Dóczy Emil* városi alügyész,

a városi közgyűléstől választott tagok: *Dávidházy Kálmán, Szávay Gyula* és *ifj. Schwarz Vilmos*,

hivatalból tagok: *Keresztessy István* üzletvezető és *Budaházy Dezső* könyvvezető.

A nyomda személyzete 62 tagból áll, kik közül az üzletvezetőn és könyvvezetőn kívül nyolcan a szabályrendeletben megszabott fizetéssel és nyugdíjjogosultsággal bíró *állandó alkalmazottak*. Ezek a következők: öt betűszedő, egy gépmester, egy tömöntő-betűraktárnok és egy papirraktárnok.

Nem állandósított alkalmazott van 28:

2 gépmester	34 és 43 korona heti fizetéssel.
3 gépszedő	34 „ „ „
1 gépöntő	50 „ „ „
13 betűszedő	28–30 „ „ „

Ezekhez járul 9 tanuló.

Segéd munkások:

17 ívrakó leány	11 korona heti fizetéssel.
4 formahordó	14–16 „ „ „
3 szolgáló	14 „ „ „

A nyomda helyiségei a városháza épületében vannak elhelyezve. Az üzletvezető irodája megfelelő bútorzattal az 1909. év folyamán a városháza Kossuth-utcára része a nyomdának a souterrainben van elhelyezve. Nevezetesen a kis- és nagy szedőterem (az utóbbinak egy üvegfallal elrekesztett részében vannak elhelyezve a legújabban beszerzett betűszedő- és öntőgépek), a gépterem, a kézi papirraktár, a tömöntőde és három pincehelyiség a nyomtatványok és papiros számára; míg a kisebb szedőterem szintén üvegfallal elkerített részében a korrektor végzi munkáját.

Hogy a nyomdának modern átalakítása és újjászervezése mily virágzó állapotba hozta a városnak ezen ősrégi vállalatát, arra nézve befejezőül elegendő lesz az 1905-től évenként csinos füzetekben kiadott zárszámadások összefoglaló tételeit felsorolni:

1905-ben	2419	megrendelésre készült	118,399 K 35 f.	értékű nyomtatvány
1906-ban	2707	„ „	138,017 K 34 f.	értékű nyomtatvány
1907-ben	3147	„ „	186,281 K 24 f.	értékű nyomtatvány
1908-ban	3175	„ „	189,735 K 27 f.	értékű nyomtatvány
1909-ben	3233	„ „	209,054 K 76 f.	értékű nyomtatvány
1910-ben	3181	„ „	198,583 K 86 f.	értékű nyomtatvány

Az évi tiszta nyereség volt:

1905-ben	32,077 K 27 f.
1906-ban	31,577 K 85 f.
1907-ben	45,000 K – f.
1908-ban	49,031 K 80 f.
1909-ben	51,876 K 18 f.
1910-ben	48,600 K – f.

A nemes város áldozatkészsége, a városi hatóság támogatása, a nyomdai felügyelő-bizottság ügybuzgalma, az üzletvezető szakértelme és tevékenysége, a nyomdai személyzet odaadó munkássága együttesen a fejlődés oly magas fokára emelték a nyomdát, amely teljesen méltó ehez a Magyarországon páratlan jubileumot ülő intézményhez.

Debrecen városa, amely méltó büszkeséggel tekinthet vissza nyomdájának háromszázötven éves küzdelmes múltjára, épp oly meglepéssel és önérettel nézheti mai virágzó állapotát s épp oly erős bizalommal és reménységgel tekinthet a jövőbe, melyben a nyomda minden bizonnal meg fogja tartani időtlen-időkig a magyar művelődés múltjában és jelenében elfoglalt díszes és jelentős helyét.

Adja Isten, úgy legyen!